

รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร
ในสมัยรัตนโกสินทร์
(รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔)

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายโมสิต เวชชาชีวะ

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๗

ด้วยอภินันทนาการ
จากหอสมุดแห่งชาติ
พระบรมราชูปถัมภ์

รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมร
ในสมัยรัตนโกสินทร์
(รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔)

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายโมสิต เวชชาชีวะ

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๗

น. ๕๓๐๗

คำนำ

เนื่องในงานฉาบฉวย นายโสมิต เวชชาชีวะ กำหนดงานวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๐๗ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส นายวิทยา เวชชาชีวะ ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพ มาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ว่าเจ้าภาพประสงค์จะขอพิมพ์หนังสือเรื่องเกี่ยวกับฉนวนและเขมร เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ เจ้าหน้าที่จึงรวบรวมเรื่องราวที่ไทยเกี่ยวข้องกับฉนวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ กับเรื่องตำนานพระฉนวน พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ให้เจ้าภาพนำไปตีพิมพ์ตามความประสงค์

เรื่องเกี่ยวกับฉนวนและเขมร ที่ได้พิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ ได้รวบรวมจาก

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชำระ

(๒) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(๓) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)

(๔) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)

(๕) เรื่องตำนานพระญวน พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารภาพ รวมพิมพ์อยู่ในหนังสือตำราทางเต็กและตำรากฐิณ ของพระสงฆ์อนัมนิกาย ฉบับที่คณะสงฆ์ฝ่ายอนัมนิกายและจีน พิมพ์ทุกเล่มแล้ว ถวายและแจกเป็นอนุสรณ์ในงานประกอบพิธีทางเต็กอุทิศถวายพระราชกุศลแด่ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓

ในการจัดพิมพ์หนังสือนี้ ได้แก้ไขตัวสะกดการันต์ถ้อยคำตาม พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ส่วนชื่อต่าง ๆ เช่นชื่อเมือง ชื่อบุคคล ได้ให้คงไว้ตามต้นฉบับ การที่ได้รวบรวมเรื่องราวที่ไทยเกี่ยวข้องกับญวน และเขมรไว้ในหนังสือเล่มเดียวกัน ย่อมจะเป็นประโยชน์ในค่านักการศึกษา ประวัติศาสตร์เป็นอันมาก ทำให้สะดวกแก่ผู้ที่ต้องการจะศึกษาค้นคว้าเรื่องใน การที่เจ้าภาพได้มีจิตศรัทธารับพิมพ์หนังสือนี้ จึงนับเป็นกุศลวิยาทานอันควร สรรเสริญ

กรมศิลปากรขออนุโมทนาคุณศาสตราจารย์กษิณานูปทาน ที่เจ้าภาพได้ บำเพ็ญอุทิศแด่ นายโสมิต เวชชาชีวะ ผู้ล่วงลับไปแล้ว และให้พิมพ์หนังสือ อันมีค่าแจกเป็นอนุสรณ์ ขออำนาจกุศลทั้งปวง จงเป็นพลบัจจัยอำนวย ให้นายโสมิต เวชชาชีวะ ได้ประสบแต่อิริยคุณมณูผล ถึงซึ่งสุคติและทิพย-สมบัติในสัมปรายภพตามควรแก่ฐานะทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๙ เมษายน ๒๕๐๗

ราชะ ๑๐ เมษายน ๒๕๔๒ - มรณะ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๕

ประวัติ

คุณโสมสิต เวชชาชีวะ เกิดเมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ตรงกับปีกุน ที่ตำบลจันทนิมิต (พังทะเลาย) ใต้วัดจันทนาราม ฝั่งตะวันออก อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี เป็นบุตรคนที่ ๒ ของนายแสงและนางชุมพร เวชชาชีวะ มีพี่น้อง ๕ คนด้วยกัน คือ

๑. นางนรินทร์ประสาธเวช (ทองพูน สุนทรโรทัย)
๒. พระบำราศนราดูร
๓. นายโสมสิต เวชชาชีวะ
๔. ชุนประวิตรเวชชาชีวะ (ถึงแก่กรรม)
๕. นางสาวพรรณ เอกพานิช

เมื่อเยาว์วัยเข้าเรียนหนังสือที่กุฎิท่านพระครูนารถสมาจาร (แสง) และกุฎิอาจารย์เณร (ปุ่น) แห่งวัดจันทนาราม เมื่ออายุประมาณ ๖ ปี อ่านออกเขียนได้แล้ว ได้เข้าศึกษา ณ โรงเรียนวัดจันทนาราม ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำจังหวัดในสมัยนั้น ในขณะที่คุณโสมสิตเรียนอยู่ชั้นมูลนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช เสด็จกลับจากยุโรป พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖) ก่อนนิวัติสู่พระมหานคร ได้เสด็จประพาสจังหวัดจันทบุรี เพื่อเยี่ยมเยียนประชาราษฎร์ของพระองค์ซึ่งเพิ่งพ้นจากความกดขี่ข่มเหงของฝรั่งเศสที่เข้าไปหมายจะยึดครองจังหวัดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) และในการเสด็จพระราชดำเนินจังหวัดจันทบุรีครั้งนั้น นักเรียนวัดจันทนารามต้องไปตั้งแถวรับเสด็จที่หน้าศาลารัฐบาลจันทบุรีด้วย เวลาเสด็จผ่านได้พระราชทานเสมาที่ระลึกเสด็จกลับจากยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ แก่นักเรียน และโดยที่คุณโสมสิตเป็นเด็กเล็กอยู่แถวหน้า จึงได้รับพระราชทาน

จากพระหัตถ์ คุณโฆสิตได้ใช้ห้อยคอมาจนโต และถือว่าเป็นสวัสดิมงคลแก่ชีวิตตลอดมา

ในสมัยนั้นการศึกษาวิชาสามัญแบ่งเป็นประโยคมูล ประโยคประถม และประโยคมัธยม แต่โรงเรียนวัดจันทนารามสอนเพียงประโยคประถม ฉะนั้นเมื่อคุณโฆสิตสอบไล่ได้ประโยคประถมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘) แล้ว ปรจวบกับโรงเรียนอัสสัมชัญได้ไปเปิดการสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่วัดโรมันคาธอลิก (บ้านฉนวน) เป็นการสอนพิเศษ คุณโฆสิตจึงได้เข้าเรียนด้วย ขณะนั้นมีนักเรียนเข้าเรียนเพียง ๕ คนเท่านั้น ในปัจจุบันนักเรียนที่เรียนร่วมกับคุณโฆสิตมีชีวิตรอยู่ทุกคน คือ หลวงมัยจิตรการ (ลูกจันทร์ ตีระนนท์) หลวงบริหารพินิจนกิจ (บารูล ตีระนนท์) หลวงศรีราชบุรุษ (แปลง ปุณศรี) และนายจำเรียง รัตนมณเฑียร คุณโฆสิตเรียนภาษาอังกฤษอยู่ที่วัดโรมันคาธอลิกราวสองปี บิดาก็ส่งเข้ามาศึกษาในพระนคร อยู่กับนายบนเถิง ต้นทางกูร และได้เข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ขณะนั้นพระยารัษฎชะนะเพทเป็นอาจารย์ผู้ปกครอง ส่วนครูที่ได้สอนอยู่ตลอด ๔ ปีนั้นปัจจุบันยังมีชีวิตรอยู่ คือคุณหลวงสำเร็จวรรณกิจ คุณโฆสิตสอบไล่ได้มัธยมศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เมื่ออายุ ๑๕ ปี

เมื่อสอบไล่ประโยคมัธยมได้แล้ว ชั้นแรกตั้งใจจะเรียนแพทย์ จึงไปสมัครสอบเข้าเรียนแพทย์ได้สำเร็จ แต่นายบนเถิง ต้นทางกูร เห็นควรให้เข้าทำงานในบริษัทดีกว่า เพราะตัวท่านเองก็ทำงานอยู่ในบริษัทบอเนียว จึงได้นำคุณโฆสิตไปฝากเข้าทำงานที่บริษัทอีสต์เอเชียติก เมื่อวันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ โดยได้รับเงินเดือน ๒๕ บาท ในขณะนั้นคุณโฆสิตมีอายุราว ๑๖ ปี คุณโฆสิตปฏิบัติหน้าที่ด้วยความขยันขันแข็ง ซื่อสัตย์ สุจริต จึงเป็นผู้ที่นายห้าง (ฝรั่งชาติเดนมาร์ก) ทุกคนรักใคร่นับถือ และไว้วางใจ เมื่อ

สามพี่น้องแห่งสกุล “เวชชาชีวะ” พ.ศ. ๒๔๖๕
พระบาราศนราดรุ (ซ้าย) คุณโมสิต (ขวา) ขุนประวิตรเวชชาชีวะ (หลัง)

คุณโหมสืต พร้อมภรรยา และธิดาคนโต พ.ศ. ๒๔๖๘

คอมปริโตร์ชาเข้าของบริษัต์ลาออก คุณโฆสิตจึงได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น
คอมปริโตร์แทนเมื่อพ.ศ. ๒๔๖๖ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๗ เมื่อคอมปริโตร์
แผนกขาออกถึงแก่กรรม คุณโฆสิตจึงได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นคอมปริโตร์
แทน ซึ่งเป็นตำแหน่งสำคัญเกี่ยวกับการค้าข้าวของบริษัทอีสต์เอเชียติก และ
ได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งนี้ตลอดมาจนทราบเท่าถึงแก่กรรม

คุณโฆสิตได้รับเหรียญทำงานครบ ๓๐ ปีของบริษัทอีสต์เอเชียติก
และในโอกาสที่พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กเสด็จเยือนประเทศไทย เมื่อวันที่
๑๒ มิถุนายน ๒๕๐๕ ก็ได้พระราชทานเหรียญ Royal Medal of Reward
ด้วยพระหัตถ์แก่คุณโฆสิตเป็นเกียรติ ในฐานะที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศ
เดนมาร์กอย่างมาก

โดยที่คุณโฆสิตเป็นผู้มีนิสัยสุภาพอ่อนโยน ซื่อตรง มั่นคง และ
ทำการในตำแหน่งสำคัญของบริษัทอีสต์เอเชียติกมาเป็นเวลาช้านาน ซึ่งส่วน
ใหญ่เกี่ยวกับการค้าข้าว จึงเป็นผู้ที่กว้างขวางอยู่ในวงการค้า เป็นที่เคารพ
นับถือของบรรดาผู้ที่ติดต่อทำการค้าข้าวโดยทั่วไป เช่นเจ้าของโรงสีข้าว
ทั้งหลายในกรุงเทพฯ

ในวงสังคมก็เช่นเดียวกัน คุณโฆสิตเป็นผู้ที่นับว่ากว้างขวางมากผู้หนึ่ง
เคยได้รับเลือกให้ดำรงตำแหน่งนายกสโมสรสหมิตรถึงหลายครั้ง และเคยเป็น
อุปนายกสมาคมเทพศิรินทร์ด้วย

คุณโฆสิตเป็นผู้มีจิตใจเป็นกุศล ได้บริจาคเงินช่วยเหลือแก่ทางราชการ
และเอกชนเพื่อการสาธารณกุศลอยู่เนืองนิตย์ เมื่อมีผู้มาแจ้งหรือขอเรียไรแล้ว
ต้องบริจาคทุกครั้งมากน้อยตามควรแก่กิจการ ไม่มีเว้น ได้เคยช่วยเหลือผู้
ยากจนมากต่อมาก เป็นผู้เอื้ออารีต่อเพื่อนฝูง ญาติมิตรโดยทั่วไป ซึ่งผู้ที่รู้จัก

มักคุ้นย่อมทราบดีในจรรยาวัตรของคุณโมสิตในข้อนี้ คุณโมสิตเป็นสมาชิก
กิตติมศักดิ์ของสภาภาษาไทย และได้บริจาคเงินตั้งทุน “โมสิต เวชชาชีวะ”
ให้แก่สภาภาษาอีกด้วย

คุณโมสิต เวชชาชีวะ ได้เข้าสู่พิธีสมรสกับนางสาวสุเพ็ญ สัจวานิช
ธิดาหลวงและนางสุขกิจโกศล ณ จังหวัดลพบุรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๖ มีบุตร
ธิดาด้วยกัน ๑๐ คน คือ

๑. จิตรภา สมรสกับ บัณฑิต บัณฑิตสถาน
๒. ชลิต
๓. เพ็ญศรี (ถึงแก่กรรม)
๔. เสาวลักษณ์ (ถึงแก่กรรม)
๕. เสาวนีย์ สมรสกับ วิศาล เขาวนชัยเวช
๖. นิสสัย สมรสกับ มารินา อิศรเสนา
๗. วิยวัฒน์
๘. นายแพทย์อรรถสิทธิ์ สมรสกับแพทย์หญิง สดใส สุตะบุตร
๙. วิทยา
๑๐. พรณทิพา

ครอบครัวของคุณโมสิตจึงนับเป็นครอบครัวใหญ่ครอบครัวหนึ่ง นอก
จากนี้ เมื่อขุนประวิตรเวชชาชีวะและภรรยาซึ่งเป็นน้องภรรยาของคุณโมสิตเอง
ได้ถึงแก่กรรมลง ก็ได้รับบุตรธิดาผู้เป็นหลานสนิทมายู่ในความอุปการะ
โดยที่คุณโมสิตเป็นผู้ที่เห็นคุณค่าของการศึกษาอย่างถ่องแท้ จึงพร้อมที่จะให้
ลูก ๆ และหลาน ๆ ที่อยู่ในความปกครองทุกคนได้รับการอบรมศึกษาอย่าง
เต็มที่ ด้วยเหตุนี้จึงได้พยายามส่งเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยและไปศึกษาต่อ

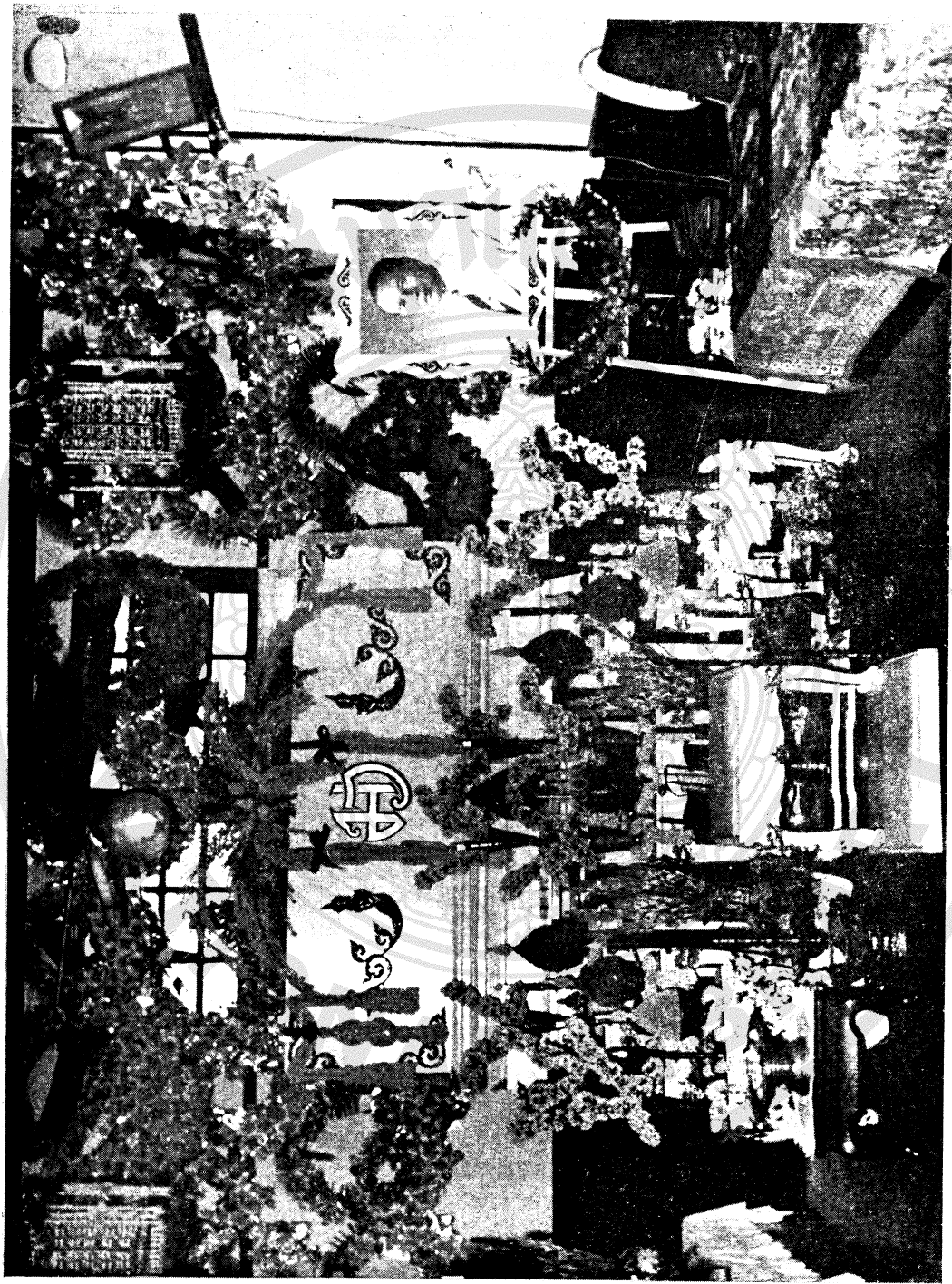
สมเด็จพระราชาธิบดีแห่งเคนมาร์ค พระราชทานเหรียญ Royal Medal of Reward แก่คุณโมลิต

๑๓ มกราคม ๒๕๐๕

ณ ต่างประเทศ จนต่างก็ได้สำเร็จและออกมาปฏิบัติงานทั้งในทางราชการและ
ธุรกิจสมดังความปรารถนา

โดยปกติแล้ว คุณโสมสิตเป็นคนมีสุขภาพสมบูรณ์ นอกจากจะเคย
เจ็บหนักด้วยโรคไตตั้งอีกเสบอย่างร้ายแรงครั้งหนึ่ง เมื่อพ.ศ. ๒๔๖๘ แล้ว ก็
ไม่ปรากฏว่าเคยล้มป่วยแต่อย่างใด จนครั้งสุดท้ายเมื่อไปตรวจร่างกายที่เคยทำ
เป็นประจำทุกปี เมื่อราวเดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๐๔ ปรากฏตามฟิล์มเอกซเรย์
ที่ฉายในครั้งนั้นมีเงาผิดปกติในข้อปอดแต่ยังไม่ทราบว่าเป็นอะไรแน่ เมื่อ
ได้ทำการตรวจทดสอบหาสาเหตุอีกครั้งหนึ่ง แพทย์ก็ลงความเห็นว่าเป็นเงาผิดปกติ
นั้นจะเป็นเนื้อร้าย พร้อมกันนั้นยังพบว่าปอดเป็นโรคเบาหวานอีกด้วย คุณโสมสิต
ได้รับการรักษาโดยการฉายแสง (COBALT) จนครบระยะเวลาที่แพทย์กำหนด
อาการต่างๆ ก็ทุเลาลงมากเกือบจะเป็นปกติ แต่ต่อมาอีก ๒-๓ เดือนก่อนถึง
แก่กรรม ก็กลับเริ่มมีอาการไอบ่อยๆ มีปวดหน้าอกและรู้สึกเหนื่อยผิดปกติ
แพทย์ที่ให้การรักษาอยู่ โดยเฉพาะนายแพทย์อรรถสิทธิ์ บุตรชาย ได้เอาใจใส่
ดูแลเป็นอย่างดี ทำให้กำลังใจดีขึ้นมาก จนเมื่อวันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๕
ได้เกิดมีอาการไอขึ้นอย่างแรงและถี่มากจนหายใจไม่ทัน คุณโสมสิตจึงได้ถึง
แก่กรรมลงอย่างปัจจุบันทันด่วน เมื่อเวลาราว ๑๙.๐๐ น. ณ ที่บ้านซอย
พิพัฒน์ สีส้ม ท่ามกลางภรรยาและลูกหลาน นับรวมอายุได้ ๖๓ ปี

คุณโสมสิตเป็นผู้ประพฤติถูกประพฤติชอบ เมื่อต้องมาถึงแก่กรรม
ลงโดยกะทันหันเช่นนี้ ก็ย่อมสร้างความเศร้าสลดและความอาลัยมาสู่ครอบครัว
ญาติมิตร และผู้ที่คุ้นเคยทั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง.

ตงศบ่าเพญกุล ณ บ้านชอยพัฒนา สลม

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร

ในรัชกาลที่ ๑

พงศาวดารเขมร

ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรีจนนักร้องเองเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ

ฝ่ายข้างกัมพูชาประเทศ นักร้องตนได้ทรงราชย์ตั้งแต่ปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๒๐^(๑) มีนามว่าองค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชรามาริบัติ อยู่มาเกิดวิวาทกับนักร้องโนน ซึ่งมีนามว่าพระรามราชา ซึ่งเป็นญาติวงศ์ร่วม บัณฑิตกาเดียวกัน จะจับพระรามราชาฆ่าเสีย พระรามราชาสู้ไม่ได้ จึงหนีเข้ามา พึ่งเจ้ากรุงธนบุรี

ในปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑^(๒) เจ้ากรุงธนบุรีมีศุภอักษรไป ถึงสมเด็จพระนารายณ์ราชา เจ้ากรุงกัมพูชาว่า กรุงศรีอยุธยาได้ตั้งขึ้นใหม่ ปราบปรามบ้านเมืองเรียบร้อยเหมือนแต่ก่อนแล้ว ให้สมเด็จพระนารายณ์ราชา จัดตั้งไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า เจ้ากรุงกัมพูชามีศุภอักษรตอบเข้ามาว่า ไม่ใช่เชื้อเจ้านายเก่าไม่ยอมเป็น เมืองขึ้น เจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้จกกองทัพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ยังไม่ทรงพระยศเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ กับสมเด็จพระอนุชาธิราช แต่ยังดำรงพระยศเป็นพระยาอนุชิตราชาเป็นแม่ทัพหนึ่ง พานักองโนน ซึ่งเป็นพระรามราชาไปด้วยในกองทัพ พระยาโกษา (ล่าย) เป็นแม่ทัพอีกทัพหนึ่ง ยกออกไปตี ใต้เมืองนครเสียมราฐและเมืองพระตะบอง สมเด็จพระ

(๑) พ.ศ. ๒๓๐๑

(๒) พ.ศ. ๒๓๑๒

นารายณ์ราชา แต่งให้พระยากลาโหม (บาง) เป็นแม่ทัพออกมาต่อสู้ กับ กองทัพกรุงธนบุรีไม่ได้ พระยากลาโหม (บาง) ตายในที่รบ ไพร่พลก็แตก กระจายไป กองทัพไทยจะยกตามลงไป พอได้ข่าวแล้วลี้ภัยออกไปถึงกองทัพว่า เจ้ากรุงธนบุรีไปสิ้นพระชนม์ที่เมืองนครศรีธรรมราช กองทัพไทยก็ยกกลับเข้า มากรุงธนบุรี

ครั้นปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓^(๑) นักพระโศกตกเป็นใหญ่ ในเมืองเปี้ยม มีคุณแก่สมเด็จพระนารายณ์ราชา แต่ยังไม่ขึ้นก่อน กองตนยอมเป็นบุตรเลี้ยง ครั้นนักกองตนมีชัยชนะพระรามราชา ได้เป็นใหญ่ แต่ผู้เดียวแล้ว นักพระโศกตกมีความกำเริบ เกณฑ์ไพร่พลในแขวงเมือง บันทายมาศและเมืองกรังเป็นกองทัพมาตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี กวาดต้อน เอาครอบครัวไปเป็นอันมาก เจ้ากรุงธนบุรีทรงพระพิโรธ จึงดำรัสให้จัด กองทัพบก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลานั้นดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยา- จักรีได้เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองปราจีนบุรี พานักกองโนนพระรามราชาไปด้วย ในกองทัพ ส่วนกองทัพเรือขึ้น เจ้ากรุงธนบุรีเป็นจอมพลเสด็จไปเอง ทัพ หลวงดีได้เมืองบันทายมาศ แล้วยกไปตามคลองเล็กถึงเกาะพนมเพ็ญ ฝ่าย กองทัพเจ้าพระยาจักรีได้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิสัตว์ และเมืองบริบูรณ์ แล้ว ก็ยกกลงไปตีได้เมืองบันทายเพชร สมเด็จพระนารายณ์ราชารบ ต้านทานไม่ได้ ก็พาครอบครัวหนีไปเมืองญวน เจ้าพระยาจักรียกกองทัพ ไปตีได้เมืองบาพนมอีกเมืองหนึ่ง แล้วก็มาสมทบทัพหลวงที่เกาะพนมเพ็ญ

ครั้นนั้น ครั้นกองทัพไทยเลิกกลับมา สมเด็จพระนารายณ์ราชาพา กองทัพญวนขึ้นมารักษาเมืองดังก่า เจ้าพระยาจักรีเดินทัพกลับมากลางทาง

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๔

ทราบว่ายวนชนมาช่วยเขมร ก็กวาดต้อนครอบครัวเมืองบาราย เมืองโพธิสัตว์ และจับได้ขุนนางเขมร คือพระยายมราช ชือควร พระยาราชเดชะ ชือมู พระยาไกร ชือลาย พระยาแสนทองฟ้า ชือลาย รวมกับครอบครัวที่ได้ในครั้งนั้นหมื่นเศษ ส่งเข้ามากรุงธนบุรี แล้วยึดเอาเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐไว้ ครอบครัวเขมรที่เข้ามาครั้งนั้น เจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองราชบุรี

ส่วนพระรามราชานัน เจ้ากรุงธนบุรี ให้ตั้งอยู่ ณ เมืองกำปอด และให้กองทัพไทยอยู่ด้วยกองหนึ่ง และทรงตั้งพระยาพิพิธผู้ช่วยราชการในกรมทำให้เป็นพระยาราชานครศรี ว่าราชการเมืองบันทายมาศ ภายหลังทรงพระดำริเห็นว่า เมืองบันทายมาศอยู่ล่อแหลมนักจะรักษาไว้ไม่ได้ จึงมีตราให้หาพระยาราชานครศรีกลับเข้ามากรุงเทพฯ คงรักษาไว้แต่เมืองกำปอด เมืองพระตะบอง และเมืองนครเสียมราฐ ๓ เมือง

ครั้นปีมะโรง จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๓๔^(๑) สมเด็จพระนารายณ์ราชาก็กลับขึ้นมาบ้านเมือง ตั้งอยู่แพรบกปักษ์ เจ้าเวียดนามก็ให้กองเบาสอกุมไพร่พลขึ้นมายู่ด้วย ในครั้งนั้นพอเกิดจลาจลขึ้นในเมืองญวน สมเด็จพระนารายณ์ราชาก็ดำริว่าที่เมืองเว้เกิดหยุกหยิกอยู่ แล้วไทยก็ยึดเอาเมืองบันทายมาศ เมืองกำปอด เมืองพระตะบองและเมืองนครเสียมราฐไว้ จะไม่อ่อนน้อมเสียจะขึ้นอยู่กับญวนฝ่ายเดียวก็ไม่เป็นสุข จึงให้พระองค์แก้ว ชือด้วงเข้ามาหาแม่ทัพไทยที่เมืองพระตะบอง ขอลิการรบเสีย เขมรจะยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นตามเดิม แม่ทัพไทยก็ส่งพระองค์แก้วเข้ามากรุงธนบุรี กราบทูลประพาศเหตุทรงทราบแล้ว ดำริว่าความเรื่องนี้ไม่จริง ให้เอาตัวพระองค์แก้วไปจำคุกไว้ ภายหลังพระองค์แก้วทำเรื่องราวให้มุขมนตรีกราบ

บังคมทูลพระกรุณาว่า ได้รับพระราชอาญาจำนานแล้ว ซึ่งจะคิดการทรมานอย่างหนึ่งอย่างใดนั้นหาได้ ถ้าทรงสงสัยอยู่ขอให้มิศุอักษรออกไปให้ส่งมารดาบุตรภรรยาครอบครัวเข้ามาไว้ ณ กรุงเทพมหานคร จะขอทำราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่คิดกลับออกไปเมืองเขมรแล้ว เจ้ากรุงธนบุรีทรงพระกรุณาให้ถอดพระองค์แก้วออกทำราชการอยู่ที่กรุงเทพ ฯ

จุลศักราช ๑๑๓๗^(๑) ปีมะแม สัปตศก สมเด็จพระนารายณ์ดำริว่าการที่รบพุ่งฆ่าฟันกันนี้ ก็เพราะปรารถนาสมบัติ ถ้าจะนั่งอยู่ตง้น ราษฎรก็ไม่มีความสุข จึงประชุมท้าวพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้เข้าใจเหตุผลในราชการ และพระสังฆราชเป็นต้น แล้วชี้แจงข้อเหตุว่า นก้องโนน สมเด็จพระรามราชา กมิไช้ผู้นั่ง ตั้งอยู่ที่เมืองกำปอต ใกล้เคียงกับเมืองเรานัก ถ้าจะยกทัพไปจับกุมเอาตัวมา ความทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ก็ทรงพระพิโรธเกิดศึกใหญ่ขึ้นอีก ถ้าจะนั่งเสียนก้องโนนก็จะคิดมาทำแก่เราต่าง ๆ เรารักษายาก ถ้าเราไปเชิญนก้องโนนมาว่ากล่าวประนีประนอมยอมให้เป็นทรงราชย์ตัวเราจะขอออกเป็นแต่อุปโยราช ก็เห็นว่าจะได้ความสุขไปจนสิ้นชีวิต พระสังฆราชและมุขมนตรีเห็นชอบด้วยตามกระแสดำริ จึงให้พระสังฆราช พระมหาพรหมมุนี กับพระยาพระเขมรขุนนางมีชื่อถือหนังสือลงมาเชิญพระรามราชาที่เมืองกำปอต พระรามราชาก็ขึ้นไปด้วยพระสังฆราช พระมหาพรหมมุนีแล้วก็มีศุภอักษรเข้ามากราบทูลเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ได้ทรงทราบแล้ว ก็ทรงพระโสมนัส ให้ข้าหลวงออกไปเสคนก้องโนน เป็นสมเด็จพระรามราชาธิราชบรมบพิตร ฝ่ายนก้องตนซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชา เจ้ากรุงกัมพูชาก็ลดลงเป็นพระมหาอุปโยราช แบ่งบรรดาขุนนางสำหรับที่ทรงราชย์ถวายสมเด็จพระรามราชา ขุนนางสำหรับที่อุปราชก็แบ่งไปให้พระมหาอุปราช เอาแต่

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๘

ขุนนางสำหรับที่อุปโยราชนั้นไว้ใช้สอย สมเด็จพระนารายณ์ราชานันทรงราชย์
มาแต่ปีขาล สัมฤทธิศก มาถึงปีมะแม สัปตศก ได้ ๑๘ ปี ชนอายุ ๓๗ ปี

จุลศักราช ๑๑๓๘^(๑) ปีวอก อัฐศก ญวนไกเซินเป็นกบฏรบกับ
เจ้าเวียงคานมาแล้วมาตีเมืองไซ่ง่อน เจ้าเมืองไซ่ง่อนให้มาขอไพร่พลเสบียง
อาหารไปช่วยรบไกเซิน สมเด็จพระรามาธิบดีตอบไปว่า เขมรไม่ได้ขึ้นแก่
ญวนแล้วไม่ยอมให้ เจ้าเมืองไซ่ง่อนโกรธจึงให้ยกกองทัพมารบ เอาชัยชนะ
ไม่ได้ ก็ให้ยกกลับไปเมืองไซ่ง่อน

ครั้นมาถึงปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ ปี^(๒) พระยาวิบูลยราช
ชื่อชู คิดจะเอาราชสมบัติให้แก่พระมหาอุปราชฯ ไม่ยอม จึงกลับไปทูลสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีว่า พระมหาอุปราชคิดกบฏ สมเด็จพระรามาธิบดีไม่ทันพิจารณาให้
เชื่อว่าเป็นความจริง จึงให้พระยาวิบูลยราชไปคิดฆ่าพระมหาอุปราช พระยา
วิบูลยราชจึงให้พระยาศรีอรรคราชไปลอบฆ่าพระมหาอุปราชเสีย พระมหา
อุปราชชนอายุได้ ๒๒ ปี ฝ่ายพระมหาอุปราชออกจากที่ทรงราชย์ได้ ๒ ปี
ก็ป่วย ครั้นแจ้งว่ามีผู้ลอบฆ่าพระมหาอุปราชอนาเสียดแล้ว ก็มีความโทมนัส
เป็นอันมาก โรคที่ป่วยอยู่ก็กำเริบขึ้น ถึงแก่พิราลัยในเดือนยี่ ข้างแรม ปีระกา
นพศกนั้น ชนอายุได้ ๓๙ ปี มีธิดา ๓ องค์ ชื่อนักองเมนหนึ่ง นักองอีหนึ่ง
นักองภาหนึ่ง โอรสชื่อนักองเอง เกิดเมื่อปีมะเส็ง เบญจศก จุลศักราช
๑๑๓๕^(๓) องค์หนึ่ง

ครั้นเดือนอ้าย ปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐^(๔) เจ้าพระยา
สุรสีห์พิษณวาทิราช ยกทัพกรุงธนบุรีออกไปหมิ่นหนึ่ง ถึงเมืองบันทายเพชร

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๘

(๒) พ.ศ. ๒๓๒๐

(๓) พ.ศ. ๒๓๑๖

(๔) พ.ศ. ๒๓๒๑

แจ้งความแก่สมเด็จพระรามราชาว่า จะขึ้นไปตีเมืองลาวตามลำแม่น้ำโขง ตลอดไปถึงเมืองเวียงจันทน์ ขอไพร่พลหนึ่ง กับเสบียงอาหารด้วย สมเด็จพระรามราชาให้เกณฑ์ข้าคนเมืองกระพงสวาย เมืองศรีสุนทร เมืองตะบองกะมูม รวมได้คนหนึ่ง เจ้าพระยาสุรสีห์พิชณวาทราช ยกทัพเรือไปทางเมืองทะเลหม ถึงเมืองสมบุดสมบุรณ์ ฝ่ายสมเด็จพระรามราชาให้พระยาพระคลัง ชื่อธรรม ไปตั้งกองสี่ขาวสารส่งกองทัพอยู่ที่เมืองกระพงม เมืองกระพงสวาย เขียนตีเร่รุดให้สีขาว ทั้งผู้ชายผู้หญิง ลางคนผิวไปทัพเมื่อก่อนสีขาว ราษฎร ได้ความเดือดร้อนนัก พวกเขมรที่ไปทัพแจ้งกันนั้น ก็หนีมาหาครอบครัว เป็นอันมาก สมเด็จพระรามราชาได้ทราบว่าเขาหนีมาทัพกลับมา ก็แต่งให้ ข้างหลวงเทียบจับตัวมาทำโทษ ราษฎรก็คุมกันเข้าจับข้างหลวงกับพระยาพระคลัง ฆ่าเสีย แล้วสมเด็จพระรามราชาให้ไปเอาตัวพระยาเดโช ชื่อแทน พระยาแสนทองฟ้า ชื่อเปียง พระยามนตรีเสนาหา ชื่อโส ซึ่งหนีมาทัพนั้นมาเมืองบันทายเพชร ให้ฆ่าพระยามนตรีเสนาหาเสีย แต่พระยาแสนทองฟ้าอันพระยาเดโชนั้นให้เขียน ๕๐ ที่ ถอดเสียจากที่ พระยาเดโชนั้นให้คงที่อยู่ตามเดิม แล้วให้คืนไปอยู่เมืองกระพงสวายดังเก่า

ในจุลศักราช ๑๑๔๑ ปีกุน เอกศก^(๑) พระยาเดโช (แทน) พระยาแสนทองฟ้าผู้น้อง อพยพครอบครัวหนีไปอยู่แดนเมืองญวน กองทัพสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์พิชณวาทราช ตีเมืองล้านช้าง ได้แล้ว ให้เก็บทรัพย์สิ่งของปืนใหญ่น้อยครอบครัวเข้ามา ณ เมืองพันพร้าว แล้วให้ทัพเมืองหลวงพระบางไปตีเมืองทันต์ ญวนเรียกว่า เมืองซื่อหัง เมืองม้อย ๒ เมืองนี้เป็นลาวทรงดำ อยู่ริมเขตแดนเมืองญวน ได้ครอบครัวลาวทรงดำเป็นอันมาก พาครอบครัวลาวเวียง ลาวทรงดำลงมาถึงกรุงใน

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๒

เดือนนี้ ปีกุน เอกศกนั ลาวทรงดำนั้น โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เมือง
เพชรบุรี ลาวเวียง ลาวหัวเมืองปากโขงตะวันออกก็โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือน
อยู่เมืองสระบุรีบ้าง เมืองราชบุรีบ้าง ตามหัวเมืองตะวันตกบ้าง อยู่เมือง
จันทบุรีบ้าง ก็มีเชื้อสายมาจนทุกวันนี้

ฝ่ายที่เมืองเขมร สมเด็จพระรามาธิบดีให้ฟ้าทะละหะ ชื่อมุ คุม
พวกพลไปจับพระยาเดโช (แทน) พระยาแสนท้องฟ้า ครั้นฟ้าทะละหะ (มุ)
ไปพบพระยาเดโช พระยาแสนท้องฟ้าก็พูดปรึกษาหารือกันว่า เมื่อครั้งก่อน
เราคิดราชการเอาแผ่นดินถวายสมเด็จพระนารายณ์ราชา ได้ยิงสมเด็จพระราม-
ราชาถูกปืนที่อกไม่เป็นอันตราย พวกเราจับตัวได้ใส่กรงไว้ แล้วมีผู้คัดกรง
พาหนีไปได้ ผูกพยานาบทเราอยู่ จะทำราชการไปด้วยก็คงจะพาลฆ่าเราเสีย
วันหนึ่ง ครั้นคิดพร้อมใจกันแล้ว ก็เกณฑ์ไพร่ตั้งค่ายรายทัพลาดตระเวนมาถึง
เมืองเบียมแสน สมเด็จพระรามาธิบดีได้ทราบ ว่า ฟ้าทะละหะไปร่วมคิดด้วย
พระยาเดโชเป็นกบฏ ก็ยกไพร่พลไปล้อมด้วยกบฏ ฝ่ายพระยาวิบูลยราช (ชู)
ซึ่งรักษาเมืองบันทายเพชรอยู่นั้นกลับคิดกบฏ ใช้ให้พระยาวรชุน ชื่อหลง
ไปหาองเฮากุนชอกองทัพญวนกับทัพพระอาทิตย์วงศา ชื่อลวก เจ้าเมืองป่าสัก
ยกขบวนมาเมืองพนมเปญ จะโรยจิ้งจก พระยาวิบูลยราชนำกองทัพมาถึงเมือง
บันทายเพชร เชิญนักเอง บุตรนักเองสมเด็จพระนารายณ์ราชาชนมายุ
ได้ ๗ ขวบ กับเจ้าหญิง ๕ องค์ ลงเรือแ่งโอ แล้วขึ้นไปเก็บเอาพระราชทรัพย์
และจับเอาบุตรสมเด็จพระรามาธิบดี ๔ องค์ฆ่าเสีย เอาไฟเผาณเทียรสถาน
ใหม่ขึ้น ฝ่ายพรรคพวกของสมเด็จพระรามาธิบดีไปทูลสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่เมืองกระพงชม ทราบความแล้ว สมเด็จพระรามาธิบดีทอดทัพกลับมาถึงเมือง
กระพงชะนัง พบทัพญวนเขมรอยู่แพร่ป่าพัง สมเด็จพระรามาธิบดีสู้ไม่ได้
หนีขึ้นบก ทั้งเรือเสีย ไปอยู่เมืองพนมกำเรง กองทัพญวนทัพเขมรก็ตามไป

จับตัวได้ ใส่กรงถ่วงน้ำเสียขบขยของ เมื่อเดือน ๔ ปีกุน เอกศกน^๕ สมเด็จพระรามราชาได้ทรงราชย์มาแต่ปีมะแม สัตตศก ได้ ๕ ปี ชนมาได้ ๔๐ ปี

ครั้งนั้นฟ้าทะละหะ (มู) ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จพระฟ้าทะละหะมหาราช บพิตร ให้พระยาศรีธรณ^๕ ชื่อปก ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงน^๕ก้องเองขึ้นเป็นพระยาวิบูลยราช (ชู) เป็นพระยากลาโหม พระยาแสนทองฟ้า (เปียง) เป็นพระยาจักรี สมเด็จพระฟ้าทะละหะทำนุบำรุงพระองค์เองว่าราชการแผ่นดินอยู่ ฝ่ายพระยายมราช ชื่อแบน เป็นข้าเก่าของสมเด็จพระรามราชา เป็นเพื่อนน้ำสกับกับพระยากลาโหม (ชู) ๆ ช่วยคิดแก้ไขไว้จึงไม่ตาย สมเด็จพระฟ้าทะละหะให้ไปอยู่กับพระยาเดโช ณ เมืองกระพงสวาย ความที่เขมรเป็นกบฏจับสมเด็จพระรามราชาฆ่าเสียนั้น ทราบถึงเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระพิโรธ ทรงพระดำริว่า พระยายมราช (แบน) ก็เป็นคนสนิทของสมเด็จพระรามราชาไม่ระวังเจ้านายให้เขาทำร้ายได้ จึงใช้ให้พระองค์แก้วเชิญศุภอักษรไปถึงสมเด็จพระฟ้าทะละหะขอเอาตัวพระยายมราช (แบน) มาทำโทษที่กรุง สมเด็จพระฟ้าทะละหะมอบตัวพระยายมราช (แบน) ให้พระองค์แก้วเข้ามา ณ กรุง แล้วรับสั่งให้เอาตัวไปจำคุกไว้ สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกก็ทำนุบำรุงพระยายมราช (แบน) ให้ได้อยู่ในคุกเป็นสุข

จุลศักราช ๑๑๔๓ ปีฉลู ตรีศก^(๑) เมื่อเดือนอ้าย^๕นั้นเจ้ากรุงธนบุรีได้ทราบข่าวว่า เขมรไปผูกฝืน^๕อยู่กับญวนตามเดิม จึงรับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์กับสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาทราช ยกไพร่พลสองหมื่นแยกไป ๓ ทาง สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขอเอาพระยายมราช (แบน) ไปด้วย ยกไปทางนครวัด พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ยกไปทางเมืองบันทายเพชร เจ้าพระยาสุรสีห์

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

พิศนาวาธิราช^๕นัยกไปทางเมืองกระพงสวาย ครั้นนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้างุ้มมหาราช^๕รู้ความ
 ว่ากองทัพกรุงธนบุรียกออกไป ก็แต่งให้คนไปกวาดครอบครัวที่มีเรือแต่เมือง
 นครวัด เมืองพระตะบอง เมืองสระทอง เมืองกระพงสวาย ให้มาอยู่เมือง
 บันทายเพชร ให้พระยาเดโช (แทน) ตระเตรียมไพร่พลเป็นกองรักษาเมือง
 กระพงสวาย ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าฟ้างุ้มมหาราช^๕ให้ไพร่พลตั้งค่ายรักษากระพงหลวง
 และเปี่ยมช้างนักกับท่าเกวียน พระยากลาโหม (ชู) ยกทัพเรือไปทางเมืองทะเลหม
 กวาดครอบครัวเมืองกะเจะ เมืองสมบุดสมบุด^๕ลงเรือมาอยู่เกียนสวาย
 แล้วขอกองทัพญวนมาช่วยรบกองทัพกรุงธนบุรี ฝ่ายกองทัพพระเจ้าลูกเธอ
 กรมขุนอินทรพิทักษ์ ยกมาทางเมืองพระตะบอง เมืองตะคร้อ เมืองขลุ^๕ เมือง
 ครอง เมืองบริบูรณ์ ราษฎรลงเรือหนีมาเมืองพนมเปญ ฝ่ายพระองค์เอง
 หนีไปอยู่ที่เกาะเกิด พระยากลาโหม (ชู) ตั้งตัวขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยา ให้
 พระยาวิบูลยราช ชื่อปา เป็นพระยากลาโหม ตั้งทัพอยู่จะรอยังงา ฝ่าย
 เจ้าพระยาสุรสีห์พิศนาวาธิราช ยกกองทัพมาถึงเมืองกระพงสวาย ตีทัพพระยา
 เดโช (แทน) แตกหนีเข้าป่าไป เจ้าพระยาสุรสีห์พิศนาวาธิราช ยกทัพมา
 ตั้งค่ายอยู่ที่เมืองเปี่ยมชิตอง ครั้น ณ เดือน ๔ ปีฉลู ตรีศก เจ้ากรุงธนบุรี
 เสียพระจริตเกิดจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี จนพระยาสุรศักดิ์มนตรี^๕พาครอบครัว
 เอลออกจากราชสมบัติ ความทราบถึงสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ก็ให้ยก
 กองทัพรีบรุดกลับมาก่อนเจ้าพระยาสุรสีห์พิศนาวาธิราช แต่พระเจ้าลูกเธอ
 กรมขุนอินทรพิทักษ์นั้น^๕หารู้ว่าที่กรุงธนบุรีเกิดเหตุขึ้นไม่ สมเด็จพระเจ้าพระยา
 มหากษัตริย์ศึกยกเข้ามาถึงกรุงธนบุรี อาณาประชาราษฎร์ร้องทุกข์ต่าง ๆ
 ขอเชิญเสด็จให้ทรงชำระเสี้ยนศัตรู และเชิญเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติ
 สืบต่อไป

ลุลุศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก^(๑) สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก
 ก็ได้เกลี้ยกล่อมราชสมบัติ ในครั้งนั้นพวกญวนไท่เซินยกมาตีเมืองไซ่ง่อน
 องค์เชียงสือให้มาขอกองทัพเขมรไปช่วย สมเด็จพระเจ้าพระยา (มู) สมเด็จพระ
 เจ้าพระยา (ซุ) แต่งให้พระยากลาโหม (ปา) คຸມກນห้ำพันไปช่วยองค์เชียงสือ
 พระยากลาโหม (ปา) ตายในที่รบ ที่ทุ่งบ้าย่ง เสียไพร่พลเป็นอันมาก
 องค์เชียงสือก็หนีลงเรือเข้ามาในเขตแดนกรุงเทพฯ ครั้นเมื่อเดือน ๘ ปีขาลนั้น
 สมเด็จพระเจ้าพระยา (ซุ) ซึ่งเป็นมิตรสหายน้ำสวกับพระยายมราช (แบน)
 ที่อยู่กรุงเทพฯ มีหนังสือเข้ามาถึงพระยายมราช (แบน) ให้กราบทูลลา
 ออกไปช่วยราชการ จะให้คิดเอาเมืองเขมรมาขึ้นกรุงตั้งเก่า พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้พระยายมราช (แบน) ออกไปถึงเมืองพระตะบอง
 สมเด็จพระเจ้าพระยา (ซุ) ทราบแล้วมีความยินดีมารับพระยายมราช (แบน) ไป
 เมืองบันทายเพชร กิตพร้อมใจกันยกไปรบสมเด็จพระเจ้าพระยา (มู) กับพระยา
 จักรี (เปียง) สมเด็จพระเจ้าพระยา (มู) สู้ไม่ได้ ก็หนีไปอยู่เมืองปาสัก พระยา
 อาทิตยวงศา ชื่อลวด เจ้าเมืองปาสัก จับตัวสมเด็จพระเจ้าพระยา (มู) ส่งเข้ามา
 ให้สมเด็จพระเจ้าพระยา (ซุ) พระยายมราชก็ฆ่าเสีย พระยาจักรี (เปียง) หนีไป
 อยู่ในป่า จับได้ก็ฆ่าเสียเมื่อเดือนสิบเอ็ดข้างขึ้น ครั้น ๗ เดือนสิบสอง แรม
 สิบห้าค่ำ พระยายมราช (แบน) ก็ลอบฆ่าสมเด็จพระเจ้าพระยา (ซุ) เสีย เพราะ
 คว้ยว่าทำร้ายเจ้านายของตัว แล้วก็ฆ่าขุนนางที่ทำร้ายสมเด็จพระรามาธิบดีเจ้า
 ของตัวนั้นเสียหมด แล้วพระยายมราช (แบน) ก็ยกตัวขึ้นเป็นผู้ว่าที่ฟ้าทะเลหะ
 แล้วตั้งขุนนางพรรคพวกของตัวเองขึ้นเป็นผู้ใหญ่ผู้น้อยเต็มตามตำแหน่ง จึงให้
 พระยาจักรี (แกบ) ไปจับพระยาเดโช (แทน) ที่เมืองกระพงสวาย พระยา
 เดโช (แทน) หนีไปเมืองจำปรั่ง ฝ่ายพระยามหาเทพ พระยาราชุน กับพวก

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

แขกจามเมืองตะบองกะมูม คิดกันยกทัพเรือมาเมืองพนมเปญ จะจับพระยา
 ยมราช (แบน) พระยาขลาไหม (ปก) ฆ่าเสีย พระยายมราช (แบน) พระยา
 กลาไหม (ปก) เห็นจะสู้มิได้ ไม่ทันจะตระเตรียมตัว ก็พาพระท้าวสองนาง
 ซึ่งเป็นกนิษฐภคินีของสมเด็จพระนารายณ์ราชา กับพระริ้วสามนางซึ่งเป็น
 บุตรี กับนักร้องซึ่งเป็นบุตราสมเด็จพระนารายณ์ราชาลงเรือกวาดต้อน
 ครอบครัวยกเรือเข้ามาด้วยประมาณ ๕๐๐ คน หนีเข้ามาขึ้นที่เมืองพระตะบอง
 เข้ามา ณ กรุงพนมเปญ ในปีชลา จัตวาศกนั้น ชนมาขึ้นที่พระองค์เองได้
 ๑๐ ปี แต่นักร้องเม่นป่วยถึงแก่พิราลัยเสีย ยังอยู่แต่พระริ้วสององค์คือ
 นักร้องอี นักร้องเภา สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้ากรุงธนบุรีไปเป็นพระสนมเอก
 ในพระราชวังบวรทั้ง ๒ องค์ นักร้องเองนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง
 พระกรุณาเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม แล้วโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่
 กับพระท้าวสองนาง และพระยาขลาไหม (ปก) พี่เลี้ยงที่ตำบลคอกกระบือ
 เขมรเขารัต พวกลูกออกญาเบ๊น ออกญานวนนั้น ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือ
 วัดสมอราย พระยายมราช (แบน) นั้น โปรดตั้งเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรวิเศษ
 สงคราม รามนรินทร์บตี อภัยพิริยปราชกรมพาทู

องเชียงสือญวนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

ในปีชลา จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีนั้น^(๑) ฝ่ายข้างเมืองญวน
 องไคเซิน เจ้าเมืองกุยเยิน ยกกองทัพมาตีเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือเจ้าเมือง
 ยกพลทหารออกต่อรบ ต้านทานมิได้ก็แตกฉานพ่ายหนีทั้งเมืองเสีย พามารดา
 และบุตรภรรยาและขุนนางสมัครพรรคพวก ลงเรือแล่นหนีมาทางทะเล ขึ้น
 อาศัยอยู่ ณ เกาะกระบือ พระยาชลบุรี พระระยอง ออกไปตระเวนสดักถึงเกาะ

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

กระบือ พบองเชียงสือ ๆ เล่าความให้พระยาชลบุรี พระระยองฟังว่า
 องเชียงสือเป็นบุตรของนางเวียง เป็นหลานพระเจ้าแผ่นดินญวน บ้านเมืองเสีย
 แก่ข้าศึกหนีมา พระยาชลบุรี พระระยอง รู้ความแล้วจึงชวนองเชียงสือ
 ให้เข้ามากรุง องเชียงสือยังมีใจจึงว่า องเชียงชวนผู้อาหนีเข้าไปพึ่งพระบารมี
 คนหนึ่งแล้ว ท่านก็ฆ่าเสีย พระยาชลบุรี พระระยองจึงบอกว่า เตียว
 เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณา
 โอบอ้อมเกล้าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและอาณาประชาราษฎร์เป็นอันมาก ไม่ตรั้ย
 เหมือนพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน ให้องเชียงสือเข้าไปพึ่งพระเดชพระคุณอยู่
 ณ กรุงเถิง เห็นจะทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงองเชียงสือคอก องเชียงสือก็ยอมตัว
 เป็นบุตรเลี้ยงพระยาชลบุรี พระยาชลบุรีจึงพาองเชียงสือเข้ามาเวะพักที่เมือง
 ชลบุรี แล้วบอกเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร โปรดให้มีตราให้พาองเชียงสือ
 เข้ามาเฝ้า พระยาชลบุรีจึงพาองเชียงสือเข้ามาถึงกรุง เมื่อเดือนสี่ข้างขึ้น ปีชวด
 จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔^(๑) เมื่อองเชียงสือเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครนั้น
 อายุองเชียงสือได้ ๓๓ ปี จึงโปรดเกล้าฯ ให้องเชียงสือกับครอบครัวไปตั้ง
 บ้านเรือนอยู่ที่ตำบลต้นสำโรง ซึ่งภายหลังพระราชทานให้กงสุลโปรตุเกส
 อยู่มาจนทุกวันนี้ พระราชทานเบี้ยหวัดองเชียงสือปีละ ๕ ชั่ง แล้วพระราชทาน
 เครื่องยศลาดหมาก คนโททอง กระบี่บังทอง กลดคันสน ทรงพระกรุณา
 ชุบเลี้ยงเหมือนน้องเอง โปรดเกล้าฯ ให้องเชียงสือเข้าเฝ้าทุกวัน องเชียงสือ
 นั้นเข้าเฝ้าขี่เรือญวน ๖ แจว บ่าวกันร่มให้ ครั้นเข้าไปเฝ้า โปรดให้เฝ้า
 ข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้านตะวันตก เหลี่ยมเสาทองพระโรง
 หน้าเจ้ากรมพระตำรวจ นั่งขัดสมาธิตามเทศญวน โปรดให้พระราชนตรี
 ล่ามเข้าไปด้วย มารดาองเชียงสือและองญวนที่เข้ามากับองเชียงสือ ก็ได้รับ

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๕

พระราชทานเบี้ยหวัดตามสมควร แล้วโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งเจ้าเมืองกรมการ-
เมืองสมุทรปราการว่า ญวนพรรคพวกขององเชียงสือจะเข้าออกไปมาหากิน
ตามท้องทะเล อย่าให้พวกค่านห้ามปรามเลย โปรดเกล้าฯ ให้องเชียงสือ
เรียงจดหมายเหตุในปฐมวงศ์ขององเชียงสือ สืบลำดับวงศ์พระเจ้าแผ่นดิน
มาได้ก็แผ่นดิน จนถึงเสียเมืองแก่พวกกองโกเชิน องเชียงสือจึงให้องเบ็จจ๊ก
องเบ็จตรึงซึ่งเป็นญวนผู้ใหญ่ และขุนนางที่มาช่วย ช่วยกันเรียบเรียงเรื่อง
พงศาวดารลำดับวงศ์ฝ่ายญวนทุกเกล้าฯ ถวาย มีความดังนี้

เรื่อง พงศาวดารญวน

เดิมเมืองตังเกี๋ยเป็นเมืองหลวง เจ้ากิมเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบวงศ์
มาได้ ๖ พระองค์ พระเจ้าแผ่นดินในที่ ๖ ชื่อหุ่งเมือง ครั้นนั้นพระเจ้ากรุงจีน
ให้เลียวทาง เป็นแม่ทัพยกมาตีเมืองตังเกี๋ยได้ เลียวทางจับหุ่งเมืองและ
พรรคพวกฆ่าเสียสิ้น แล้วเลียวทางก็ขึ้นเจ้าเมืองตังเกี๋ย เมืองตังเกี๋ยขึ้นแก่
เมืองจีนแต่นั้นมา ภายหลังเกิดผู้มั่วบุญขึ้น ชื่อเลเฉย เป็นญวนอยู่ที่บ้านลำเซิน
เลเฉยนิมิตฝันว่าจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน เวียนกรายจะได้เป็นมหาอุปราช เทพดา
บอกว่าดวงตรากับกระบี่สำหรับพระเจ้าแผ่นดินอยู่ที่ห้วยน้ำ ครั้นเวลาเช้า
เลเฉยก็ไปเที่ยวดูที่ห้วยน้ำ ได้เห็นดวงตรากับกระบี่สมคำเทพดาบอก ก็เอา
ดวงตรากับกระบี่มาเก็บไว้ที่เรือน ฝ่ายเวียนกรายเที่ยวมาอาศัยนอนอยู่ใน
ศาลเจ้า เทพดาสั่งพรณ์ให้นิมิตฝันว่า เลเฉยจะได้เป็นเจ้าแผ่นดิน เวียนกราย
จะได้เป็นมหาอุปราช ถ้าเวียนกรายจะใคร่พบเลเฉยก็ให้ไป ณ บ้านลำเซิน ถ้า
ไม่รู้จักเรือนเลเฉย เวลากลางคืนให้คุ้รมี ถั่วรมีสว่างอยู่ที่เรือนใดเรือน
นั้นเป็นเรือนเลเฉย ครั้นตอนเช้าเวียนกรายก็ออกจากศาลเทพารักษ์
เดินมาถึงบ้านลำเซิน พอเวลาค่ำจึงเที่ยวดู เห็นเรือนหนึ่งมีรัศมีสว่างสมคำ

เทพดาบอก เวียนกรายก็เข้าไปหาเลเลย์ เลเลย์กับเวียนกรายพบกันแล้ว ก็ไต่ถามชื่อเสียงรู้จักกันสมตามนิมิตฝั่งทั้ง ๒ ฝ่าย เวียนกรายขอดูดวงตรา และกระบี่ของเลเลย์ๆ ก็ให้ดู เวียนกรายไม่มีความสงสัยแน่แก่ใจแล้ว จึงว่าเรา ทั้ง ๒ จะได้เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ย ให้เลเลย์ตั้งกองเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ที่บ้านลำเซิน ตัวเวียนกรายไปเกลี้ยกล่อมผู้คนในแขวงเมืองตังเกี๋ย ครั้นเกลี้ยกล่อมคน เข้าค่ายมากแล้ว เวียนกรายกับเลเลย์ก็เป็นกบฏคุมคนยกเข้าตีเอาเมืองตังเกี๋ย ได้ จับเจ้าเมืองฆ่าเสีย เลเลย์ก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ตั้งเวียนกรายเป็นมหาอุปราช ฝ่ายพระเจ้ากรุงจีนรู้ว่าเลเลย์กับเวียนกรายเป็นกบฏจับเจ้าเมืองตังเกี๋ยฆ่าเสียแล้ว จึงแต่งให้กองทัพไปตีเมืองตังเกี๋ย ผู้ใดเป็นแม่ทัพมาหาปรากฏไม่ เลเลย์กับเวียนกรายรู้ว่ากองทัพเมืองจีนยกมาเป็นอันมากจะสู้รบมิได้ จึงเอาทองคำ ทำรูปแทนตัวกับเครื่องบรรณาการ ให้ทูตคุมไปให้แม่ทัพเมืองจีน ขอโทษตัว ยอมเป็นเมืองขึ้นตามเดิม แม่ทัพได้มีหนังสือบอกขึ้นไปเมืองหลวง พระเจ้ากรุงจีนมีหนังสือมาถึงแม่ทัพว่า ให้ตั้งองเลเลย์เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ยสืบวงศ์ตระกูลต่อไปเถิด กองทัพกรุงจีนก็กลับไป และราชการบ้านเมืองก็สัทธิ์ชาติ อยู่แก่เวียนกรายมหาอุปราช เวียนกรายมีบุตรหญิงชื่อกงจิวหนึ่ง บุตรชายชื่อกงเจี้ยนหนึ่ง บุตรหญิงนั้นให้เป็นภรรยาตินเกียมซึ่งเป็นขุนนางในเมืองตังเกี๋ย มหาอุปราชทูลเจ้าเมืองตังเกี๋ยว่า ตัวแก่ชราแล้ว จะขอให้ตินเกียมบุตรเขย ว่าราชการที่อุปราชแทนตัวไปจนกว่าจิวเตียนบุตรชายจะใหญ่ขึ้น ถ้าบุตรชาย ใหญ่ขึ้นแล้วขอให้บุตรชายเป็นมหาอุปราชสืบไป เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็ยอมให้ ครั้นมหาอุปราชตายแล้ว ตินเกียมบุตรเขยก็คิดจะฆ่าจิวเตียนน้องภรรยาเสีย นางกงจิวพี่หญิงรู้ความก็กระซิบบอกน้องชายให้รู้ตัว แล้วให้น้องชายทำเป็นคน เสียจริต จิวเตียนก็กระทำตามคำพี่หญิง พี่หญิงจึงคิดอุบายบอกแก่ตินเกียม สามิว่า จิวเตียนเป็นบ้าตังนี้ จะเลี้ยงไว้ก็จะได้รับความอับอายขายหน้า ขอให้

ขับไปเสียให้พ้นบ้านเมือง ตินเทียมสามีไม่ทันพิจารณาเห็นด้วย จึงไปทูล
 เจ้าเมืองตังเกี๋ยให้ขับจ้าวเตียนเสียจากเมือง เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็ยอม ตินเทียม
 จึงแต่งเรือเล็กและคนให้คุมตัวจ้าวเตียนเข้ามาส่งขึ้นที่ป่า ชื่อโอจ้าว เป็นป่า
 สำหรับปล่อยคนโทษ ในเขาวงกต หนทางจะเข้าออกเป็นอันยาก ป่านั้น
 พื้นแดนเมืองตังเกี๋ย ๑๕ วัน คนที่มาส่งนั้นก็อยู่ด้วยจ้าวเตียน หากกลับไปไม่
 จ้าวเตียนตั้งกองเกลี้ยกล่อมผู้คนเป็นช่องอยู่ในป่า ได้ผู้คนมากก็สร้างเมืองขึ้น
 ให้ชื่อเมืองว่า เรียกว่าจันทกวัน

ฝ่ายตินเทียมพี่เขยรู้ความดังนั้น จึงให้องคตบาศกกองทัพมาตีเมืองไว้
 ได้รับกันกับองคตบาศ กองทัพก็แตกกลับไปเมืองตังเกี๋ย จ้าวเตียนเจ้าเมืองไว้
 กลัวจะเป็นศึกติดพันไป จึงแต่งเครื่องบรรณาการให้ขุนนางไปคำนับจ้มน้อง
 อดินเทียมพี่เขย และขอโทษเจ้าเมืองตังเกี๋ยยอมเป็นเมืองขึ้นด้วย เจ้าเมือง
 ตังเกี๋ยก็โปรดให้ จ้าวเตียนได้ครองเมืองไว้สืบมา ๖ ชั่วเจ้าเมือง จ้าวเตียนบุตร
 เวียนกรายที่ ๑ จ้าวสายบุตร จ้าวเตียนที่ ๒ จ้าวเทิงบุตรจ้าวสายที่ ๓ จ้าวเหียนบุตร
 จ้าวเทิงที่ ๔ จ้าวคางบุตรจ้าวเหียนที่ ๕ ถึงองค์เยวชู่เวียงบุตรจ้าวคางที่ ๖ ก็ถึง
 แข็งเมืองมิได้ไปขึ้นแก่เมืองตังเกี๋ย เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็จัดกองทัพไปตีเมืองไว้
 เป็นหลายครั้งไม่ได้ องค์เยวชู่เวียงให้ตั้งด่านทางบกตำบลไปจันแห่งหนึ่ง
 ไปจันนั้นอยู่ริมแม่น้ำชงย่นข้างตะวันออก เป็นแดนเมืองตังเกี๋ย ด่านไปจัน
 ทุกวันนั้นเป็นเมืองกวางเบื่อง ทางนั้นให้เอาโซ่ซึ่งแม่น้ำดงเซียวไว้ ไม่ให้พวก
 ตังเกี๋ยขึ้นไปเมืองไว้ได้ เมืองตังเกี๋ยกับเมืองไว้ก็ขาดกันมาหลายปี เป็นเอกราช
 ขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย องค์เยวชู่เวียงมีบุตร ๕ คน ชื่อองค์กมุที่ ๑ องค์เวือง
 ที่ ๒ องค์เทิงกวางที่ ๓ องค์เซียงซุนที่ ๔ องค์ทางที่ ๕ องค์กมุ ซึ่งเป็นบุตรใหญ่
 มีบุตรชายชื่อองวาทนคนหนึ่ง แล้วองค์กมุถึงแก่กรรม องค์เวืองบุตรที่ ๒

มีบุตร ๓ คน ชื่อองยาบาทหนึ่ง องเชียงสือหนึ่ง องหมั่นหนึ่ง แล้วองคางเวียงนั้น ก็ถึงแก่กรรมไปก่อนบิดา ครั้นองเชียงสือเวียงบิดาถึงแก่กรรมแล้ว องกวักกอก ขุนนางผู้ใหญ่ของเทิงกวางบุตรที่ ๓ ขึ้นเป็นเจ้าเมืองไว้ แล้วองกวักกอกก็เป็น ผู้สำเร็จราชการสิทธิ์ขาดอยู่แต่ผู้เดียว เสนาบดีราษฎรไม่เต็มใจ บ้านเมือง ก็เกิดความจลาจลต่างๆ ครั้นอยู่มาจะเป็นปีเดือนวันใดมิได้ปรากฏ อ้ายอยาก เป็นโจรป่าอยู่แคว้นเมืองกุยเย็น อ้ายอยากมีน้องชาย ๒ คนชื่อ อ้ายบาย อ้ายตาม ครั้นอยู่มา อ้ายกรมชวลิตบิดาอ้ายอยาก อ้ายบาย อ้ายตาม ตาย พี่น้องทั้ง ๓ คน หาหมอกู้ฝังศพ หมอว่าที่เขากวางหน้าเป็นที่ช่องซุ่ยตี้ มีเขาเป็นรูปปากมังกร ถ้าใครฝังศพบิดามารดาลงในที่นั้น นานไปบุตรหลานจะได้ดี แล้วอ้ายอยาก กับพี่น้องก็เอาศพบิดาไปฝังที่เขาปากมังกร ขุดหลุมลงไปใต้ทองคำ ๒ ไหแฉ แล้วเอาศพฝังลงไว้ที่นั้น อ้ายอยากเอาทองคำมาขายได้เงินช่วยคนที่ทุกข์ยาก ปลอຍเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมผู้คนได้มาก ปรีกกั้นกั้นก็จะชิงเอาสมบัติในเมืองไว้ ด้วยเห็นว่าองกวักกอกกับองเทิงกวาง ไม่ตั้งพระทัยอยู่ในราชการแผ่นดิน ตั้งแต่ เสพสุราแล้วก็เล่นงั่วหลงไหลไป บรรดาขุนนางเอาใจออกหากทั้งสิ้น อ้ายอยาก กับพี่น้องเห็นการดังนี้แล้วก็ปรีกกั้นว่า ผู้คนก็ยินยอมกับเรามากอยู่แล้ว ก็พอจะคิดการใหญ่ได้ จึงให้อ้ายบายเอาทองคำหลายลิ้ม ๆ ละ ๑๐ ตำลึงเงิน ใส่กระบะเข้าไปให้เจ้าเมืองกวางหน้า ขอทำราชการด้วยเจ้าเมืองกวางหน้า เจ้าเมืองกวางหน้าก็รับไว้ให้ทำราชการอยู่ด้วยช้านาน เจ้าเมืองกวางหน้าเห็นว่าอ้ายบายมีสติปัญญาความอุตสาหะพากเพียรดี ก็ตั้งให้เป็นขุนนางว่าราชการ สิทธิ์ขาดแทนตัวต่อไป ด้วยเจ้าเมืองกวางหน้าเป็นคนซรา ตั้งแต่นั้นมาคน ทั้งปวงก็เรียกอ้ายอยาก อ้ายบาย อ้ายตาม เป็นองญวนชนทั้ง ๓ คนพี่น้อง องบายเกลี้ยกล่อมให้ไพร่บ้านพลเมืองรักใคร่ ได้พวกพ้องมาก ฝ่ายอ้ายอยาก พี่ชาย องตามน้องชายคุมไพร่พลอยู่ในป่า คิดกันว่า องเทิงกวาง เจ้าเมืองไว้

คนนั้น ให้อยู่ในยุติธรรมไม่ จึงเข้ามาในเมืองกวางหนำหาน้องชาย คิด
 พร้อมใจกันจะยกกองวางตนซึ่งเป็นบุตรขององค์กมุขเป็นเจ้า กองวางตนคนนั้น
 มีคนรักใคร่มาก คนทั้งปวงก็นิยมเห็นจริงด้วย แล้วองทั้ง ๓ ก็ตั้งแขวงเมือง
 กวางหนำอยู่ ความรู้ไปถึงเจ้าเมืองเว้ จึงให้กองมาขุนนางผู้ใหญ่เป็นแม่ทัพ
 คุมกองทัพมาตีเมืองกวางหนำ ครั้นกองมามาถึงเมืองกวางหนำ องบาย
 ผู้สำเร็จราชการเมืองกวางหนำ ก็หนังสือไปเกลี้ยกล่อมกองมาแม่ทัพเมืองเว้
 ว่า ซึ่งกิจการการครั้งนี้ ก็จะเอาบ้านเมืองให้แก่กองวางตน จะยกกองวางตน
 ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน กองมามากยอมเข้าด้วยองบาย องบายก็หนังสือไปถึง
 พวกโจรและคนเข้าเกลี้ยกล่อม ให้ยกเข้ามาสมทบกองทัพกองมาเป็นทัพหนึ่ง
 แล้วมีหนังสือไปถึงเมืองตังเกี๋ยว่าเจ้าเมืองเว้ไม่ต้องอยู่ในยุติธรรม คิดจะยก
 กองทัพไปกำจัดเสีย ยกกองวางตนขึ้นเป็นเจ้าเมืองต่อไป ขอกองทัพมาช่วย
 เจ้าเมืองตังเกี๋ยก็เห็นชอบด้วย ก็ให้กองกวักเลาคุมกองทัพมาช่วยอีกทัพหนึ่ง
 องบายก็คุมคนเมืองกวางหนำไปด้วย เข้าโจมตีเอาเมืองเว้ได้โดยง่าย เพราะ
 ขุนนางและราษฎรเกลียดชังเจ้าแผ่นดินมาก ไม่มีผู้ใดออกสู้รบ องเทิงกวาง
 เจ้าเมืองเว้เห็นดังนั้น ก็พาองเชียงซุนน้องชายกับองยาบา องเชียงสือ องหมั่น
 หลาน ๓ คน หนีมาอยู่เมืองไซ่ง่อน แต่องวางตนไม่หนีเพราะรู้ข่าวว่าเขาจะ
 ยกตัวเป็นเจ้านาย องอยาก องบาย องตาม ได้เมืองเว้แล้ว ก็ให้เอาตัว
 องวางตนไปไว้เมืองกุยเยินเสีย ฝ่ายองทางบุตรที่ ๕ นั้นหนีไม่ทัน องกวักเลา
 แม่ทัพเมืองตังเกี๋ยจับได้ก็พาไปเมืองตังเกี๋ย ฝ่ายองวางตนเห็นว่าองทั้ง ๓
 ไม่สุจริตคิดอุบายจะให้ตัวเป็นแต่เจ๊ก ลำเจ้าราชการแล้วก็จะฆ่าเสีย จึงคิด
 กับคนสนิทหาเรือเล็กลอบหนีมาอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อนกับองเทิงกวางด้วยกัน
 องเทิงกวางจึงปรึกษากับพี่น้องและขุนนาง ว่าจะยกกองวางตนผู้หลานขึ้นเป็น
 เจ้าเมืองไซ่ง่อน เพราะเห็นว่าราษฎรนิยม จะได้เกณฑ์กองทัพไปตีเอาเมือง

เว้คิน กองทัพเมืองไช่จ๋องยังไม่ทันยกไป ฮ่องฮาก ฮ่องบาย ฮ่องตาม ก๊ยกทัพมาตีเมืองไช่จ๋องได้ จับองค์กวาง ฮ่องวางตนได้ให้ฆ่าเสีย ฮ่องเชียงซุนหนีมาตั้งอยู่เมืองบันทายมาศ ฮ่องเชียงซุนมีบุตรชายชื่อองกลัก บุตรหญิงชื่อมูเซ ไทยเรียกว่า โกลเงิน พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเมืองบันทายมาศ จึงได้ฮ่องเชียงซุนกับครอบครัวเข้ามาเลี้ยงไว้ในกรุงธนบุรี เมื่อปลายแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีเสียพระจริต นังพระธรรมเห็นไปว่าฮ่องเชียงซุนกลืนเพชรเม็ดใหญ่ซ่อนไว้ในท้อง จึงรับสั่งให้หาไม้ไต่ถาม ฮ่องเชียงซุนไม่รับ ภายหลังมีผู้กราบทูลว่าจะหนี จึงรับสั่งให้ประหารชีวิตเสียทั้งบุตรชายด้วย ค้นหาเพชรก็ไม่ได้ แต่โกลเงินบุตรหญิงของฮ่องเชียงซุนนั้นให้เอาไปเลี้ยงไว้ในวัง ฝ่ายองยาบา ฮ่องเชียงฮือ ฮ่องหมัน ซึ่งหนีฮ่องฮากหลบหลีกอยู่ในป่าแขวงเมืองไช่จ๋อง ฮ่องฮากให้สืบจับตัวได้แต่องยาบา ฮ่องหมัน ก็ให้ฆ่าเสีย แต่ฮ่องเชียงฮือหนีไปได้ ฮ่องฮากปราบปรามเมืองไช่จ๋องเรียบร้อยแล้วก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เรียกว่า โกลเซิน ยกไปอยู่เมืองกุยเยิน ตั้งเมืองกุยเยินเป็นเมืองหลวง ยกตัวขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ จึงตั้งองบายน้องคนกลางเป็นเจ้า ชื่อบากบินเยอง อยู่เมืองไช่จ๋อง ตั้งฮ่องตามน้องน้อยเป็นเจ้าชอลองเยอง ไปอยู่รักษาเมืองเว้ และองลองเยองซึ่งเป็นเจ้าเมืองเว้จะไปตีเมืองตังเกี๋ย เพราะด้วยพวกเมืองตังเกี๋ยขัดเคืองว่าลอลองให้ยกกองทัพมาช่วยตีเมืองเว้ ครั้นตีได้แล้วก็ไม่ตั้งฮ่องวางตนขึ้น กลับเอาราชสมบัติเสียเอง เมืองตังเกี๋ยก็คุมเชิงอยู่ไม่มาอ่อนน้อม องลองเยองจึงคิดกลอุบายเขียนชื่อของฮ่องเชียงฮือลงในธงแล้ว ก๊ยกกองทัพไปฝ่ายพวกเมืองตังเกี๋ยและขุนนางเห็นดังนั้น เข้าใจว่าฮ่องเชียงฮือเกลี้ยกล่อมผู้คนตั้งตัวได้แล้วจึงยกทัพมา ไม่มีความสงสัยก็เปิดประตูเมืองรับ องลองเยองเข้า เมืองตังเกี๋ยได้ก็ให้จับแต่บรรดาขุนนางพรรคพวกเจ้าเมืองฆ่าเสีย แต่ตัวเจ้าเมืองตังเกี๋ยนั้นรักเลือดตาย และอุปราชก็เชื่อกคอตาย องลองเยองจึงได้ตั้ง

องเจียวทง บุตรองกวางตรี หลานเจ้าเมืองตังเกี๋ย ให้เป็นเจ้าเมืองตังเกี๋ยอยู่
รักษาเมือง องลองเยียงก็เก็บเอาทรัพย์สินของป็นใหญ่ น้อยและเครื่องศาสตราวุธ
มาที่เมืองเวส้น องเจียวทงหลานเจ้าเมืองตังเกี๋ยคิดแก่น จึงมีหนังสือลับบอก
ขอกองทัพพระเจ้ากรุงจีน ๆ จึงให้จังกวางตังเป็นแม่ทัพมารบองลองเยียง ๆ
ก็ยกกองทัพไปตีกองทัพเมืองจีนแตกกลับไป องเจียวทงเจ้าเมืองตังเกี๋ยกับ
พรรคพวกพากันหนีไปอยู่เมืองจีน องลองเยียงจึงตั้งให้องกะวีบุตรเป็น
เจ้าเมืองตังเกี๋ย องลองเยียงก็กลับไปเมืองเว้ องลองเยียงป่วยตาย ชุนนาง
จึงยกกองกลับบุตรที่ ๒ ขึ้นเป็นเจ้าเมืองเว้

และองเชียงสือหนีเมื่อแตกทัพพลัดกันกับพี่น้อง หนีไปอยู่ป่าชื่อบ้าน
ไโกเตาเป็นบ้านเขมรลับแล ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร จึงใช้ให้อ้ายจู คนสนิท
ไปเที่ยวหาเสบียงอาหารมาเลี้ยงกัน อ้ายจูลงเรือไปหาที่เมืองเต็กเซีย พบ
องตรีเจ้าเมืองเต็กเซีย อ้ายจูจึงแจ้งความแก่องตรีว่า องเชียงสือหนีมาอยู่ที่ป่า
บ้านไโกเตา ใช้ให้อ้ายจูมาเที่ยวหา องตรีเจ้าเมืองเต็กเซียรู้ความแล้วจัดเสบียง
อาหารให้อ้ายจูไปให้องเชียงสือ องตรีจึงส่งอ้ายจูว่าถ้าสนเสบียงอาหารเมื่อใด
ก็ให้มาเอาเถิด องตรีจะจัดหาไว้ให้มิให้ขัดสน แต่องเชียงสืออาศัยอยู่ที่บ้าน
เขมรลับแลประมาณ ๓ ปี พวกญวนไปตีฝั่งในป่าหลายพวกรู้ว่าองเชียงสือ
เป็นวงศ์เจ้านายหนีไปอยู่ที่บ้านเขมรลับแลได้ความลำบาก ต่างคนก็แบ่งเสบียง
อาหารไปให้แก่องเชียงสือทุกคน แล้วจันทกกับญวนคิดอ่านกันว่า องไโกเซ็น
คิดกบฏจับเจ้านายฆ่าเสีย ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินเมืองญวน องเชียงสือบุตร
หลานเจ้านายหนีมาอาศัยอยู่ในป่าได้ความลำบากนัก จะคิดอ่านตีเอาบ้านเมือง
คืนให้องเชียงสือให้จงได้ จันทกจึงคิดอ่านเกลี้ยกล่อมพวกญวนพวกจีนในเมือง
ไซ่ง่อนได้พวกพ้องมาก ยกเข้าตีปล้นเอาเมืองไซ่ง่อนได้ แต่องบายซึ่งเป็น
บาทบิณเยื้องหนีไปอยู่เมืองกุยเยิน จันทกจึงตั้งตัวขึ้นเป็นองกงเซ็น ๆ จึงให้

คนไปรับรองเชียงสือเข้ามาเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน องเชียงสือจึงตั้งให้จันทซึ่ง
 เป็นองกองเซินนั้นเลื่อนขึ้นเป็นองเทืองกง ขุนนางผู้ใหญ่ องเทืองกงกลับเป็น
 กบฏคิดอ่านกับจีนที่เป็นพรรคพวกของตัวจะทำร้ายองเชียงสือ อ้ายจู้ บ่าวอง
 เชียงสือเสพสุราเมาไปเที่ยวนอนอยู่ตามโรงเรือนจีนญวน ได้ยินพวกจีนเล่าให้
 กันฟังว่า เคยวนองเทืองกงขุนนางผู้ใหญ่คิดจะฆ่าองเชียงสือเสีย อ้ายจู้จึงเอา
 ความมาบอกแก่องเชียงสือ ๆ รู้ตัวแล้ว จึงให้จัดการกันมานานไว้ ณ ที่องเชียงสือ
 อยู่ ๓ ชั้น แล้วให้คนสนิทถืออาวุธเตรียมอยู่ในม่าน ๒๐ คน องเชียงสือทำ
 เป็นป่วยนอนอยู่ในม่านแล้วส่งคนสนิทว่า ถ้าองเทืองกงเข้ามาเยี่ยมถึงที่กันม่าน
 จะคิดการกบฏจริงก็คงจะมีอุบายเอายาพิษมาให้กิน เมื่อเรารับยาขององเทืองกง
 ทดลองดูว่ายาพิษจริงแล้วก็จะเสียชีวิตในกระโถน แล้วเราจะเคาะกระโถนเข้า
 เป็นสำคัญ และให้พวกคนสนิทรวมกันเข้าจับตัวองเทืองกงฆ่าเสียเถิด ครั้นอง
 เทืองกงรู้ว่าองเชียงสือป่วย จะขึ้นไปเยี่ยมองเชียงสือ จึงเอายาห่อไปด้วยห่อ
 หนึ่ง พอเข้าไปถึงที่ข้างม่านนอนองเชียงสือ ๆ จึงทักว่าองเทืองกงมาเยี่ยมเรา
 หรือ องเทืองกงตอบว่า ข้าพเจ้ารู้ว่าท่านป่วยไปจึงขึ้นมาเยี่ยม และเอายามาให้
 ท่านกินด้วย หวังจะให้บำบัดโรคโดยเร็ว ว่าแล้วจึงหยิบห่อยาออกให้องเชียงสือ
 ตรวจดู แล้วก็เรียกเอาจับเจี๋ยมาต้ม ครั้นเห็นได้ทีก็แก้เอายาพิษใส่ลงไปแล้ว
 รินลงในถ้วยส่งให้องเชียงสือ องเชียงสือเห็นความจริงเหมือนอย่างคิดแล้วก็
 รับถ้วยยามา เอาตะเกียบงาจุ่มลงไปก็ติดเป็นคราบดำ จึงรู้แน่ว่ายาพิษ เทเสีย
 ในกระโถนแล้วเคาะกระโถนขึ้นตามสัญญา คนสนิทขององเชียงสือได้ยินแล้ว
 ก็ออกมาช่วยกันจับองเทืองกงได้เอาไปฆ่าเสียในวันนั้น แล้วองเชียงสือจึงว่า
 แต่บรรดาจีนที่เป็นพรรคพวกองเทืองกงนั้นจะเอาไว้มิได้ ให้จับฆ่าเสียให้สิ้น
 จีนแฉ จีนเล็ก เป็นลูกค้ำผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน จึงเข้าไปว่าแก่องเชียงสือว่า
 ท่านจะให้ฆ่าพวกจีนในเมืองไซ่ง่อนเสียสิ้น พวกจีนจะยอมตายที่ไหน ก็จะเป็น

กบฏขึ้น แล้วพวกโกเชนก็จะมาตีเอาเมืองไซ่ง่อนคืน ศักกายนอกยังไม่ราบคาบ ศักภายในก็จะเกิดขึ้นเป็นสองแรง ขอให้ท่านเอาใจพวกจีนเหล่านี้ไว้ก่อน ฮ่องเชียงสื่อเห็นชอบด้วยก็ให้คงไว้ ครั้นอยู่มาโกเชนจึงจัดขุนนางทหารคุมกองทัพยกมาทางบกมาตีเมืองไซ่ง่อน ฮ่องเชียงสื่อรู้ตัวจึงปรึกษาพวกพ้องว่า ถ้าเราจะสู้รบด้วยโกเชนบัดนี้ก็เป็นสองกั้วลอยู่ จะไว้ใจไม่ได้ ถ้าไปขณะเมื่อรบพัวพันกันเข้าแล้ว พวกจีนเป็นกบฏขึ้นข้างหลัง จะถอนตัวยาก จำจะหนีเข้าไปพึ่งพระบารมีที่กรุงเทพมหานครอยู่ก่อนแล้วจึงค่อยคิดการตั้งตัวใหม่ ครั้นจะสู้รบเดี๋ยวนี้ก็จะเสียท่วงทีไป ปรึกษาเห็นพร้อมกันดังนั้น จึงลงเรือทะเลหนีออกทางปากน้ำสมิถ์อ แล่นมาถึงเกาะกระบือก็เข้าจอดอยู่ที่นั่น พระยาชลบุรี พระระยอง ไปพบได้ชักชวนให้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ขึ้นคำจกหมายเหตุพงศาวดารองเชียงสือแต่ท่าน

พระยาบังกลีมาเจ้าเมืองกำปอดแจ้งเมือง

ลปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ ปี(๑) โปรดให้พระยาราชาศรีศรีภูกลบออกไปรักษาเมืองบันทายมาศตั้งเก่า แล้วทรงเห็นว่าเมืองบันทายมาศเป็นเมืองหน้าศึกใกล้กันกับแดนเมืองญวน จึงโปรดให้พระยาทัตตาออกไปช่วยราชการป้องกันเมืองด้วย ฝ่ายพระยาบังกลีมา เจ้าเมืองกำปอดรู้ข่าวว่า กรุงเทพมหานครหรืออยุธยาผลัดแผ่นดินใหม่ ก็คิดกบฏแข็งเมือง มิได้มาขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเหมือนแต่ก่อน พระยาราชาศรีศรี พระยาทัตตา ก็บอกเข้ามากราบทูล จึงดำรัสให้มีตราตอบออกไปให้พระยาราชาศรีศรี พระยาทัตตา คิดอ่านจับตัวพระยาบังกลีมาจำส่งเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร พระยาราชาศรีศรี พระยาทัตตาก็ยกกองทัพจากเมืองบันทายมาศมา ณ เมืองกำปอด จับตัวพระยา

บังกลีมาได้ จำส่งเข้ามาถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสให้เอาตัว
พระยาบังกลีมาไปประหารชีวิตเสีย

เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไปรั้งเมืองเขมร

ฝ่ายที่เมืองเขมรตั้งแต่พระยายมราช (แบน) พานักงเองเข้ามาอยู่ ณ
กรุงเทพ ฯ แล้วก็ปราศจากเจ้านาย ทวนเขตแดนตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่อยู่ที่เกาะ
ละว้าเอม แล้วตั้งแขกจามพรรคพวกของตนขึ้นเป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอัน
มาก ฝ่ายพระยาเดโช (แทน) น้องฟ้าทะละหะ (มู) ตั้งตัวเป็นฟ้าทะละหะ
ให้พระยาไกรชื้อกรอก ว่าที่พระยาเดโชอยู่รักษาเมืองบันทายเพชร ตัวนั้นก็
ลอบมาเกลี้ยกล่อมขุนนางเขมรเก่า ๆ แล้วยกไปลอบฆ่าทวนเขตแดนตาย
ฟ้าทะละหะ (แทน) กับพระยาพระเขมรก็มีใบบอกเข้ามาขออนักงเองออกไป
เป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีตราตอบไปว่านักงเอง
ยังเยาว์นักจะรักษาตนไปยังไม่ได้ กลัวจะมีภัยอันตรายขึ้น เชื้อวงศ์เจ้าแผ่นดิน
กรุงกัมพูชามีอยู่องค์เดียวแต่เท่านั้นคงแก้วหาค่ามิได้ เมื่อเติบโตใหญ่ควรแล้วจึง
จะโปรดให้ออกไปทรงราชย์ แต่เดี๋ยวนี้จะให้พระยายมราช (แบน) ซึ่งซุบ
เกล้า ฯ ให้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไปว่าราชการพลางก่อน จึงโปรด
เกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกไป ครั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรถึงเมือง
พระตะบอง จึงจัดให้พระยาจักรีชื้อแค้นไปอยู่รักษาเมืองโบรสาท ให้พระยา
ยมราชชื้อกันไปรักษาเมืองเสียมราฐ แล้วเจ้าพระยาอภัยภูเบศรจึงย้ายลงไปตั้ง
อยู่เมืองอุดงลือไชย เมื่อปีมะโรง จศก จุลศักราช ๑๑๔๖ ปี^(๑) ให้ทำเป็น
ค่ายระเนียด ค่ายปีกกามีหอรบ ให้ชุดคุตตลอดไปข้างเหนือถึงโพโคลง ข้างใต้
ถึงวัดสมโภช ครั้นนั้นเจ้าพระยาอภัยภูเบศรให้พระยาพระเขมร เชิญพระขรรค์
ชัยศรีแต่ครั้งพระเจ้าประทุมสุริยวงศ์เข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๗

ทัพพระยานครสวรรค์ไปตีเมืองไซ่ง่อน

ในปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ นั้น (๑) ทรงพระกรุณาตำรัสให้พระยานครสวรรค์ยกกองทัพออกไป ณ กรุงกัมพูชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้าบรรจบด้วย ยกไปรบญวน ตีเมืองไซ่ง่อนคืนให้องเชียงสี ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมกฤษฎาภิหาร พระยานครสวรรค์กราบบังคมลาคกองทัพออกไป ณ กรุงกัมพูชาตามพระราชกำหนด ครั้นถึงกรุงกัมพูชาแล้วก็เกณฑ์กองทัพเขมรเข้าบรรจบยกทัพเรือลงไปเมืองญวน และอังกูวเวียง เจ้าเมืองไซ่ง่อนได้แจ้งว่ากองทัพไทยยกล่วงแดนลงไป จึงเกณฑ์ทัพเรือให้ขุนนางเมืองไซ่ง่อนยกขึ้นมาต่อรบป้องกันเมืองสะแตกซึ่งเป็นเมืองขึ้น ได้รับกับทัพไทยเป็นสามารภ พระยานครสวรรค์มีฝีมือเข้มแข็ง ยกทัพเรือเข้าตีทัพญวนแตกพ่ายไปเป็นหลายครั้ง ได้เรือรบและไพร่ญวน ทั้งเครื่องศาสตราวุธปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก แล้วส่งคืนไปให้แม่ทัพญวน พระยาศรีสุนทรณรงค์กับข้าหลวงมีชื่อเป็นหลายนาย เห็นว่าพระยานครสวรรค์กระทำผิดคิดการกบฏจะไปเข้าด้วยข้าศึก จึงบอกกล่าวโทษเข้ามา ณ กรุงฯ ให้กราบทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงทราบในหนังสือบอก ก็ทรงพระพิโรธ ตำรัสให้ข้าหลวงถือท้องตราออกไปให้หากองทัพพระยานครสวรรค์กลับคืนเข้ามา ณ กรุงฯ พมหนานกร ทรงพระกรุณาให้เสนาบดีพิจารณาไต่สวนไล่เลียง ได้ความจริงตามหนังสือบอกกล่าวโทษ จึงตำรัสให้เอาตัวพระยานครสวรรค์กับขุนนางพรรคพวก ๑๒ คน ซึ่งร่วมคิดด้วยกันนั้นไปประหารชีวิตเสีย ณ ป่าช้าวัดโพธาราม นอกพระนครข้างทิศตะวันออก

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๖

ทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์ไปตีเมืองไช้ฮ่อน

ครั้นถึง ณ เดือน ๕ ปีมะโรง จศก จุลศักราช ๑๑๔๖^(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์เป็นแม่ทัพถือพลทหาร ๕,๐๐๐ ยกกองทัพเรือไปตีเมืองไช้ฮ่อนคืนให้องเชียงสือให้จงได้ โปรดให้องเชียงสือไปในกองทัพด้วย ท้าพบนั้นโปรดให้พระยาวิชิตรณรงค์เป็นแม่ทัพยกไปทางเมืองเขมร เกณฑ์กองทัพเขมรสมทบไปด้วยอีกทางหนึ่ง เจ้าพระยาอภัยภูเบศรจึงเกณฑ์เขมรให้ไปด้วย ๕,๐๐๐ พระยาวิชิตรณรงค์นำทัพไทยเขมรยกไปเมืองเบียมจอซาแตก ถึงแพรกพระยามันสู้รบกับญวนโกะชินหลายครั้ง ญวนสู้ไม่ได้ถอยไป พระยาวิชิตรณรงค์ล่องไปเมืองเบียมบารายยกไปตีค่ายบ้านป่ายุง ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ท้าวพระยานายทัพนายกองและองเชียงสือ กราบถวายบังคมลาแยกกองทัพเรือออกไปทางทะเลถึงเมืองบันทายมาศ จึงเกณฑ์กองทัพพระยาราชาศรี พระยาทัศนเมืองบันทายมาศ เข้าบรรจบทัพยกไปด้วย เข้าปากน้ำเมืองปาสัก ไปตั้งอยู่คลองวามะนาว ฝ่ายญวนโกะชินมาตั้งค่ายรักษาที่ปากคลองวามะนาว ทางจะลงไปซาแตก ล่องให้ไช้ฮ่อน กองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์จะหักลงไปไม่ได้ ก็ขึ้นตั้งค่ายบนบกหมายจะตีค่ายบนของญวนให้แตกเสียก่อน จึงยกทัพเรือล่องลงไป ไม่ได้คิดระวังหลัง ครั้นน้ำมากชนญวนก็เอาเรือรบลัดมาทางคลององเจืองออกแม่น้ำใหญ่ แล้วมาปิดปากคลองวามะนาวกั้นหลังทางไว้ ฝ่ายทัพญวนข้างปากคลองลำน้ำเมืองไช้ฮ่อนก็ตีเข้ามา ข้างฝ่ายลำน้ำสมิถ์ก็ตีรุกหลังเข้าไป ทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์อยู่ในระหว่างศึกกระหนาบก็ทิ้งเรือรบเรือไล่เสียแตกชนบกหนีไป ครั้นนั้นเป็นเทศกาลเดือน ๑๒ หน้าน้ำ ๆ นองไปทั่วทุ่ง พลทัพไทย

(๑) พ.ศ. ๒๓๒๗

ได้ความลำบากลุลຸ້ນไปเพียงอกเพียงเอวบ้างหนีข้าศึกมา และกรมหลวงเทพหริ-
รักษ์นั้น ข้าในกรมจับได้กระบือตัวหนึ่งมาให้ ทรงลຸ້นเข้ามา พวกกันแตกหนีเข้า
แดนกรุงกัมพูชาทางสน ทักบอกไทยเขมรรู้ว่าทัพเรือแตกแล้วก็ทักค่ายข้างเสีย
หนีมาบ้าง กองทัพญวนได้ชัยชนะมิได้ติดตาม เก็บได้เรือรบและเครื่อง
ศาสตราวุธปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก และจับได้ผู้คนซึ่งหนีทัพนั้นไปได้อ่าง
แล้วเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน และกองทัพกรมหลวงเทพหริรักษ์กับอง-
เชียงสีอ ก็มาหยุดพักพลอยู่เมืองกัมพูชา แล้วบอกข้าราชการซึ่งเสียทัพแก่
ข้าศึกเข้ามา ณ กรุงเพมหานคร กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ สมเด็จ
พระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพระพิโรธ ดำรัสให้มีตราหา
กองทัพกลับเข้ามาพระนคร แล้วลงพระราชอาชญาจำสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งเสียทัพแก่ข้าศึกนั้น ครั้น
นานมาจึงสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้ง ๒ พระองค์กราบทูลขอพระราชทานโทษ
จึงทรงพระกรุณาโปรดให้กรมหลวงเทพหริรักษ์กับข้าราชการซึ่งรับพระราช-
อาชญาอยู่ในเวรจำนั้น พ้นโทษด้วยกันทั้งสน

สร้างวังเจ้าเขมร

ในปีมะเมียนั้น โปรดให้สร้างวังขึ้นริมคลองคูพระนครเยื้องปากคลอง
หลอดข้าม ครั้นทำเสร็จจึงโปรดให้น้องเองกับญาติวงศ์ย้ายจากบ้านที่คอก-
กระบือมาอาศัยอยู่ที่วังนั้น จึงได้เรียกว่าวังเจ้าเขมรแต่นั้นมา

องเชียงสีอหนีจากกรุงเทพ ฯ

ฝ่ายองเชียงสีอญวนตั้งแต่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพฯ
เวลาเสด็จพระราชดำเนินการทัพศึก ก็ได้ตามเสด็จไปช่วยราชการบ้าง เวลา

เสด็จอยู่ในพระนครก็เข้าเฝ้าและรับราชการบ้าง ฮ่องเชียงสือได้คิดฝึกหัด ซักซ้อมฉนวนหกฉนวนรำกระถางทั้งสิงโตล้อแก้วสำหรับเล่นกลางวัน และสิงโต คาบแก้วสำหรับเล่นในเวลากลางคืน เป็นการเล่นอย่างฉนวนเล่นถวายตัว จึงโปรดให้เล่นหน้าพลับพลาในเวลาที่มีการมหรสพเป็นแบบแผนสืบมาจนทุกวันนี้

ครั้นอยู่มาฮ่องเชียงสือจึงปรึกษาชุนนางฉนวนสมัครพรรคพวกของตัวว่า “เราหนีข้าศึกเข้ามาพึ่งพระบรมเศษานภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดชุบเลี้ยงได้ความสุข แล้วโปรดให้กองทัพยกออกไปตีข้าศึกจะคืนเอาเมืองให้ก็ยังหาสำเร็จไม่ บัดนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชกังวลด้วยการศึกพม่ายังรบพุ่งติดพันกันอยู่ เห็นจะช่วยธุระเราได้ ครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลาออกไปคิดเอาบ้านเมืองคืนด้วยกำลังตนเอง ก็เกรงพระราชอาชญาอยู่ บางทีจะไม่โปรดให้ไป จะต้องหนีออกไปจึงจะได้” ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมด้วยกันแล้ว ก็เขียนหนังสือกราบถวายบังคมลาไว้ที่โต๊ะบูชา จึงสั่งให้กงวาน ฮ่องฉี่ เอาเรือใหญ่เดิมของตัวไปคอยอยู่ที่เกาะสีชัง ครั้นเวลาค่ำ ฮ่องเชียงสือจึงให้หาตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง ตำรวจในสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งเป็นคนชอบพอกันไปเลี้ยงสุราที่เรือนองเชียงสือ ๆ ให้แพร่นิสิตบัณฑิตคนละผืน นายจันท์ นายอยู่ นายเมือง เมาสุราเหลือขนาดไม่รู้สึกละเมตตา ฮ่องเชียงสือก็ให้จับตัวนายจันท์ นายอยู่ นายเมือง มัดมือ ให้คนหามลงไว้ในท้องเรือ แล้วฮ่องเชียงสือพาครอบครัว พวกองเชียงสือกับพวกฉนวนเก่าที่กรุงเทพฯ ไป ฮ่องเชียงสือพาครอบครัว องหับเจ้ากรมช่างไม้หนึ่ง องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อหนึ่ง รวม ๓ คนลงเรือ ถอนสมอรีบแจวไปในเวลากลางคืนวันนั้น เรือ ๔ ลำ คนประมาณ ๑๕๐ คน

ในเวลากลางคืนวันนั้น พวกชาวบ้านซึ่งอยู่ใกล้เคียงทราบความจึงขึ้นมาแจ้งความแก่พระยาพระคลัง พระยาพระคลังจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้ทรงทราบกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงขัดเคืองเป็นอันมาก เกร็งฝีพายลงเรือพระที่นั่งและเรือข้าราชการได้มาพอสสมควรแล้วก็รีบเสด็จตามลงไปโดยเร็ว พอรุ่งสว่างแลเห็นเรือธงเชียงสีที่ปากอ่าว

ฝ่ายเรือธงเชียงสีออกปากอ่าวเมืองสมุทรปราการขัดลมใช้ใบไม้ได้อธงเชียงสีจุกทุบเทียนเผากระดาษบูชาเทวดาแล้วตั้งอธิษฐานว่า ถ้าธงเชียงสีออกไปจะกระทำศึกคืนเอาบ้านเมืองได้สมความปรารถนาแล้ว ขอให้มัลลพัตส่งให้ได้ไปโดยคล่องสะดวก ลมยังไม่ทันพัดมา ธงเชียงสีแลเห็นเรือพระที่นั่งข้าราชการตามออกไปเป็นอันมากก็ตกใจ ธงเชียงสีก็เร่งให้แจวเรือหนี เรือพระที่นั่งเป็นเรือพายกกระชั้นใกล้เข้าไปทุกที ธงเชียงสีว่าถ้านี้ไม่พ้นไทยจับไปได้ครึ่งหนึ่งคงจะฆ่าเสีย ถ้าไม่ฆ่าคงจะจำตายในคุก เราเป็นคนไม่มีวาสนาแล้วจะอยู่ไปใยให้หนักแผ่นดิน ว่าแล้วก็ชักดาบออกจะเชือดคอตายเสีย ธงภูเวกระโดดเข้าชิงดาบในมือธงเชียงสีไว้ จนปลายดาบบาดปากธงภูเวกองภูเวจจึงว่าท่านจะมาทำตัวตายก่อนไม่สมควร เมื่อจะหนีก็ได้อธิษฐานเสี่ยงทายคู่แล้ว ก็แจ้งชัดว่าจะไปได้สำเร็จความปรารถนา บารมีท่านก็ถึงที่จะได้เป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว ฤๅนนึกเป็นลมว่าวพัด มีแต่จะพัดส่งออกไปอย่างเดียว เทียนยังเป็นเวลาเช้าใกล้ลมยังสงบอยู่ สายสัคน้อยก็จะมัลลพ พอว่าขาดคำลมว่าวก็พัดมา เรือพวกญวน ๔ ลำทั้งแล่นใบทั้งแจวก็ห่างเรือพระที่นั่งออกไป แลไปเห็นเรือพระที่นั่ง เรือข้าราชการกลับ ธงเชียงสีก็มีความยินดีใช้ใบไปถึงเรือใหญ่ที่เกาะสีชัง จึงปรึกษาค่ายของญวนทั้งปวงว่าเราหนีมาได้ทั้งนี้ ก็เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงพระเมตตา ห้ามมิให้ท่านกักขังเรือพวกเราที่ไปมาหาขึ้น

ในท้องทะเลจึงหนีมาได้โดยสะดวก ก็บัดนี้เราจะไปพักอยู่ที่ไหนจะดี องจวนจึงว่า ถ้าไปพักอยู่ที่เกาะกุดเห็นจะดีกว่าที่เกาะอื่น จะลงไปอยู่ที่เกาะโตดก็ใกล้ข้าศึกนัก ด้วยเกาะกุดเป็นแขวงไทย ข้าศึกไม่อาจลาดตระเวนเข้ามา น้ำจืดก็มีบริบูรณ์ องเชียงสือได้ฟังดังนั้นก็เห็นด้วย จึงให้เอาตัวนายจันท์ นายอยู่นายเมือง ไปเรือลำเดียวกับองเชียงสือ เรือเล็ก ๔ ลำ องเชียงเจ้ากรมช่างสลักไปลำหนึ่ง องหับเจ้ากรมช่างไม้ไปลำหนึ่ง องเกาโลเจ้ากรมช่างหล่อไปลำหนึ่ง เรือขององเชียงสือลำที่ลงไปแต่กรุงเทพฯ นั้น องเชียงสือให้บ่าวไพร่ องเชียงสือไปเข้ากันเป็นเรือ ๕ ลำ ออกเรือใช้ไปไปพร้อมกันในเวลากลางคืนวันนั้น ใช้ไป ๗ วันถึงเกาะกุดๆ เวลานั้นหาไม่มีผู้คน

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จตามองเชียงสือออกไปไม่ทัน ก็เสด็จกลับขึ้นมาเข้าเฝ้ากราบทูลว่า ไปตามองเชียงสือถึงปากอ่าวพอมิลมว่า พกมา ตามเรือองเชียงสือหาทันไม่ จะขอรับพระราชทานเรือรบทะเลไปติดตามจับตัวองเชียงสือให้จงได้ พอพวกข้าหลวงไปค้นเรือนองเชียงสือได้หนังสือฉบับหนึ่งจึงนำมาถวาย ทรงพระกรุณาให้อ่าน ได้ความว่า “ข้าพระพุทธเจ้าองเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมบุญญาภิหาร ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงได้ความสุข บัดนี้มีความวิตกถึงบ้านเมืองนัก ครั้นจะกราบทูลถวายบังคมลากลับไปก็เกรงพระราชอาญา จึงต้องคิดอ่านหนีไปด้วยเป็นความจำเป็น ใช้จะคิดอ่านกบฏกลับมาประทุษร้ายนั้นหาได้ ขอเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทไปกว่าจะสิ้นชีวิต ซึ่งถวายบังคมลาไปทั้งนี้ จะไปตั้งช่องสุ่มเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าตีเอาเมืองคืนให้จงได้ แม้ขัดสนปืนกระสุนดินดำเหลือกำลังประการใด ก็ขอเข้ามาขอรับพระราชทานปืนกระสุนดินดำและกองทัพออกไปช่วยกว่าจะสำเร็จการสงคราม คืนเอาบ้านเมืองได้แล้วจะขอเป็นเมืองขึ้นขอบขันขิ้นสวามิภักดิ์ไป” ได้ทรงทราบในหนังสือแล้ว จึงมีพระราชโองการตรัสห้ามสมเด็จพระอนุชาธิราช

ว่า “อย่ายกทัพไปติดตามจับเขาเลย เขาเห็นว่าเราช่วยธุระเขาไม่ได้ด้วยมีศึกติดพันกันอยู่ เขาจึงหนีไปคิดจะตั้งบ้านเมืองขึ้น เรามีคุณแก่เขาเขียนด้วยมือแล้วจะลบด้วยเท้ามิบังควร” สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรฯ จึงกราบทูลว่า “องเชียงสือคนนั้น แม้จะละไว้มิให้ติดตามเอาตัวให้ได้ นานไปภายหลังเมื่อล่วงแผ่นดินนี้ไปแล้ว มันจะทำความลำบากเดือดร้อนแก่ลูกหลานเราเป็นแน่อย่างสงสัยเลย เพราะองเชียงสือเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพฯ ก็หลายปี ได้รู้กลิ่นกลิ่นหนักเบาในการบ้านเมืองของเราทุกสิ่ง ที่เมืองสมุทรปราการก็ยังไม่มีความปลอดภัยสักทีอะไรก็กลัวจะระแวงไปเสียแล้ว ถ้าองเชียงสือกลับใจเป็นศัตรูแล้วจะรบยาก ถ้าไม่ทรงพระกรุณาโปรดให้ไปติดตามองเชียงสือแล้ว จะขอรับพระราชทานทำเมืองขึ้นที่ปากลัด” ก็ทรงพระกรุณาโปรดอนุญาตให้ทำป้อมขึ้นที่ไทรลัดกันโพธิ์ ยังมีทันสำเร็จพอมีศึกพม่ามาอีก

**พระราชทานเรือ
และเครื่องอาวุธช่วยของเบี่ยงสือ**

ฝ่ายองเชียงสือซึ่งหนีออกไปตั้งอยู่ที่เกาะกูด หมกซ่อนเสบียงอาหารจนต้องกินเนื้อเต่ากับมันกลอย วันหนึ่งองเชียงสือแลเห็นเรือแล่นเข้าไปใกล้เกาะลำหนึ่ง องเชียงสือตกใจกลัวจึงให้ครอบครัวเข้าไปซ่อนอยู่ในป่า แล้วใช้ให้องจวงลงเรือเล็กไปถามว่าเรื่อนี้มาแต่ไหน จินฮุ่นสามีอำแดงโตตญวนเมืองจันทบุรีบอกว่า เรือบรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองจันทบุรี ๓๐ เกวียน จะไปจำหน่ายที่เมืองเขมา เมืองเต็กเซี่ย ต้องพายพัดเรือออกไป องจวงจึงบอกแก่จินฮุ่นว่า องเชียงสือหนีมาอยู่ที่เกาะนี้ ให้จินฮุ่นขึ้นไปเผ้าองเชียงสือด้วยกัน จินฮุ่นคิดว่าเรือเรอลำเดียวพลัดเข้ามาถึงที่นั่นโดยจะไม่ไปหาองเชียงสือ ๆ ก็จะไม่หาญเอา ที่ไหนจะพ้นมือไปได้ จำจะคิดทำคุณไว้ดีกว่า คิดแล้วลงเรือ

ไปหาตัวของจวง ชื่นไปหาองเชียงสือ ๆ ปราศรัยว่า เราออกมาอยู่ที่เกาะกุก
 นานแล้ว ผู้คนหาข้าวจะกินไม่ เรือจีนฮุ้นซัดออกมาถึงนี้มีข้าวสารกตแล้ว
 และเงินตราซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้เราและมารดาเรา
 เก็บไว้เงิน ๑๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึงนั้น เราจะขอซื้อข้าวสารตามแต่จะขายให้ จีนฮุ้น
 ตอบองเชียงสือว่า ท่านออกมาอยู่ที่ก้นการอดเสบียงอาหาร ข้าวสาร ๓๐
 เกวียนนั้นข้าพเจ้ายอมให้ท่านทั้งสิ้น ไม่คิดเอาราคา องเชียงสือจึงเขียน
 หนังสือประทับตรารูปมังกรให้จีนฮุ้นไว้ว่า ถ้าองเชียงสือออกไปที่เอาบ้าน
 เมืองคืน ได้เป็นเจ้านายฝ่ายญวนแล้ว ให้จีนฮุ้นออกไปหาองเชียงสือ ๆ จะ
 ทดแทนคุณให้ถึงขนาด แล้วองเชียงสือให้พรรคพวกลงไปขนข้าวที่เรือจีนฮุ้น
 ขึ้นแล้ว จีนฮุ้นก็ลาองเชียงสือกลับมาเมืองจันทบุรี

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครทรงทราบว่า องเชียงสือหนีไปตั้งอยู่เกาะกุก
 จึงโปรดให้จัดเรือตระเวนหลายลำพร้อมด้วยปืนและกระสุนดินดำ ให้กรมการ
 เมืองตราดส่งไปพระราชทานแก่องเชียงสือที่เกาะกุกให้เป็นการล่อและให้ช่วย
 ลาดตระเวนสกัดด้วย ครั้นองเชียงสือได้รับพระราชทานเรือตระเวนและเครื่อง
 ศัสตราวุธ ก็พาสมัครพรรคพวกลงเรือไปที่เอาเมืองเซมา เมืองประมานสอได้
 แล้ว แต่งให้เรือออกไปลาดตระเวนสกัด จับสลัดญวนได้บ้าง ยอมเข้า
 สวามิภักดิ์องเชียงสือบ้าง แล้วองเชียงสือให้ผ่านายสลัดเสียคนหนึ่ง เอาศีรษะ
 ใส่ถังมอบให้พระยาราชเศรษฐีส่งเข้ากรุงเทพมหานคร และเมื่อองเชียงสือ
 พักอยู่ที่เกาะกุกนั้น ได้แต่งให้องจวงลอบไปสืบการบ้านเมืองตลอดถึงไซ่ง่อน
 องจวงกลับมาแจ้งว่าได้ไปเกลี้ยกล่อมผู้คนเมืองพระตะพังสมัครเข้าด้วยเป็นอัน
 มาก แล้วองจวงจึงพาองเชียงสือไปพักอยู่ที่ปากน้ำเมืองบาสัก

ภายหลังองโหว่เต็งคิก องทงยุ้ยาน พี่น้องพาครอบครัวมาทางเมือง
 ลาวมาตามองเชียงสือ เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เจ้าพนักงานนำขึ้นกราบบังคมทูล

ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงทรงพระราชดำริว่าองเชียงสือ^๕นั้น ให้ลงไปอยู่
ข้างล่างใกล้ทะเล จึงหนีไปโดยง่าย ญวนพวกนั้นจะต้องให้ไปอยู่ข้างบน ถึง
จะคิดหนีออกไปก็ลำบากไม่สะดวก จึงมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ว่า องเชียงสือ
หนีออกไปจากกรุงเทพมหานครเสียแล้ว ให้องโหล่^๖ต้องตึก องทองย่น^๗ ยาน พัก
ครอบครัวไว้ที่บ้านบางโพก่อนเถิด

ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ องเชียงสือมีหนังสือเข้ามา
ถึงพระยาพระคลัง ให้นำกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “ข้าพเจ้าได้หนีเข้ามาพึ่ง
พระบารมีพระเดชพระคุณ ทรงพระเมตตากรุณาให้กองทัพออกไปตีเมืองญวน
คืนให้ การก็ยังไม่สำเร็จเพราะด้วยที่กรุงมีการศึกพม่าติดพันอยู่ และสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวมีพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก เมืองประเทศราชทั้งปวงก็รู้แจ้ง
อยู่แล้ว ข้าพเจ้าได้รับหนังสือเจ้าเมืองต่งเกียและญวน พวกพ้องข้าเก่าของปู่
และบิดาข้าพเจ้าว่า ให้ออกไปคิดเอาบ้านเมืองคืนให้จงได้ ข้าพเจ้าจะกราบ
ถวายบังคมลาที่เกรงพระราชอาญาจะไม่โปรด จึงได้ทำหนังสือตามเรื่องความ
กราบถวายบังคมลาว่าไว้ที่โต๊ะเครื่องบูชาแล้วจึงได้หนีออกมา ทราบว่าพวก
ญวนที่รบพุ่งเป็นศึกกับพวกไทเซ็นไม่มีที่พึ่ง ลงเที่ยวเป็นโจรผู้ร้ายอยู่ในท้อง
ทะเล ข้าพเจ้าปราบปรามไม่ทันพยุศราย จึงได้ตัดศีรษะให้เจ้าเมืองบันทายมาศ
ส่งเข้ามาตรงก่อนแล้ว ครั้นข้าพเจ้าให้กายตาวคุมเครื่องยศที่พระราชทานแก่
ข้าพเจ้า คือกระบี่บังทองเล่มหนึ่ง คนโททองหนึ่ง ถาดหมากทองหนึ่ง เข้ามาส่ง
ขอรับพระราชทานเรือตระเวนปืน กระสุนดินดำ ที่พระราชทานให้ข้าพเจ้าออกไป
ลาดตระเวนนั้น ไปทำศึกกับไทเซ็นต่อไป ถ้าเสร็จการแล้วจึงจะส่งคืนเข้ามา
ถวาย” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบแล้ว จึงพระราชทานปืน
กระสุนดินดำเพิ่มเติมออกไปให้อีก ครั้นกายตาวกราบถวายบังคมลากลับไป

แล้ว จึงบอกองค์เชียงสือว่าองค์โหเตี๋ยดึก องค์ทงยงยาน พาครอบครัวอพยพหนีโกเชินเข้าไปอยู่กรุงเทพ ฯ

พระราชทานเรือรบ และปันข่วยของเชียงสือ

ในเดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ปีวอก สัมฤทธิศก^(๑) นั้น องค์เชียงสือมีหนังสือเข้ามาฉบับหนึ่ง ใจความว่า “ ด้วยโปรดให้กายท้าวคุมสิ่งของออกไปพระราชทานนั้น ระยะเวลาไกลไปมากันดารนัก ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก บัดนี้นายทัพนายกองและไพร่พลพวกโกเชินหาปกติกันไม่ หนีมาหาข้าพเจ้าหลายพวกหลายเหล่า ข้าพเจ้าทราบว่างโหเตี๋ยดึก องค์ทงยงยาน เป็นขุนนางของข้าพเจ้า โกเชินจับไปได้ บัดนี้องค์โหเตี๋ยดึก องค์ทงยงยาน หนีโกเชินมาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร และองค์โหเตี๋ยดึก องค์ทงยงยาน รู้แบบค้ายการศึกอยู่ ขอรับพระราชทานองค์โหเตี๋ยดึก องค์ทงยงยาน ออกไปจะได้ช่วยข้าพเจ้าทำศึกกับโกเชินต่อไป และปันกระสุนดินคำมีน้อย ขอรับพระราชทานปันกระสุนดินคำให้องค์โหเตี๋ยดึก องค์ทงยงยาน คุมออกไปพระราชทานข้าพเจ้าด้วย ” ได้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงโปรดพระราชทานเรือรบให้องค์โหเตี๋ยดึก ลำหนึ่ง องค์ทงยงยานลำหนึ่ง ปันกระสุนดินคำพร้อม ออกไปช่วยการศึกษา องค์เชียงสือที่เมืองญวน องค์โหเตี๋ยดึก องค์ทงยงยาน ออกไปด้วยกายท้าว พบองค์เชียงสือที่ปากน้ำเมืองปาสักแล้ว องค์เชียงสือจึงเกลี้ยกล่อมญวนเขมรเข้าด้วยเป็นอันมากก็ยกทัพเรือขึ้นไปถึงแพรกทะเลิง ญวนโกเชินซื้อองคกษัตริย์มาจากเมืองไซ่ง่อนได้สู้รบกัน องค์กษัตริย์ได้หนีไป องค์เชียงสือก็ไ้รพลเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะญวนทั้งปวงนั้นนับถือว่าเป็นเจ้านายของตัว ครั้นนั้นองค์เชียงสือยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองไซ่ง่อนก็ได้โดยง่าย

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๑

องเชียงสือถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๑
พระราชทานกำลังช่วยองเชียงสือ

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ในปีกอก สัมฤทธิ์ศก นั้น องเชียงสือ มีหนังสือบอกเข้ามาฉบับหนึ่ง ใจความในหนังสือว่า เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ องเชียงสือได้เมืองไซ่ง่อน เมืองโลกนาย เมืองบาเรียวแล้ว ครั้นมาถึงเดือน ๑๒ องเชียงสือคิดถึงพระเดชพระคุณจึงได้ทำต้นไม้เงิน ๑ ทอง ๑ ด้วยฝีมือช่าง ดายแทงทั้งต้น และกระถางสูง ๒๐ นิ้ว แต่งให้องโงโฮคุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ก็โปรดให้ไปบูชาไว้ในหอพระเจ้า ในหนังสือว่าอ้ายเชียงซำผู้รักษา เมืองไซ่ง่อนแตกหนีมาอยู่เมืองปาสัก และขอพระราชทานยืมเรือรบ ๓๐ ลำ กับปืนหน้าเรือปืนท้ายเรือกระสุนดินดำออกไป และขอกองทัพเจ้าพระยาอภัย- ภูเบศรเขมร ๓,๐๐๐ คน จะให้ตัดผมเป็นไทยไปช่วยตีเมืองปาสักจับอ้าย เชียงซำ ก็โปรดให้องโงโฮ องโหวตองตึก องไก่อจัต ไปเลือกเรือรบก็มีแต่ เรือซำรุค ได้เรือดี ๕ ลำ พระราชทานปืนนกไฟออกไปด้วย ๗๐ กระบอก กระสุนดินดำสำหรับเรือพร้อม และมีตราออกไปให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรแต่ง กองทัพเขมรลงไปช่วยองเชียงสือ เจ้าพระยาอภัยภูเบศรไปถึงพร้อมกับอง- เชียงสือ ก็เข้าล้อมเมืองปาสักไว้ อ้ายเชียงซำก็เข้าหาองเชียงสือ แล้วองเชียงสือ ก็ให้พระยาจักรี (แกบ) เขมรรักษาเมืองปาสักไว้เป็นเมืองของเขมร เจ้าพระยา อภัยภูเบศรก็กลับไปเมืองเขมร

องเชียงสือถวายข้าวสาร

จุลศักราช ๑๑๕๑ ปีระกา เอกศก^(๑)นั้น เมื่อเดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ องเชียงสือจัดข้าวสาร ๒๐๐ เกวียนเข้ามาถวาย ตามมีท้องตราออกไป

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๒

**องค์เขียงสือตงตวเป็นเจ้าอนันท์
ถวายนไม้ทองเงินเป็นครั้งที่ ๒**

ลุลุศักราช ๑๑๕๒ ปีจอ โทศก^(๑) องค์เขียงสือซึ่งตงตวขึ้นเป็นเจ้าอนันท์กัก แต่งให้ห้องโบโฮ ๑ องค์เบ็ดเลื่อง ๑ องค์โดยเวียน ๑ คุมตันไม้ทองเงินกับเครื่องราชบรรณาการ ระบายแก้วคู่ ๑ เขียงเทียนคู่ ๑ กระจกคู่ ๑ ตัวอย่างเรือพระที่นั่งที่จะต่อถวายเป็น ๑ เข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย และมีหนังสือให้ห้องโบโฮถือเข้ามาถึงพระยาพระคลังว่า ฝนแล้งอาณาประชาราษฎร์เมืองไซ่ง่อนทำนาได้ผลน้อย ถ้าเรือลูกค้าจะออกไปค้าขายเมืองไซ่ง่อน ขอได้โปรดให้บรรทุกข้าวสารออกไปจำหน่าย จะได้เป็นกำลังแก่ไพร่พลทำการศึกต่อไป

ทัพเวียงจันทน์รบญวนไกเซิน

ฝ่ายเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์บอกลงมาว่า องค์ลองเยื่อง องค์ทัก องค์แอม แต่งให้ห้องเจียงบา องค์เจียงเวียน เป็นแม่ทัพคุมญวนไกเซิน ๓,๐๐๐ กับกองทัพลาวเมืองพวน ๓,๐๐๐ รวม ๖,๐๐๐ ยกมา เจ้าเวียงจันทน์แต่งกองทัพลาวออกไป ได้รับความกับพวกทัพญวนที่เมืองพวน ฝ่ายกองทัพลาวตีกองทัพญวนเมืองตังเกี๋ยแตกกระจัดกระจายล้มตาย ได้ปืนเครื่องศาสตราวุธเป็นอันมาก จับได้ลาว นายภูทหาร นายทอง นายปาน กับไพร่ ๓๐ คนส่งลงมากรุงเทพฯ ๖ โปรดให้เอาตัวนายภูทหาร นายทอง นายปาน ญวนมีชื่อ ๓๐ คนไปให้ห้องโบโฮ องค์เบ็ดเลื่อง องค์โดยเวียน ตามเอาปากคำ นำความไปแจ้งแก่เจ้าอนันท์กัก

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๓

เจ้าอนัมกักล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร

พอเจ้าอนัมกัก็มีหนังสือฝากเรือจีนตงลูกค้าเข้ามาอีกฉบับหนึ่ง ใจความกล่าวโทษหลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ข้างหลวงว่า ไปลักผู้หญิงฉวนเข้ามาไม่บอกให้ทราบ พวกด่านจับได้เอาผู้หญิงนั้นไว้เสีย หลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา โกรธว่า เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จะกราบบังคมทูลพระกรุณา ครั้นภายหลังขุนสมุทรต่างภาษาเชิญท้องตราออกไปว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงขัดเคืองมากให้ออกมาคืนเอาเป็นที่พระราชทานออกมาเข้าไปให้สน้องเชียงสือรวบรวมได้เป็นเสร็จแต่ใน ๘ วัน จะมอบให้ขุนสมุทรต่างภาษาเข้ามา ขุนสมุทรต่างภาษาก็เชื่อนั้นไปเที่ยวเล่นเบียดเบียนผู้หญิงทำให้เสียราชการ ข้อหนึ่งกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ว่าเกณฑ์กองทัพเขมรต่อเรือรบขึ้นมาก เจ้าอนัมกัก็แต่งให้คนไปสืบไต่ความว่า จะมาทำร้ายแก่เจ้าอนัมกัๆ จะต่อสู้เกรงพระราชอาชญาเป็นอันมาก ด้วยมีพระเดชพระคุณเหลือล้นที่จะทดแทน ครั้นสู้รบก็จะเป็นคนนอกตัญญู ขอพระเดชพระคุณเป็นที่พึ่งด้วย และเรือรบที่โปรดให้เกณฑ์ก่อนนั้นแล้วเสร็จ จะส่งเข้ามาถวายในเดือน ๘ เดือน ๑๐ ปีนี้ก็ยิ่งเกรงเจ้าพระยาอภัยภูเบศรอยู่ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร หลวงจำนง ขุนสนิทเสนหา ขุนสมุทรต่างภาษา จะเอาความเท็จจริงมากราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ขัดเคืองได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ถ้ามีสัตย์ดังข้าพเจ้าบอกมาจะนั้น ขอให้สืบบรรดาว่าซึ่งออกไปด้วยข้าหลวงทั้ง ๓ นาย ให้เห็นเท็จและจริง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีหนังสือตอบแจ้งไปถึงเจ้าอนัมกั ด้วยเรื่องความองล่องเยี่ยง องค์ก้องแอม แต่งให้องเจียงบา ่องเจียงเวียน เป็นแม่ทัพคุมไพร่มาตีเมืองเวียงจันทน์ เจ้าเมืองเวียงจันทน์เกณฑ์กองทัพออกไป ได้รับพังกองทัพพวน ณ เมืองพวนแตกไป กับว่าเจ้า-

พระยาอภัยภูเบศรคิดการเสียนหนามต่อเจ้าอนัมนักรัก ๆ คิดถึงพระเดชพระคุณ
หาถือไม่ ความซื่อ

ฝ่ายเจ้าพระยาอภัยภูเบศรก็กล่าวโทษเจ้าอนัมนักรักเข้าไป แจ้งอยู่ใน
หนังสือบอกเจ้าพระยาอภัยภูเบศรทั้ง ๓ ฉบับนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้า-
อยู่หัวหาทรงเชื่อไม่ ครั้นคอยฟังข่าวข้างเจ้าอนัมนักรักเล่าก็หายไป ไม่ใช่ผู้ใดเข้า
ไปแจ้งราชการเลย เป็นแต่สงสัยพระทัยอยู่ ต่อเจ้าอนัมนักรักบอกหนังสือแจ้ง
ความเข้าไป จึงได้ทราบที่เจ้าอนัมนักรักตั้งอยู่ในสัตย์สุจริต พระบาทสมเด็จพระ-
เจ้าอยู่หัวก็พระทัยยิ่งนัก ด้วยเหตุว่า หมายพระทัยแต่เดิมมาจะทรงทำนุ-
บำรุงเจ้าอนัมนักรักให้สืบวงศ์เจ้านายในเมืองญวน

ฝ่ายกรุงกัมพูชาธิบดีเล่า ก็ตั้งพระทัยทำนุบำรุงจะให้หนักพระองค์เอง
ออกไปครอบครองไพร่ฟ้าประชากรตามเดิม พระนครทั้ง ๒ จะได้เป็นทอง
แผ่นเดียวกัน อาณาประชาราษฎร์ลูกค้ำวณิชาจะได้อยู่เย็นเป็นสุข แต่ถ้าวา
เจ้าอนัมนักรักยังตั้งมั่นลงมิได้ จึงให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรออกมาว่าราชการกรุง
กัมพูชาธิบดี เจ้าพระยาอภัยภูเบศรก็มิได้เป็นเชอวงศ์เจ้า เจ้าอนัมนักรักก็แจ้ง
อยู่แล้ว ถ้าและเสร็จการทำพระนครแล้ว ก็จะให้หนักพระองค์เองออกไปครอง
กรุงกัมพูชาสืบไป ข้อซึ่งว่าขอให้เรือลูกค้ำบรรทุกข้าวออกมาขาย ณ เมือง
ไซ่ง่อนนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ให้ปาวร้องบรรดาเรือลูกค้ำ ให้
ออกมาค้าขาย ณ เมืองไซ่ง่อนตามหนังสือบอกเข้าไปนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระ-
เจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดม้าผู้สีขาวสูง ๒ ศอกคืบม้า ๑ สีแดงสูง ๒ ศอกคืบม้า ๑
เครื่องม้าย่างไทยคร่ำเงินสำหรับ ๑ อย่างฝรั่งสำหรับ ๑ พรมใหญ่ผืน ๑
ศิลาปากนก ๑๐,๐๐๐ ศิลาฝนหมึกอัน ๑ หมึกหีบ ๑ พู่กันหีบ ๑
แพรมังกรอย่างตีสี่ต่าง ๆ ๑๐ ม้วน หม้อใหญ่ ๔ หม้อ กลองญวนใบ ๑ ฆ

มังกร ๓ คัน กระดาษแพรลายมังกร ๑๐ แผ่น กระดาษแพรสีต่างกัน ๒๐ ม้วน ให้พระราชมন্ত্রী ขุนศรีเสนา ออกไปกับองโบริโฮ งบเปิดเลื่อง งบ โดยเวียน ซึ่งเข้ามาถวายต้นไม้ทองเงิน คุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมกัก ค้วย แต่ความหลวงจ้านง ขุนสนิทเสนาหา ขุนสมุทรต่างภาษา ซึ่งเข้ามาราบ ทุกกล่าวโทษเจ้าอนัมกักนั้น หาได้ตอบไปไม่

**เจ้าอนัมกักถวายเรอรว
และพระราชทานปันตอบ**

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑๑ ขัน ๑ ค่ำ ในปีกนนั้น เจ้าอนัมกักมีหนังสือ เข้ามาขอจัดซื้อปืนคาบศิลา ๑,๐๐๐ ปอก เหล็กทำซุงหนัก ๑,๐๐๐ หาบ แล้วจัดเปลญวนเข้ามาถวาย ๓๐ ลำรับ กับส่งเรอรวที่เกณฑ์ให้ต่อเข้ามาค้วย ๗๐ ลำ เรือนั้นโปรดให้เอาไปไว้ที่แหลมบางอ้อ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ โปรดพระราชทานเหล็กทำซุง ๒๐๐ หาบ ปืนลำกล้องเปล่า ๒๐๐ ปอก ออกไปให้เจ้าอนัมกัก

**เจ้าอนัมกัก
มีศุภอักษรนัดให้ไปตีเมืองต่งเกีย**

จุลศักราช ๑๑๕๔ ปีชวด จัตวาศก^(๑) เป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อเดือน ๕ ขัน ๔ ค่ำ เจ้าอนัมกักมีหนังสือเข้ามาฉบับหนึ่ง ใจความว่า พวก ขุนนางของเจ้าอนัมกักซึ่งอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน งบลงเืองยกกองทัพมาตีจับ ได้แต่ก่อน เอาไปไว้เมืองเว้ตังเป็นขุนนาง ถ้าองลงเืองคิดประการใด ก็แต่งคนถือหนังสือลับเล็ดลอกมาให้ทราบทุกครั้ง จึ่งรู้ว่าองลงเืองแต่งให้

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๕

นายทัพนายกองออกไปตั้งอยู่ ณ เมืองตังเกี๋ย และว่าเมืองลาวจับเอาทูตของ
 องค์ลองเยื่องผูกพยาบาทคิดจะยกไปตีเมืองลาว ได้แล้วจะให้ยกไปตีเมืองเขมร
 แล้วจะยกกองทัพบกทัพเรือเข้าไป ณ กรุงเพท ๖ ถ้ากรุงเพท ๖ จะยกกองทัพ
 ไปตีองค์ลองเยื่อง ขอให้ยกไปทางเหนือเข้าตีเมืองตังเกี๋ย เจ้าอนัมก็ยก
 กองทัพเรือไปตีเมืองกุยเยิน เมืองเว้ ถ้าจะยกออกไปตีเมื่อใด ขอให้มิตราออก
 ไปให้แจ้ง จะได้ยกออกไปด้วยให้พร้อมกัน

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๑ ค่ำ โปรดให้มีหนังสือพระยา
 พระคลังตอบออกไปใจความว่า ญวนเมืองตังเกี๋ยยกกองทัพมาตีเมืองเวียงจันทน์
 กองทัพเมืองเวียงจันทน์ยกออกไปได้รับกันที่เมืองพวน กองทัพญวนเมือง
 ตังเกี๋ยแตกไป จึงกวาดเอาครอบครัวชายหญิงใหญ่น้อยส่งมา ๔,๐๐๐ เศษ
 และซึ่งองค์ลองเยื่องมีความพยาบาทจะยกกองทัพไปตีเมืองลาวได้แล้ว จะยก
 เข้ามาตีกรุงเพท ๖ นั้น ตามแต่ฉันจะคิดเถิดหาวิตกไม่ และขอซึ่งว่าจะแต่ง
 กองทัพไปเมื่อใดให้บอกออกไปให้แจ้ง เจ้าอนัมก็ยกกองทัพไปตีเมือง
 กุยเยิน เมืองเว้ พร้อมกันทีเดียวนั้น ฝ่ายกรุงก็จัดเตรียมกองทัพหัวเมืองฝ่าย
 ตะวันออก และกองทัพกรุงอยู่ เพราะบัดนี้แม่จันจาพม่าเจ้าเมืองทวายสวามี-
 ภักดิ์มาชนกรุงสยาม แม่จันจาจับขุนนางพม่าที่มาขอพึ่งพระบรมราชกฤษฎา-
 ภินิหารจะอาสาไปตีเมืองเมะตะมะ เมืองร่างกุ้ง การศึกเมืองอังวะครั้งนั้นเป็น
 ท่วงทีอยู่ จะต้องคิดทำให้สำเร็จเสียก่อน ถ้าจะไปทำแก่องค์ลองเยื่องได้เมื่อใด
 จึงจะมีตรากำหนดออกมาให้แจ้งครั้งหลัง และให้เจ้าอนัมก็รักษาเมืองไว้ให้
 มั่นคง บัดนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้้องเบ็ดเลื่องคุมสิ่งของออกมาพระราชทาน
 เจ้าอนัมก็ แพร่มังกรสีม่วง ๒ สีคำ ๒ กระดาษหีบ ๑ หมึกหีบ ๑

**เจ้าอนัมกักขอตราให้หัวเมืองช่วยการทัพ
และถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๓**

เมื่อ ณ เดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก นั้น เจ้าอนัมกักมีหนังสือให้้องเบ็ดเลื่องถือเข้ามาความว่า เจ้าอนัมกักจะยกกองทัพไปตีเมืองกุยเยิน ขอตราสำหรับทัพออกไปเมืองลาว ขัดสนเสบียงอาหารลงจะได้ไปจัดการซื้อโดยสะดวก กับจะให้ญวน ๗ คนไปทางเมืองลาว ให้ลาวจักเสบียงอาหารส่งขึ้นไปเมืองตังเกี๋ย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็โปรดพระราชทานตรารูปพระอาทิตย์ทรงราชรถดวงหนึ่ง ตราประจำฉันทดวงหนึ่ง ตราพระราชสีห์สำหรับเดินทางไปเมืองลาวฉบับหนึ่ง มอบให้้องเบ็ดเลื่องคุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมกัก ครั้นถึง ณ เดือนอ้าย ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าอนัมกักได้จัดต้นไม้ทองเงินกับเรือพระที่นั่งรูปมังกรลำหนึ่ง กระลำพักหนัก ๑๐ ตำลึงเงิน ช้างหนัก ๕ หาบ นาทาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้้องเบ็ดตรึง ้องเบ็ดจัด คุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย

ญวนไกวเขินขอเป็นไมตรี

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ้องกันดินบุตรองลองเยียงมีอักษรสาส์นเข้ามาทางบกแต่งทูตเข้ามา ๖ นาย ขอเป็นพระราชไมตรีด้วยกรุงเทพมหานคร มีความว่าองเชียงสือหนีเข้ามาอยู่ ณ กรุง ไม่รู้พระเดชพระคุณกลับหนีออกไปตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมกักแล้ว ไปตีเอาเมืองพวน เวียง เมืองมินคาง เมืองเตียนซัน ถ้ากองทัพของกันดินตีแตก ้องเชียงสือจะหนีเข้ามาในเขตแดนกรุงอีก ขอให้กองทัพกรุงเทพมหานครจับให้จงได้ ทางพระราชไมตรีจะได้ยึดยาวไปชั่วฟ้าและดิน จัดค่ายขนจามรีแดง ๕๐๐ ฝูเข้ามาทรงยินดี ถ้ากรุงเทพฯ จะต้องการสิ่งหนึ่งสิ่งใด ให้มีพระราชสาส์นออกไปให้แจ้ง จะได้เข้ามาถวาย และมีข้อความอื่นอีกเป็นหลายประการ

โปรดให้มีพระรวงศาสน์ตอบออกไปใจความว่า กรุงเทพฯ นี้ดำรง
 ทศพิธราชธรรมอันเสมอ มิได้คิดเบียดเบียนแก่บ้านใหญ่เมืองน้อย และลูกค้ำ
 วาณิชยานาประเทศ มีแต่เมตตากรุณาเป็นต้น อุปมาดุจตั้งเขาพระสุเมรุราช
 และมหาศรสมุทธรอันเป็นที่อาศัยแก่เทวดามนุษย์และฝูงมัจฉาชาติทั้งปวง มิ
 ตังนั้นเหมือนพฤษชาติต้นใหญ่เป็นที่อาศัยแก่สกุลปักษาชาติ อันเข้ามาพึ่ง
 พักกระทำรวรังพักฟอง ครั้นสกุลไปคมีขึ้นปีกหางบริบูรณ์แล้ว ก็บินไป
 ท้าทิสานุกิตโดยความปรารถนาผาสุกแห่งตน และซึ่งครั้งก่อนองเชียงสือแตก
 จากเมืองโลกนายหน้เข้ามาพึ่งกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ก็ทำนุบำรุงเลี้ยงให้
 เป็นสุขโดยตระกูลอันสูงศักดิ์สรีวงศ์แล้ว ก็กลับคืนไปยังเมืองโลกนาย อุปมา
 เหมือนสกุลปักษาอันมีปีกหางบริบูรณ์ และบินไปสู่ประเทศแห่งตนโดย
 ปรารถนาหาภัยอันตรายมิได้ ก็เป็นที่ยินดีแห่งกรุงโดยกรุณาหารังเกียจมิได้
 และซึ่งว่าองเชียงสือไม่อยู่แต่เมืองโลกนายยกกองทัพไปรุกรบตีบ้านน้อยและ
 เมืองใหญ่จนแดนเมืองต้งเกียๆ แต่งกองทัพต้องเชียงสือแตกคืนมานั้น ความ
 ข้อนั้นเป็นระยะทางไกลยังหาแจ้งเหตุผลตระหนักไม่ และซึ่งว่ากองทัพเมือง
 ต้งเกียจะยกมาต้องเชียงสือ ขอให้กรุงแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายด่านแดน ถ้า
 องเชียงสือแตกมาช่วยจับกุมให้ เจ้าต้งเกียจะตอบแทนสนองพระคุณนั้น
 ฝ่ายกรุงมิรู้ที่จะเจรจาเลย ด้วยเหตุว่ามีคุณแล้วจะให้กลับเป็นโทษ ถึงนี้ผัด
 พระราชประเพณีธรรม ประการหนึ่งกิตติศัพท์จะลือไปในนานาประเทศ
 เมืองใหญ่น้อยทั้งปวงจะว่ากรุงเทพมหานครเห็นแต่แก่ลาภสักการะเมืองต้งเกีย
 เท่านั้น ช่วยกันจับกุมองเชียงสือส่งให้ไม่มีความเมตตากรุณา ความครหา
 ตีเตียนข้อนี้จะปรากฏอยู่ชั่วฟ้าและดินดุมิบังควร อันกรุงเทพมหานครจะ
 ประพฤติการที่จะทำได้ก็แต่ครองทศพิธราชธรรมตามประเพณี เจ้าต้งเกียเป็น
 ขี้ศึกกัน ถ้าให้ระงับว่ากล่าวทั้ง ๒ ฝ่ายพอจะเจรจาได้ อนึ่งซึ่งว่าไม่รู้จัก

เขตแดน ขอให้กรุงแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายแดนนั้น อันประเพณีกษัตริราช
เมืองใหญ่น้อยทั้งปวง ก็ย่อมรู้จักกำหนดเขตแดนขอบเขตที่สมควรราชธานี
เขตแดนซึ่งกันและกันอยู่สัน เจ้าทั้งเจ็ดจะทรงบัญชาตำรวจไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
ให้ดำรงชอบเถิด

ทูตได้รับพระราชสาส์นตอบแล้วกราบถวายบังคมลาไป และราชสาส์น
ที่ส่งไปมากับญวนไกเซินนี้ เมื่อเจ้าอนัมก๊กแต่งให้องเบ็คเลื่อง องค์โดยเวียน
เป็นทูตถือหนังสือเข้ามากราบทูลข่าวการสงครามเมื่อ ณ เดือนนี้ ปีชวด จศก
จุลศักราช ๑๑๕๑^(๑) ได้โปรดให้คัดสำเนาฉบับให้ทูตไปแจ้งแก่เจ้าอนัมก๊กให้
ทราบด้วย

**ซึ่งนักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชา
นักพระองค์เองถวายเมืองพระตะบอง เลียมราฐ**

ครั้นออกพรรษานักพระองค์เองลาสิกขาบทแล้ว ทรงพระราชดำริ
จะให้นักพระองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชาสืบวงศ์ต่อไป จึงพระราชทาน
นามแก่นักพระองค์เอง ให้เป็นสมเด็จพระนารายณ์รามธิบดีศรีสุริยพรรณ
บรมสุนทรามหาจักรพรรดิราช บรมนาถบพิตรเจ้ากรุงกัมพูชา ให้พระยา
กลาโหม (ปก) ซึ่งเป็นผู้เลื่องสมเด็จพระนารายณ์รามธิบดีมาแต่เยาว์นั้น เป็น
สมเด็จพระพี่นางเธอ เอกอุมันตรี อภัยพิริยบรากรมพาหุ มีอำนาจสิทธิ์ขาด
บังคับบัญชาการได้ทั่วไป และให้ทำนุบำรุงสมเด็จพระนารายณ์รามธิบดี
เจ้ากรุงกัมพูชาด้วย และทรงพระราชดำริว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน)
นั้น ก็ได้ว่าการกรุงกัมพูชาเรียบร้อยแล้ว ๑๒ ปีมีความชอบ แต่ว่า

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๑

เป็นพวกนักร้องโนนสมเด็จพระรามราชาซึ่งเคยวิวาทกับบิดานักพระองค์เองมา
แต่ก่อน เกรงจะไม่สนิทกับสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีและสมเด็จพระฟ้าทะละหะ
จึงได้ทรงขอเขตแคว้นแคว้นเมืองพระตะบองและเมืองชน และเมืองนคร
เสียมราฐ ซึ่งเป็นเมืองใกล้เขตแดนไทยตัดออกเป็นส่วนหนึ่ง ให้เจ้าพระยา
อภัยภูเบศรว่ากล่าวบังคับบัญชาให้มาขึ้นต่อกรุงเทพมหานครทีเดียว เพื่อจะ
ไม่ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรมีความโทมนัส สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี กับ
สมเด็จพระฟ้าทะละหะก็มีความยินดียอมถวายเมืองพระตะบอง และเมืองนคร-
เสียมราฐจึงได้ขาดจากเมืองเขมร มาขึ้นกรุงเทพมหานครแต่นั้นมา แล้วสมเด็จพระ
นารายณ์รามาธิบดี สมเด็จพระฟ้าทะละหะก็กราบถวายบังคมลา พานบุตร
ภรรยาครอบครัวออกไปครองกรุงกัมพูชา ณ เดือนนี้ ปีชวดนั้น

สมเด็จพระนารายณ์รามา รับอาภัพครอบครัวไปเมืองเขมร

ในปีเถาะ สัปตศก นั้น สมเด็จพระนารายณ์รามาเจ้ากรุงกัมพูชา ให้
พระยาวังสอต พระยาพิบูลย์เอก เข้ามากราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ขอสมเด็จพระท้าวเอกษัตริ์ และสมเด็จพระท้าวมหากษัตริ์ซึ่งเป็นอาทิง ๒
กับครอบครัวที่ตกค้างอยู่ออกไป ก็โปรดพระราชทานให้

เจ้าอนัมกักถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๔

ครั้นมาถึง ณ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ เจ้าอนัมกักก็ได้ต้นไม้ทอง
ต้นไม้เงินกับกระลำพักหนัก ๑๐ ตำลึง ช้างหนัก ๕ หาบ น้าตาลทรายหนัก
๕ หาบ ให้ห้องโบริโฮ องพอรุง คุณเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว กับว่าช้างที่พระราชทานออกไป ๒๐ ช้างนั้นได้รับไว้แล้ว

**สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี
พระเจ้ากรุงกัมพูชาพิราลัย**

สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี ครองกรุงกัมพูชามาได้ ๓ ปีก็ป่วย อยู่ได้ ๔ เดือนถึงแก่พิราลัย ในเดือน ๑๒ แรม ๑๕ ค่ำ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๕^(๑) นักพระองค์เองผู้เป็นสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี เมื่อ เข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครมีโอรส ๔ องค์ ที่ ๑ ชื่อนักกองจันท์ เกิดเมื่อ ปีกุน ตรีศก จุลศักราช ๑๑๕๓^(๒) มารดาชื่อนักโอด ที่ ๒ ชื่อนักกองพิมพ์ เกิดเมื่อปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ มารดาชื่อนักแก ที่ ๓ ชื่อนักกองสงวน เกิดเมื่อปีชาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ มารดาเกี่ยวกับนักกองจันท์ ที่ ๔ ชื่อนักกองอิม เกิดเมื่อปีชาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ มารดาชื่อนักกรต ในเวลา เมื่อออกไปครองกรุงกัมพูชา มีโอรสอีกองค์ ๑ ชื่อนักกองท้วง มารดาเกี่ยวกับ นักกองอิม

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีถึงพิราลัยนั้น โอรสยังเยาว์อยู่ทั้ง ๕ องค์ นักกองจันท์ซึ่งเป็นโอรสผู้ใหญ่ ชนอายุเพียง ๖ ขวบ สมเด็จพระพี่นางเธอ จึงมีใบบอกให้พระยาจักรี (แก้ว) เข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณา ได้ทรง ทราบโดยทรงพระกรุณาอาลัยในสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี จึงมีพระราช- ใโองการรับสั่งให้มีตราออกไป ให้ส่งศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามา จะทรงจัดการศพ และพระราชทานเพลิงในกรุงเทพมหานคร ส่วนราชการ บ้านเมืองนั้น ให้สมเด็จพระพี่นางเธอเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและทำนบารุง เจ้าชาย ๕ องค์ ซึ่งเป็นโอรสสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีไปพลาง เมื่อต่อไป ภายหน้าเจ้าองค์ใดเจริญวัย มีคุณวุฒิและสติปัญญาสามารถก็จะทรงเลื่องต้ง ให้ครอบครองกรุงกัมพูชาต่อไป

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๐

(๒) พ.ศ. ๒๓๓๔

ครั้งนั้นข้าราชการผู้ใหญ่เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลว่า จะพาศพเจ้าประเทศราชเข้ามาทำฌาปนกิจในกรุง ผิดด้วยเยี่ยงอย่างธรรมเนียม เกรงจะเป็นอุบาทว์แก่บ้านเมือง ขอพระราชทานอย่าให้พาศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามาเลย ประจบพอได้ข่าวว่าจะมีศีกพม่ามาอีก จึงโปรดให้มีตราออกไปห้ามมิให้พาศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเข้ามา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพาศพแห่มาลงเรือที่ท่ากระพงหลวง มาทางเรือถึงโกล้ำเจ็ด พอได้รับทัญตราโปรดออกไปว่า ได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมาให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจัดการทำฌาปนกิจศพสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีที่เมืองบันทายเพชร และให้เกณฑ์กองทัพเขมร ๕,๐๐๐ เข้ามาช่วยราชการสงคราม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงพาศพกลับคืนไปเมืองบันทายเพชร แล้วแต่งตั้งพระยาจักรี (แกลบ) คุมกองทัพเขมร ๕,๐๐๐ เข้ามาตามรับส่ง

เจ้าอนัมกัถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๕

ครั้ง ๗ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ เจ้าอนัมกัถวายต้นไม้ทองเงินกับกระลำพัก หนัก ๑๐ ตำลึง เครื่องน้ำชาเลี่ยมทองคำสำหรับ ๑ ปืนทองเหลือง กระสุน ๕ นิ้ว ๔ บอก ปืนเหล็กกระสุน ๔ นิ้ว ๑๖ บอก ขลุ่ยหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ แต่งให้องเชียงสือ องบินไป คุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อทูลจะกราบถวายบังคมลาไป โปรดให้จัดสิ่งของพระราชทานเจ้าอนัมกัถ ดินประสิวหนัก ๕๐๐ หาบ แพร่มังกร เลื่อน้ำ ๑๐ ม้วน เรือแผ่นม้ามักญายาว ๘ วา ๒ ศอกลำ ๑ พายสำหรับเรือ ๒๖ เล่ม ให้องเชียงสือ องบินไป คุมออกไปพระราชทานเจ้าอนัมกัถ

โปรดให้กองทัพเขมรไปช่วยเจ้าอนัมก๊ก

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กมีศุภอักษรถวายขึ้น
 บาหมื่นเข้ามาอีก ๑๐ บวก และขอจัดซื้อเหล็กหล่อออกไปหล่อกระสุนปืน
 ขอกองทัพลาวกองทัพเขมรออกไปตีเมืองแงอาน ลาวเรียกว่าเมืองลำน้า หนึ่ง
 ไร่ให้พวกโกเชินพะว้างพะวังหลังเจ้าอนัมก๊กจะได้ทำศึกโดยสะดวก พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดพระราชทานดินประสีตอบแทนออกไป ๕๐๐ หาบ
 เหล็กหล่อนั้นโปรดให้กองทัพชายเขมรจัดซื้อตามความปรารถนา แต่กองทัพเขมร
 กองทัพลาวนั้น มีตอบออกไปว่าจะให้ออกไปเกณฑ์ในแล้งนี้กว่าผู้คนจะ
 พรักพร้อมพอเข้าฤดูฝนเสียแล้ว จะยกไปเมืองแงอานก็เป็นทางไกลกันดาร
 ไฟรพลจะบ่วยเจ็บมาก จะให้แต่เขมรไปช่วยเจ้าอนัมก๊กที่เมืองกุกยีนก่อน
 แล้วจึงโปรดเกล้าฯ ให้มีตราไปถึงสมเด็จพระเจ้าทละหะ (ปก) ให้จัดทัพไปช่วย
 เจ้าอนัมก๊กที่เมืองกุกยีน สมเด็จพระเจ้าทละหะทราบท้องตราแล้ว จึงให้พระยา
 วังเป็นแม่ทัพคุมไพร่พล ๕,๐๐๐ ยกไปถึงเมืองลำนวน พระยาวังกคนไว้ไม่อยู่
 ไฟรพลในกองทัพก็หนีไปเสียเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าทละหะจึงให้เอาตัว
 พระยาวังฆ่าเสีย แล้วจึงเกณฑ์คน ๕,๐๐๐ ให้พระยาปลาโหม (พรหม)
 ยกไปช่วยเจ้าอนัมก๊ก

เจ้าอนัมก๊ก

ถวายต้นไม้ทองเงินครั้งที่ ๖

จุลศักราช ๑๑๖๓ ปีระกา ตรีศก^(๑) เป็นปีที่ ๒๐ ในรัชกาลที่ ๑
 เมื่อ ณ เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าอนัมก๊กจัดต้นไม้ทองเงินกับกระล่ำพักหน้า
 ๑๐ ตำลึง ขผึ้งหนัก ๕ หาบ นาคาลทรายหนัก ๕ หาบ ให้องคมนตรี

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๔

ผู้รักษาเมืองไซ่ง่อนคุมเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ
เมื่อทูลจะกลับไปจึงโปรดให้จัดสิ่งของออกไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก ดิน-
ประสิ้วชาวนัก ๕๐๐ หาบ แพร่มังกรสีม่วงม้วน ๑ แพร่มังกรสีน้ำเงินม้วน ๑
สีคำม้วน ๑ ให้องคภูเทืองคุมไปพระราชทานเจ้าอนัมก๊ก

**เจ้าอนัมก๊กได้เมืองญวน
และตั้งตนเป็นพระเจ้ากรุงเวียตนามยาลอง**

จุลศักราช ๑๑๖๔ ปีจอ จัตวาศก^(๑) เป็นปีที่ ๒๑ ในรัชกาลที่ ๑
เจ้าอนัมก๊กมีราชสาส์นเข้ามาฉบับ ๑ ใจความว่า พระยากลาโหม เขมรซึ่งยก
กองทัพออกไปช่วยตีกองทัพไคเซ็น ซึ่งล้อมเมืองกฺยเอินนั้น ได้จัดให้พระยา
กลาโหมตั้งค่ายล้อมอยู่กอง ๑ หาได้ใช้ให้รบพุ่งกันเหมือนกองทัพญวนไม่ และ
ขุนนางเขมร พวกพระยากลาโหมหลายคนแจ้งความแก่เจ้าอนัมก๊กว่า พระยา
กลาโหมไม่ซื่อตรงต่อเจ้าอนัมก๊ก มีหนังสือลับไปถึง วิตีเขาดิง วิตีโคยวง
ขุนนางพวกไคเซ็นซึ่งล้อมเมืองกฺยเอิน เจ้าอนัมก๊กทราบแล้วก็ไม่อาจจะทำ
อย่างไรได้ ครั้นที่ได้เมืองกฺยเอินจับได้ขุนนางทำตกเวียน ตามขุนนางทำตกเวียนบอก
ว่า เมื่อพระยากลาโหมมีหนังสือลับไปถึงวิตีเขาดิง วิตีโคยวง นั้น ขุนนางทำ-
ตกเวียนเป็นผู้แปลหนังสือ ต้องกันกับคำเขมรซึ่งแจ้งความแก่เจ้าอนัมก๊ก เมื่อ
พระยากลาโหม เขมรมีซื่อยกกองทัพกลับมาขึ้น เจ้าอนัมก๊กได้จัดเงินทอง
แจกให้แก่พระยากลาโหม เขมรมีชื่อ แต่พระยากลาโหมคุมกองทัพกลับมา
เมืองเขมรเสีย ความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว มีพระราชดำรัสสั่งให้
พระยาพระคลังมีหนังสือตอบไปถึงเจ้าอนัมก๊ก ใจความว่า ซึ่งเจ้าอนัมก๊กมี
หนังสือเข้าไปว่าได้ยกกองทัพบก ท้าเรือ ไปตีเมืองกฺยเอินได้แล้ว บัดนี้จะ

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๕

ยกกองทัพไปตีเมืองตังเกี๋ยเมืองเว้ นั้น ถ้าราชการหนักเบาประการใดจงบอก
เข้ามาให้แจ้ง และซึ่งพระยากลาโหมเขมรมิได้ซื้อตรงต่อเจ้าอนัมก๊ก ความ
ข้อนี้ผู้แต่ง นักภา เขมรมิซื้อ ๕ คน ในกองทัพพระยากลาโหมหนีเข้ามา
ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าเจ้าอนัมก๊กจับ
พระยากลาโหม ว่าพระยากลาโหมมีหนังสือลับถึงแม่ทัพไคเซ็น พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสถามว่าจริงหรือไม่จริง เขมรมิซื้อกราบทูลว่าจริง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทราบอยู่แล้ว ถึงพระยากลาโหมจะเข้ามา
กราบทูลประการใดก็หาทรงเชื่อไม่ อย่าให้เจ้าอนัมก๊กวิตกเลย และพระยา
กลาโหม เขมรทำทั้งนี้โทษผิดหนักหนา เจ้าอนัมก๊กอดออมไม่ถือโทษแล้ว
ซ้ำให้เงินทองแก่พระยากลาโหม เขมรมิซื้ออีกนั้น ขอบพระทัยเจ้าอนัมก๊ก
ยิ่งนัก เมื่อพระยากลาโหมเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวจะทำโทษ ในปีนั้นเจ้าอนัมก๊กมีพระราชสาส์นส่งมาทางเมือง
เวียงจันทน์อีกฉบับหนึ่ง บอกว่าไคเมืองเว้เมื่อ ณ เดือน ๗ ขึ้นค่ำ ๑ ได้
เมืองตังเกี๋ยเมื่อ ณ เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ ยกตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่ไชยหัว
ว่า ยาลอง ปีที่ ๑ ลงชื่อในพระราชสาส์นว่า ตึกกวางเทือง ตั้งแต่นั้นก็มีได้
ส่งต้นไม้ทองเงินเข้ามาเหมือนแต่ก่อน

นักองจันท์ นักองสงวน

เข้ามาเฝ้า

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๓ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนักองจันท์ นักองสงวน
เข้ามากรุงเทพฯ เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบบังคมทูลพระ
กรุณาว่า นักองพิมพ์ถึงแก่พิราลัยแต่เมื่อปีมะแม เอกศก แล้ว พระยากลาโหม
(พรหม) ซึ่งกลับมาแต่ทัพ มีความผิดก็จับจำเข้ามาด้วย โปรตเกล้าฯ ให้ส่ง

พระยาขลาโหม (พรม) ไว้ในทิมตำรว ให้ตั้งหลวงเพชรดาพิจิตร (เมือง)
ขึ้นเป็นพระยาขลาโหม ครั้น ณ เดือน ๔ ข้างแรม สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
องค์จันทร์ นักองสงวน ก็กราบถวายบังคมลากลับไป

พระเจ้าเวียงตานาม

ถวายของสนองพระคุณ

ลุลุศักราช ๑๑๖๕ ปีกุน เบญจศก^(๑) เป็นปีที่ ๒๒ ในรัชกาล
ที่ ๑ พระเจ้าเวียงตานามมีพระราชสาส์น แต่งทูตเข้ามาถึงเมื่อ ณ เดือน ๖
ปีกุน เบญจศก ลงวันในพระราชสาส์นเดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ใจความใน
พระราชสาส์นว่า เมื่อปีจอ จัตวาศก ยกกองทัพยกทัพเรือไปตีเมืองต่งเกีย
จับได้วังเกริดพี่น้องขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมาก และเมืองขึ้นกับเมือง
ต่งเกีย ๑๓ เมืองนั้นก็มาขึ้นด้วย ครั้น ณ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ พระเจ้า
เวียงตานมยกกองทัพมา ณ เมืองเว้ เดือนอ้ายข้างขึ้น พระเจ้าเวียงตานมให้แต่ง
เครื่องสักการบูชาพระอัยกา พระชนก พระชนนี พระญาติวงศ์ ซึ่งสิ้น
ชนมชีพแต่ก่อนแล้ว เอาวังเกริดพี่น้อง วังเกริดกับขุนนางผู้ใหญ่พวกวังเกริด
ที่เป็นกบฏมาประหารชีวิตเสียที่หน้าโต๊ะเครื่องบูชา พลักรรมสนองคุณพระ-
ญาติวงศ์ที่พวกกบฏทำลายชนมชีพเสีย

ครั้นเสร็จการสนองพระคุณแล้ว พระเจ้าเวียงตานมคิดถึงพระเดชพระคุณ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ
ที่ได้พระราชทานปัน กระสุนดินดำ สุพรรณธัญ เหล็กก้อน เหล็กหล่อ
ตีบุกก่า ตีบุกขาว ศิลาปากนก และฝาง ออกไปพระราชทานบ้าง โปรดให้
จัดซื้อไปได้บ้าง เป็นกำลังสงครามจึงได้ทำการศึกสำเร็จ จัดได้สิ่งของเข้ามา

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๖

ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทองคำ ๑๐ แท่ง เงิน ๑๐๐
แท่ง ง้าวเล่ม ๑ ขี่งหนัก ๖ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๖๐ หาบ แพรญวน
ต่างสี ๒๕๐ พับ ส่วนถวายในสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร-
สถานมงคล ทองคำ ๕ แท่ง เงิน ๕๐ แท่ง ขี่ง ๔ หาบ น้ำตาลทราย ๔๐
หาบ แพรญวนต่างสี ๑๕๐ พับ จึงโปรดให้พระยามหาเทพเชิญท้องตราบอก
ข่าวราชการ และพระราชสาส์นพระเจ้าเวียตนามกับสิ่งของขึ้นไปพระราชทาน
สมเด็จพระอนุชาธิราช และฟังข่าวราชการและพระอาการด้วย สมเด็จพระอนุ-
ชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงมีพระราชบัญชาให้มิไบบอกข้อ
ราชการ และมอบตัวเยสคองให้พระยามหาเทพพาลงมา ณ กรุงเทพมหานคร

ราชทูตไปเมืองญวน

ครั้นมาถึง ณ วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเพชรปาดิศรีสุนทรเป็นราชทูต หลวงราชนาคานรา-
ราชมนตรีเป็นอุปทูต นายเสน่ห่มหากเล็กเป็นตรีทูต ขุนศรีเสนาประชาบาล
ท้องสื่อ เชิญพระราชสาส์นคุมสิ่งของเครื่องสำหรับกษัตริย์ออกไปพระราชทาน
พระเจ้าเวียตนาม พระมาลาเบี่ยงองค์ ๑ พระภูษาเข็มขาบคลุมประธมบั๊ก
มีกรวยเชิง ๑ พระภูษาเข็มขาบคลุมประธมบั๊กมีสังเวียน ๑ พระภูษาคลุม
ประธมบั๊กหน้าดอกไม้ ๑ รวม ๓ ผืน เข็มขาบทำเสื่อรวแย่งพับ ๒ เกล็ด
พิมเสนพับ ๑ รว่มะลิเลื่อยพับ ๑ คดกริชพับ ๑ รวม ๕ พับ ตาตทองทำ
เสื่อรวปักตร้าม้วน ๑ ตาตักแตนม้วน ๑ สุกหนัพพทองปักไหมผืน ๑ ส่าน
หน้าดอกไม้สีแดงผืน ๑ สีแสดผืน ๑ แพร่มังกรลายทอง ๔ ม้วน พระยา-
นุมาศ ๑ พระกรตคัน ๑ เครื่องสูง ๑๐ บังสุรย์คัน ๑ บังแทรก ๖ แล้ว
พระเจ้าเวียตนามมีพระราชสาส์นตอบขอบพระเดชพระคุณ ให้พระเพชรปาดิ

ศรีสุนทรราชทูตเข้ามาว่า พระมัลลานั้นเป็นของสูงไม่เคยสวม ขอลงมายืน
ของทั้งปวงนั้นได้รับไว้แล้ว

พระเจ้าเวียงตานาม

มีราชสาส์นมาทูลเตือนให้ทรงกรมพระราชวังบวร ฯ

ครั้น ณ เดือน ๘ ราชทูตญวนเข้ามาถึง พระเจ้าเวียงตานามมีพระราช
สาส์นแต่งให้กวนเที่ยงดาว กำซาบเจือง คุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย
และช่วยในการพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช ส่วนของถวายพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว ทองคำ ๕ ลิ่ม เงิน ๕๐ ลิ่ม แพร่ต่างสี ๑๐๐ พับ ผ้าขาว
๑๐๐ พับ ส่วนสัปการณพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ขผึ้ง ๕ หาบ
ผ้าขาว ๑๐๐ พับ น้ำตาลกรวด ๕ หาบ น้ำตาลทราย ๓๐ หาบ น้ำตาลปึก
๕ หาบ กับมีพระราชสาส์นเตือนพระสติเข้ามาด้วยฉบับ ๑ ว่า สมเด็จพระ
อนุชาธิราช ซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชราลงทุกวัน ยิ่งแต่พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ
มีกำลังมากเสมอกันอยู่ กาลข้างหน้ากลัวจะไม่เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ขึ้นดำรงเป็นกรม
พระราชวังบวร ฯ จะได้มีกำลังและพาหนะมากขึ้น บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อย
ทุกเข้ามารั้งนั้นก็ไม่ทันการพระศพ ได้สัปการณแต่พระอัฐิในพระราชวัง
บวร ฯ เสร็จการแล้ว ทูลจะกราบถวายบังคมลากลับไป

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้จัดสิ่งของพระราชทานตอบแทน
พระเจ้าเวียงตานาม พระแสงปืนคาบศิลาเครื่องทองคำบอก ๑ เครื่องนากบอก ๑
ปืนแฝดบอก ๑ คลมประธมปักทองมาแต่เมืองเทศผืน ๑ พระธำมรงค์เพชร
มณฑปมยาราชวงศ์ ๑ จุกาเพชรรังแทน ๒ องค์ กุณฑลเพชรรังแทน ๒

พลอยเพชรใหญ่ ๓ พลอยเพชรน้อย ๕๐ พลอยไพฑูรย์เม็ดเล็กใหญ่ ๑ พลอย
สำหรับประดับเครื่องวัดพระองค์ ๕ สุธนเทศหัทธองขวาง ๒ สุธนเทศ
พื้นแดงแกมใหม่ ๑ ของส่วนในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวง
อิศรสุนทร ปิ่นคาบศิลาเครื่องเงินประดับพลอยเพชรบอก ๑ กำมะหยี่ห่มเปล
บั๊กทองขวางพื้น ๑ ลายทอง ๒ พื้น ทองคำเปลว ๕,๐๐๐ แผ่น เป็นของ
ทรงยินดีต่อพระเจ้ากรุงเวียตนาม ครั้น ณ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ราชทูต
กราบถวายบังคมลาไป

**พระเจ้ากรุงเวียตนาม
มีราชสาส์นถวายบรรณาการ**

ครั้นมาถึงข้างแรม เดือนนี้ ในปีฉลู สัปตศก นั้น พระยากรุงเวียตนาม
แต่งให้ข้าเถียนญาคำชาย ซึ่งเป็นที่พระยาราชานครศรี เจ้าเมืองบันทายมาศ
เป็นทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามาถึง มีความในพระราชสาส์นว่า ด้วย ณ ปีชวด
ฉศก ข้าพเจ้าแต่งให้ทูตจำทูลพระราชสาส์นเข้ามากราบถวายบังคมพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูตกลับออกไปแจ้งว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ตั้งพระทัยทรงพระเมตตาข้าพเจ้าเสมอต้นเสมอปลาย ข้าพเจ้าคิดถึงพระเดช
พระคุณ ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเจริญครองสิริราชสมบัติ
ให้อาณาประชาราษฎร์อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป ถ้าและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ อยู่เย็นเป็นสุขแล้ว ขอให้
มีพระราชสาส์นออกไปถึงข้าพเจ้าให้ทราบด้วย พระราชสาส์นลง ณ วันที่
ขึ้น ๑ ค่ำ ยาลอง ๔ ปี กับหนังสือพระมเหสีพระเจ้ากรุงเวียตนามมาถึง
เวียนถึงอกทง คือโกเงินบุตรองเชียงซุนซึ่งเป็นอาของพระเจ้าเวียตนาม ใจ
ความว่า เมื่อปีชวดทุกเข้ามา เวียนถึงอกทงได้ฝากแหวนเพชรออกไปให้วง ๑

ได้รับแล้ว บัดนี้ได้ฝากทองคำแท่ง ๑ หนัก ๑๐ ตำลึงจีน กับเงิน ๕ ลิ้ม
หนักลิ้มละ ๑๐ ตำลึงจีน เข้ามาให้ขอใบเวียงถึงอกทง หนังสือองเลโบ
ฉบับหนึ่ง ถึงพระยาพระคลังใจความว่า สิ่งของที่พระราชทานออกไปนั้น
พระเจ้ากรุงเวียตนามได้รับแล้ว และของทรงยินดีในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
พระองค์ใหญ่ส่งออกไป พระเจ้ากรุงเวียตนามก็ได้รับไว้ รับสั่งให้จัดของ
ถวายเข้ามา เครื่องม้าทองคำอย่างญวนสำหรับ ๑ พระแสงดาบ ๒ องค์ แพร
สีต่างกัน ๕๐ พับ

เมื่อพระยาราชานครศรี เจ้าเมืองบันทายมาศ ราชทูตจะกลับออกไป
ได้มีหนังสือพระยาพระคลังออกไปถึงองเลโบฉบับ ๑ ใจความว่า พระเจ้า
กรุงเวียตนามถวายเครื่องม้าทองคำสำหรับ ๑ พระแสงดาบ ๒ องค์ แพร
สีต่างกัน ๕๐ พับ เป็นส่วนในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ใน สมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้ทรงรับไว้แล้วด้วยความยินดี
รับสั่งว่าขอพระทัยพระเจ้ากรุงเวียตนามยิ่งนักหนา พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวได้พระราชทานของมาทรงยินดีพระเจ้ากรุงเวียตนาม พระภูษารัตพระองค์
สีม่วง ๑ แพรรัตประคตหนามขนุน ๒ สาย ทรงสะพักกรองทองสีม่วง ๑
สีเสด ๑ พระแสงปืนคาบศิลา เครื่องทองคำบอก ๑ เครื่องม้าทองคำลายก้น
ประทับพลอยสำหรับ ๑ และมีความว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ใน
จะยกขึ้นดำรงที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในปีชวด อัฐศกนี้ พระราช
วงศานุวงศ์ทั้งปวงก็มีความสบายอยู่ทุกพระองค์ อย่าให้พระเจ้ากรุงเวียตนาม
มีความวิตกเลย

ราชทูตไปเมืองญวน

จุลศักราช ๑๑๖๘^(๑) ปีชวด อัฐศก เป็นปีที่ ๒๕ ในรัชกาลที่ ๑
พระยารัตนาทศ พระยาสุริยวงศา กราบทูลว่า นายคำเทพ นายขนานมหาวงค์

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๕

พี่น้องตกไปอยู่เมืองทันช้านาน-จะขอให้ลงมาทำราชการ ณ กรุง จึงโปรดให้
 พระยาเชียงเงินขึ้นไปรับ พระยาเชียงเงินไปชักชวนครอบครัวเมืองทัน ๑๐๐
 เศษ ญวนจึงได้ยึดพระยาเชียงเงินไว้ องค์เลโม่หนังสือฟ้องพระยาเชียงเงิน
 ส่งเข้ามาทางเมืองเขมร จึงได้ทรงทราบที่พระยาเชียงเงินไปทำการเกินรับสั่ง
 พระเจ้าเวียตนามไม่รู้อะไรจะสงสัยว่าที่กรุงเทพมหานครใช้ให้พระยาเชียงเงิน
 ไปกวาดครอบครัวแดนเมืองญวนมา จึงใช้ให้ข้าหลวงขึ้นไปจำพระยาเชียงเงิน
 ลงมา ครอบครัวเมืองทันก็คืนกลับไป และทรงพระราชดำริว่า จะต้องจัดทูต
 ออกไปแจ้งความแก่พระเจ้าเวียตนามให้สันติเสีย ครั้นนั้นทรงพระราชดำริว่า
 ทูตจะไปทางทะเลในเดือน ๗ เดือน ๘ เป็นเทศกาลคลื่นลมกล้า จึงให้แต่งพระ-
 ราชสาส์นตามสำเนานี้ ให้พระยาจักราราชมนตรี พระยาราชวังสัน นายเสนให้
 มหาตเล็ก เชิญพระราชสาส์นไปทางบก จะได้ทางบกด้วย ราชทูตกราบถวาย
 บังคมลา ณ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘^(๑) เป็นปีที่ ๒๕
 ในรัชกาลที่ ๑ ไปทางเมืองลาว ทูตไปครั้งนั้นนายไพร่ ๕๕ คน ลาวเมือง
 เวียงจันทน์เป็นลำนไปด้วย ๑๖ คน รวม ๑๑๑ คน ราชทูตไปทางด่านกำโล
 เจ้าเมืองกวานตีบอกไปกรุงเวียตนาม เจ้าพนักงานจัดเรือให้ขุนนางและไพร่ขึ้น
 ไปรับมาลงกรุงเวียตนาม ณ เดือน ๘ ทศยาชาณ ขึ้น ๑ ค่ำ ทูตอยู่ที่กงกวน
 เกิดไข้ป่าติดไป ทูตไปครั้งนั้นบ้วยตาย พระยาจักราราชมนตรีราชทูต ๑ นาย
 เสนให้มหาตเล็กตรีทูต ๑ ไพร่ ๑๔ ลาวเวียงจันทน์ ๗ รวม ๒๓ คน เหลืออยู่
 พระยาราชวังสัน ๑ ขุนหมื่น ๖ ไพร่ ๗๒ คน รวม ๗๙ คน ลาวเมืองเวียงจันทน์
 ๙ คน รวม ๘๘ คน และเมื่อความใช้สงบแล้ว พระเจ้ากรุงเวียตนามมีพระราช-
 สาส์นให้พระยาราชวังสันเชิญเข้ามา เมื่อเดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีชวด อัฐศกนั้น
 ใจความว่า การซึ่งพระยาเชียงเงินก่อเหตุชักชวนเอาตัวนายคำทิพ นางคำนั้

(๑) พ.ศ. ๒๓๔๘

กับครอบครัวไปนั้น พระเจ้ากรุงเวียตนามไม่มีความสงสัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตัวหมื่นศรี ตัวเพี้ยจันอาสา กับไพร่ที่ติดไว้ ณ เมืองซื่อหงั้นนี้ ได้ส่งให้มีหนังสือไปให้ปล่อยกลับไปบ้านเมืองแล้ว ครั้นจะให้ทูตกลับขึ้นไปทางเมืองลาว เดินบกได้ความลำบาก จึงให้ส่งทูตเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ทางเรือ ให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนและหัวเมืองญวนจัดส่งจัตเข้ามา แต่ลาวเวียงจันทน์ ๘ คนสมัครไปทางบก และพระยาราชวังสันคนนี้เป็นที่พระยาชลบุรี เมื่อครั้งพาองเชียงสือเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ่องเชียงสือนับถือมาก เป็นทูตไปครั้งนั้นไม่ได้อยู่ที่กงกวน จัดให้ไปอยู่ที่ตึกอื่น ให้ทำนุบำรุงไว้เป็นอันดี ทูตญวนเข้ามา ณ กรุงศรีอยุธยา ก็มีของฝากเข้ามาให้พระยาราชวังสันทุกครั้ง

ชนกของจันท

เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชา

ในปีชวด อัฐศกนั้น ฝ่ายเมืองเขมร สมเด็จพระเจ้าพลายทะละหะเห็นว่าตัวมีอายุมาก ชราลงแล้ว นักองจันท์อายุได้ ๑๖ ปี นักองสงวนอายุได้ ๑๓ ปี สมควรที่จะว่าราชการแผ่นดินได้อยู่แล้ว จึงได้พาเจ้าทง ๒ องค์เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท กราบทูลว่าได้ว่าราชการมาถึง ๑๐ ปีแล้ว ก็ชราลงเคลิบเคลิ้มไป ขอให้ตั้งนักองจันท์ขึ้นเป็นเจ้าเมืองกัมพูชา จะได้รับการรักษาแผ่นดินต่อไป ครั้นอยู่มาสมเด็จพระเจ้าพลายทะละหะป่วยลง ถึงอสัญกรรมเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ปุณมาศ ๔ ค่ำ อายุได้ ๖๕ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทำการศพที่วัดสระเกศ พระราชทานเพลิงแล้ว

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ปุณมาศ ขึ้น ๕ ค่ำ จึงทรงพระกรุณาตั้งนักองจันท์ เป็นองค์สมเด็จพระอุทัยราชาธิราชวามาริบัติ ศรีสุริโยพรรณ

บรมสุรินทราชมหาจักรพรรดิราชบรมนาถบพิตร สถิตเป็นนิศวรรกัมพูชรัฐราช-
โสภาสชาติวรวงศ์ ดำรงกรุงกัมพูชาธิบดี ศรียโสธรนครอินทปัตถ์ กุรุรัฐบุรีย
อุดมมหาสถานเจ้ากรุงกัมพูชา พระราชทานชฎาเครื่องยศ เครื่องสูงตามอย่าง
เจ้าประเทศราช โปรดให้ไปครอบครองบ้านเมืองต่อไป แล้วโปรดให้ทำการ
เทศากันต้นักองสงวนด้วย โปรดให้พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง)
เป็นผู้ใหญ่ทำนุบำรุง ครั้น ณ เดือน ๙ สมเด็จพระอู่ไทยราชากับพระยาพระเขมร
ก็กราบถวายบังคมลาไป

พระเจ้าเวียตนาม

มีพระราชสาส์นทรงยินดีในการอุปราชภิเษก

ในปีเถาะ นพศก นั้น พระเจ้าเวียตนามให้ทูตถือพระราชสาส์นเข้ามา
ความในพระราชสาส์นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจริญพระชนมพรรษาขึ้น
แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้อุปราชภิเษกให้เป็นกรมพระราชวังบวร-
สถานมงคลสืบไป อาณาประชาราษฎร์ได้ฟังพระบารมีอยู่เย็นเป็นสุข กรุง
เวียตนามยินดีนัก จึงแต่งให้คำชายกายเกอทีนลกเหาราชทูต คุมสิ่งของเข้ามา
ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กระลำพักหนัก ๒ ชั่ง อบเชยอย่างดีหนัก
๓ ชั่ง อบเชยอย่างกลางหนัก ๒ ชั่ง แพรสีต่าง ๆ กัน ๓๐๐ พับ แพรเกวียน
ขาว ๑๐๐ พับ ผ้าขาวเนื้อดี ๕๐ พับ ผ้าขาวตึงเกีย ๕๐ พับ ถวายกรมพระ-
ราชวังบวรสถานมงคล แพรบางสีต่างกัน ๒๐๐ พับ แพรเกวียนขาว ๕๐ พับ
ผ้าขาวเนื้อดี ๕๐ พับ ผ้าขาวตึงเกีย ๕๐ พับ ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี
เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ทูตฉนวนกราบถวายบังคมลากลับออกไป มีพระราชสาส์น
ตอบให้ทูตถือออกไปด้วยฉบับหนึ่งว่า ซึ่งพระเจ้าเวียตนามแต่งให้คำชายกาย-
เกอทีนลกเหาราชทูต คุมเครื่องราชบรรณาการเข้าไปทรงยินดีนั้น ได้ให้

เจ้าพนักงานรับไว้แล้ว และซึ่งพระเจ้ากรุงเวียตนามมีพระทัยรักใคร่ต่อกรุง
เทพมหานครเสมอกันเสมอปลาย หาได้รังเกียจประการใดไม่นั้น ขอบพระทัย
พระเจ้ากรุงเวียตนามยิ่งนัก ให้พระเจ้ากรุงเวียตนามเจริญอยู่ในสิริราชสมบัติ
สืบพระญาติพระวงศ์ครอบครองอาณาจักรไพร่ฟ้าประชากรข้าขอบขัณฑสีมา
ยืนยาวไปชั่วฟ้าชั่วดินเทอญ

สมเด็จพระอภัย

ทูลขอนักองอี นักองเกา

ในปีเถาะ นพศก เดือน ๔ นั้น สมเด็จพระอภัยราชามีศุภอักษรให้
พระองค์แก้วกับพระยาจักรี เข้ามากราบทูลขอนักองอี นักองเกา ซึ่งเป็น
พระปิตุจฉาซึ่งเป็นพระสนมเอกสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร
สถานมงคล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระราชทานให้ มีพระราช-
ดำรัสว่า มีพระองค์เจ้าอยู่ จะให้ออกไปมิได้ มารดากับบุตรจะพลัดกัน

สมเด็จพระอภัยราชาเข้ามาเฝ้า

ในปลายปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ นักองจันทซึ่งเป็น
สมเด็จพระอภัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเข้ามาเฝ้า ครั้น ณ เดือน ๗ ปีมะเส็ง เอกศก
สมเด็จพระอภัยราชาจะกลับออกไปเมืองเขมร เวลาวันหนึ่งเสด็จออกพระบัญชา
ยังไม่ทันเบิกขุนนางเข้าเฝ้า สมเด็จพระอภัยราชาเข้าไปเฝ้ากราบถวายบังคมลา
เอาเอง ไม่มีผู้ใดนำตามอย่างธรรมเนียม ทรงพระพิโรธสมเด็จพระอภัยราชา
ครั้งนั้นสมเด็จพระอภัยราชาได้ความอภัยแก่ข้าราชการมาก.

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร

ในรัชกาลที่ ๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์
ทรงนิพนธ์

ในเดือน ๑๑ ปีมะเส็ง เอกศก^(๑) โปรดให้ทูตานุทูตไทย มีพระยาเพชรบูรณ์เป็นราชทูตไปเมืองญวน เชิญพระราชสาส์นไปยังพระเจ้ากรุงเวียตนามยาลอง บอกข่าวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต และที่พระองค์ได้เสด็จผ่านพิภพตั้งรัชกาลใหม่ ทูตไทยไปเมืองญวนครั้งนั้น นอกจากการเจริญพระราชไมตรีตามแบบอย่างในราชประเพณี เชื่อได้ว่าคงให้ออกไปฟังเค้าเงื่อนความคิดญวนจะเป็นอย่างไร ในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาลในกรุงสยามด้วย

เรื่องพระราชพงศาวดารตอนนั้น ควรจะอธิบายเรื่องเมืองเขมรเมืองญวนย้อนถอยหลังขึ้นไปสักหน่อย ผู้อ่านจึงจะเข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับเมืองญวนและเมืองเขมร ทั้งในตอนนั้นและตอนต่อไปได้ชัดเจน

เมืองเขมร หรือที่เรียกอีกนามหนึ่งว่ากรุงกัมพูชา เดิมเป็นเมืองขอมหลวง มีอำนาจมากและอาณาเขตกว้างขวางในโบราณสมัย แต่อำนาจลดน้อยถอยลงโดยลำดับมา จนเมื่อไทยมาตั้งเป็นใหญ่ได้ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขยายอาณาเขตรุกแดนกัมพูชาลงไปจากข้างเหนือทางหนึ่ง แคว้นแคว้นกัมพูชาซึ่งอยู่ทางริมทะเล ตั้งแต่ปากน้ำโขงไปทางตะวันออก ก็เกิดเป็นประเทศอิสระ

(๑) จ.ศ. ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

ชนอีกประเทศหนึ่งเรียกว่า จัมปาประเทศ ตามตำนานที่จะพึงรู้ได้ ไพรพลเมืองจัมปานั้นปะปนกันหลายชาติ เป็นพวกขอมเดิมบ้าง เชื้อสายแขกอินเดียที่มาอยู่ในเมืองขอมบ้าง พวกมลายูข้ามทะเลมาอยู่บ้าง ลงปลายเมื่อการสั่งสอนศาสนาอิสลามแพร่หลายมาทางประเทศเหล่านั้น ชาวเมืองจัมปาโดยมากเข้ารับถือศาสนาอิสลาม บุคคลจำพวกที่เราเรียกว่า แขกจาม ก็คือชาวเมืองจัมปาเอง เมืองจัมปายังเป็นอิสระมาจนสมัยเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมครองกรุงศรีอยุธยา ด้วยได้พบในหนังสือจดหมายเหตุที่ฝรั่งแต่งไว้ ว่ามีราชทูตจัมปาเข้ามากรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น ส่วนพวกญวนนั้นเข้าใจว่าเดิมเป็นชนจำพวกหนึ่งในชาติไทยนี้เอง คือพวกที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแคว้นแคว้นเมืองตังเกี๋ย ครั้นจีนแผ่อาณาจักรออกมาถึงเมืองไทยเดิม ซึ่งเรียกว่า มณฑลยูนหน่า มณฑลกุยจิ๋ว มณฑลกว๋างตุ้ง มณฑลกว๋างไส ทุกวันนั้น จีนมีอำนาจลงมาจนถึงเมืองตังเกี๋ย ไทยชาวตังเกี๋ยต้องขึ้นและสมาคมสนิทกับจีนยิ่งกว่าไทยใหญ่และไทยในสยามประเทศ เมื่อช้านานหลายชั่วบุคคลเข้า ความนิยมของพวกชาวตังเกี๋ยก็ไถลไปทางจีนมากเข้าทุกที จึงเกิดเป็นชนชาติหนึ่งที่เราเรียกว่าญวน แต่ในภาษาเขาเองทราบดีว่า เรียกว่าแกว จะต้องกับคำว่าเงี้ยวนั่นเอง ต่อมาพวกเมืองตังเกี๋ยมีอำนาจมากขึ้น และจะประจบเวลาเหตุวิบัติอันใดมีขึ้นแก่เมืองจัมปาก็ช่วย พวกญวนจึงแผ่อาณาเขตตลอดลงมา จนได้แดนจัมปาไว้ในอำนาจ แต่ราชธานีเมืองญวนยังคงอยู่ที่เมืองตังเกี๋ย

ภูมิประเทศเมืองญวน ผิดกับประเทศอื่นในข้อสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง อันจะพึงเห็นได้ในแผนที่ คือพื้นแผ่นดินที่อุดม ซึ่งเป็นทำเลผู้คนและสมบัติบริบูรณ์ อยู่แต่ข้างฝ่ายเหนือที่สุดคือเมืองตังเกี๋ยตอนหนึ่ง และมาอยู่ใต้ที่สุดตอนปากแม่น้ำโขงที่เป็นเขตเมืองจัมปาตอนหนึ่ง แต่แผ่นดินตอนกลางที่เชื่อม

กันนั้น เทือกเขาบรรทัดออกไปใกล้ทะเล ที่ซึ่งเหลืออยู่ในระหว่างเขาบรรทัดกับชายทะเลเป็นที่แคบ และไม่เป็นที่ดินอุดมสำหรับการเพาะปลูก ต้องทิ้งเป็นป่าเปล่านั้น เพราะภูมิแผ่นดินเป็นเช่นนั้น เจ้าแผ่นดินญวนตอนแรกเมื่อตั้งเมืองตั้งเกียเป็นมณฑลราชธานี จึงมีความลำบากในการปกครองราชอาณาจักรตอนใต้ เพราะเหตุที่อยู่ห่างไกลกันนัก อยู่มาเจ้าแผ่นดินญวนองค์หนึ่งปรารถนาถึงความลำบากในการปกครองราชอาณาจักรด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงมาตั้งเมืองเวินเป็นราชธานีตรงที่แผ่นดินแคบอยู่ในระหว่างมณฑลตั้งเกียและมณฑลข้างปากน้ำโขงซึ่งญวนเรียกว่าตงไ่ ส่วนหัวเมืองทั้งสองมณฑลนั้น ตั้งผู้สำเร็จราชการอยู่ปกครอง แต่ความคิดที่มาตั้งเมืองเวินเป็นราชธานีไม่เป็นประโยชน์ได้จริงดังคาด ด้วยต่อมาเมื่อถึงเจ้าแผ่นดินญวนที่หย่อนอำนาจลง ผู้สำเร็จราชการมณฑลตั้งเกียและมณฑลตงไ่ ซึ่งตั้งเมืองไ่ก่อนเป็นเมืองหลวงนั้น ต่างก็รวบรัดเอาอำนาจและความสัพสิทธิ์ขาดไว้ในวงศ์ตระกูลของตน เจ้าแผ่นดินญวนที่เมืองเวินกลับกลายเป็นอย่างเจี๊วค มีอำนาจน้อยลงไปกว่าเมื่ออยู่เมืองตั้งเกีย การเป็นดังนี้มาช้านาน

ส่วนเมืองเขมร คือ กรุงกัมพูชา ตั้งอยู่ในระหว่างเมืองไทยกับเมืองญวน เวลาญวนหรือไทยข้างไหนมีอำนาจมาก เขมรก็ขึ้นแก่ฝ่ายนั้น ถ้าหากว่าเป็นเวลามีอำนาจไล่เลี่ยกัน เขมรก็ยอมขึ้นทั้งสองฝ่าย เป็นดังนี้มาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เพราะเขมรนิยมในลัทธิและประเพณีการต่าง ๆ อย่างไทย ตั้งแต่ลัทธิศาสนาเป็นต้นตลอดจนประเพณีการบ้านเมือง โดยปรกติความสนิทสนมมาจึงมีอยู่ข้างฝ่ายไทยมากกว่าญวน ด้วยญวนไปนิยมเอาอย่างจีนเสียในการทุกอย่างทั่วไป

ในสมัยกรุงเก่าตอนปลาย ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ การในเมืองญวนจับจะไม่เป็นปรกติ ด้วยเกิดแก่งแย่งกันขึ้นในผู้ปกครองเมือง

อำนาจญวนอ่อนลง เมืองเขมรจึงมาเป็นประเทศราชขึ้นไทยสิทธิ์ขาดตลอด
 มาจนกรุงเก่าเสียแก่พม่าซ้ำศึก เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งกรุงธนบุรีขึ้นเป็นราช-
 ธานีในสยามประเทศ ครั้นนั้นกองตนครองกรุงกัมพูชานานนามว่าสมเด็จพระ
 พระนารายณ์ เกิดวิวาทขึ้นกับญาคองคองค์หนึ่งชื่อนักองโนน ซึ่งสมัยเป็น
 พระรามราชา ๆ หนีเข้ามาพึ่งอยู่ในกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้
 มีศุภอักษรไปถึงสมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาว่า กรุงศรีอยุธยากลับตั้ง
 เป็นอิสระได้ตั้งแต่ก่อนแล้ว ให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาจัดต้นไม้ทองเงินเครื่องราช
 บรรณาการเข้ามาถวายตั้งแต่ก่อน สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาตอบเข้า
 มาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อสายราชตระกูลเก่าไม่ยอมขึ้น พระเจ้ากรุง-
 ธนบุรีทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้กองทัพไทยลงไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อปีฉลูเอก-
 ศก พ.ศ. ๒๓๑๒ ครั้นหนึ่ง เมื่อปีเถาะตรีศก พ.ศ. ๒๓๑๔ ยกลงไปตีอีกครั้งหนึ่ง
 ครั้นหลังพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเป็นจอมพลลงไปเอง ตีได้หัวเมืองเขมรเป็น
 อันมาก สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาสู้รบต้านทานไม่ได้ ก็พาครอบครัว
 อพยพหนีลงไปพึ่งญวนอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน ครั้นกองทัพไทยกลับมาแล้ว
 สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาก็ขอกองทัพญวนกลับขึ้นมาตั้งอยู่ที่แพรก
 ปักปรัก แต่มีอาจจะมาอยู่เมืองบันทายเพชรซึ่งเป็นเมืองหลวงตามเดิม ด้วยครั้ง
 นั้นไทยยึดหัวเมืองเขมรไว้ได้ทั้งฝ่ายเหนือและฝ่ายตะวันตก พระเจ้ากรุงธนบุรี
 ให้นำกองโนนที่เป็นพระรามราชาลงไปตั้งเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองกำปอดซึ่งอยู่ชาย
 ทะเล และให้กองทัพไทยตั้งรักษาอยู่ที่เมืองพระตะบองอีกแห่งหนึ่ง ในขณะนั้น
 พothang เมืองญวนเกิดจลาจลขึ้นด้วยพวกโจรไกเซินเป็นกบฏ ผู้สำเร็จราชการ
 เมืองตั้งเกียกเข้ากับพวกกบฏ พวกนั้นยกมาตีเมืองเว้ จับเจ้านายในราชวงศ์
 ญวนฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่พากันหนีลงมาอาศัยอยู่เมืองไซ่ง่อน
 ในเวลานั้นทำนองสมเด็จพระนารายณ์ (นักองตน) เกรงกองทัพไทยจะยกไปตี

อีก จะหมายพื้งญวนก็ไม่ได้ตั้งแต่ก่อน จึงมีศุภอักษรเข้ามาขออ่อนน้อมยอม
 ขึ้นต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ฯ ยังทรงขัดเคืองไม่ยอมเชื่อถือสมเด็จพระนารายณ์
 แต่จะได้เตรียมกองทัพไทยที่จะยกลงไปหรือไม่ ชื่อนี้ไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่า
 เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ยอมทรงเชื่อถือสมเด็จพระนารายณ์แล้ว ทางโน้น
 สมเด็จพระนารายณ์ปรึกษากับพระยาพระเชมร เห็นพ้องกันว่า ควรจะให้
 นักร้องโนนคือพระรามราชา เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ให้สันวิวาทบาดหมางกับไทย
 จึงให้ไปเชิญพระรามราชามาจากเมืองกำปอด ยอมยกตำแหน่งเจ้ากรุงกัมพูชา
 ถวายแก่พระรามราชา เมื่อความถึงทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงพระ
 โสมนัส จึงแต่งข้าหลวงลงไปให้อภิเษกนักร้องโนน เป็นสมเด็จพระรามราชา
 พระเจ้ากรุงกัมพูชา ส่วนนักร้องตนซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชา
 อยู่แต่ก่อนนั้นยอมลดยศลงเป็นพระมหาอุปโยราช และมีพระมหาอุปราชอีก
 องค์หนึ่งชื่อนักร้องธรรม เป็นพระมหาอุปราชมาแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์
 ครองกรุงกัมพูชา

ตั้งแต่สมเด็จพระรามราชาได้เป็นใหญ่ เมืองเขมรก็มาขึ้นไทยแต่ฝ่าย
 เดียว อยู่มาเมื่อผู้ร้ายลอบฆ่านักร้องธรรมผู้เป็นมหาอุปราชตาย นักร้องตนซึ่งเป็น
 พระมหาอุปโยราชนั้นอยู่มาไม่ช้าก็บวชเป็นภิกษุแล้วอีกองค์หนึ่ง ปรากฏว่า
 อายุเพียง ๓๕ ปี นักร้องตนมีริศา ๓ องค์ ชื่อนักร้องเม่น ๑ นักร้องอี ๑
 นักร้องเภา ๑ มีบุตรองค์หนึ่ง ชื่อนักร้องเอง นักร้องเองอายุได้ ๔ ขวบ
 บุตรธิดานักร้องตนทั้ง ๔ องค์นี้ต่างมารดาต่างกัน นักร้องเม่นกับนักร้องเภามารดา
 เป็นนมเหสี แต่นักร้องอีกับนักร้องเองมารดาเป็นนักสนม กรุงกัมพูชาเวลานั้น
 สมเด็จพระรามราชาได้เป็นใหญ่อยู่แต่องค์เดียวก็จริง แต่ส่วนพระยาพระเชมร
 แรกกันเป็น ๒ พวก ผู้ที่มีใช้พวกของสมเด็จพระรามราชา เชื่อว่าสมเด็จพระ
 พระรามราชาแต่งคนไปลอบฆ่ามหาอุปราช อยู่มาไม่ช้าพระยาพระเชมรพวกนี้

กิดการกบฏ ชักชวนพวกญวนและเขมรยกมารบสมเด็จพระรามาธิบดี พระรามาธิบดีให้ให้ถ่วงน้ำหนักเสีย ฟ้าทะละหะ (มู) จึงตั้งตนเป็นผู้รักษาการ กรุงกัมพูชาแทนพระองค์ซึ่งยังเป็นเด็กอยู่

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า พวกขุนนางเขมรเป็นกบฏฆ่า สมเด็จพระรามาธิบดีเสีย ทรงพระพิโรธแก่พระยายมราช (แบน) ซึ่งครั้งนั้น เป็นขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระรามาธิบดี นัยว่า เพราะไม่ระวัง ปลอ่ยให้ เขาทำร้ายเจ้านายได้ แต่เหตุที่จริงน่าจะกว่านั้น บางทีจะสงสัยว่าเป็นใจกับพวก กบฏ จึงมีรับสั่งให้มโหฬารออกไปยังฟ้าทะละหะ (มู) ให้ส่งตัวพระยายมราช (แบน) มายังกรุงธนบุรีแล้วเอาตัวจำไว้ ณ คุณ ในเวลาเมื่อพระยายมราช (แบน) อยู่ในระหว่างโทษนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ยังไม่เสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหาคษัตริย์ศึก ได้ทรงพระกรุณา อุปการะจนได้พ้นโทษ พระยายมราช (แบน) จึงได้เป็นข้าหลวงเดิมมาแต่ ครั้งนั้น

ฟ้าทะละหะ (มู) รักษาราชการเมืองเขมรมาได้ ๔ ปี ถึงปีฉลูตรีศก พ.ศ. ๒๓๒๔ เห็นจะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่เอง จึงไปผูกใจเข้ากับญวน ชาว อันนั้นทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำริเห็นว่า เมือง เขมรหมดเชื้อวงศ์เจ้านายที่จะครองเมือง มีแต่ตนเองก็เป็นเด็ก และยังซ้ำ เป็นบุตรนักร้องตนสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งไม่เข้ากับพระเจ้ากรุงธนบุรีมาแต่เดิม จะปลอ่ยให้การเป็นไปตามอำเภอใจพระยาพระเขมร ก็คงจะเกิดรบราฆ่าฟัน กันไปไม่มีที่สิ้นสุด จึงโปรดให้จัดกองทัพใหญ่ ให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหาคษัตริย์ศึก เป็นแม่ทัพ เสด็จไปปราบปรามเมืองเขมร พร้อมกับสมเด็จพระอนุชาธิราช

กรมพระราชวังบวร ฯ แต่ยังไม่เสด็จดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ในครั้งนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ซึ่งเรียกในพงศาวดารเขมรว่า พระเจ้าน้อย ไปในกองทัพด้วย มีรับสั่งไปว่า ถ้าปราบปรามกรุงกัมพูชาเรียบร้อยแล้ว ให้อภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ครองกรุงกัมพูชาต่อไปทีเดียว^(๑) แต่กองทัพไทยยกลงไปครั้งนั้นยังไม่ทันทำการปราบปรามกรุงกัมพูชาได้สำเร็จ พอข้างกรุงธนบุรีเกิดการจลาจล เหตุด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาสประพฤติดุร้ายแรงต่าง ๆ จนพวกพระยา สรรค์คึกกบฏยกเข้ามาตีพระนคร เสด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีออกจากราชสมบัติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบว่าเป็นการจลาจลขึ้น ในราชธานี ก็รีบยกกองทัพกลับมา ครั้นเสด็จมาถึง ข้าราชการทางปวงจึง อัญเชิญเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกเสวยราชสมบัติ ต้องทรงคิดพระราชระงับการ ภายในพระราชอาณาจักอยู่มาก จึงต้องละการงานเมืองเขมรไว้คราวหนึ่ง

เวลานั้นทางเมืองญวน พวกกบฏไกเซินยกตามลงมาตีเมืองไซ่ง่อน ฮ่องเชียงสือซึ่งเป็นเข็วราชวงศ์ญวนลงมาตั้งสู้รบพวกกบฏอยู่ทัน ให้ขุนมา เกณฑ์กองทัพเขมรไปช่วยรบพวกกบฏ ฟ้าทะละหะ (มู) จั๊กกองทัพลงไปช่วย ก็สู้พวกกบฏไม่ได้ ที่สุดของเชียงสือเองก็ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร

(๑) ความในพระราชพงศาวดารตรงนี้ มีความสันนิษฐานของท่านผู้ศึกษาโบราณคดี ซึ่งข้าพเจ้า เคยได้สดับมาแต่ก่อน ว่าที่พระเจ้ากรุงธนบุรีให้พาเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ไปอภิเษกเป็นพระเจ้า กรุงกัมพูชานั้น มูลเหตุอาจจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริถึงการสืบสันตติวงศ์ในกรุงธนบุรี ด้วยลูกเธอ ที่สำคัญในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุ์ซึ่ง เรียกกันว่าเจ้าฟ้าหมื่น ที่เป็นกรมขุนกระษัตริย์นาชิตเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุ์ วังถึงยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลานั้นก็จริง แต่เป็นพระนัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก พระเจ้ากรุงธนบุรีปลงพระทัยจะให้เจ้าฟ้าสุพันธุ์เป็นผู้รับรัชทายาท จึงตั้งเจ้าฟ้ากรมขุน อินทรพิทักษ์ให้ไปครองกรุงกัมพูชา เพื่อจะมีให้เกิดยุ่งแย่งในการสืบสันตติวงศ์ ข้าพเจ้าเห็นว่า ความวินิจฉัยข้อนี้ชอบกลอยู่ จึงได้จดลงไว้.

ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่ในกรุงเทพฯ ทางเมืองเขมร
 พอฉนวนสนอำนาจลง พวกพระยาพระเขมรที่มีใช้สมัครพรรคพวกฟ้าทะละหะ
 (มู) ก็พากันกระต้างกระต่องขึ้น ถึงกับจับฟ้าทะละหะ (มู) ฆ่าเสีย พระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้พระยายมราช (แบน) ซึ่งเป็น
 ผู้มีสมัครพรรคพวกมากออกไปรักษาเมืองเขมร พระยายมราช (แบน) ก็
 รักษาราชการกรุงกัมพูชาอยู่ไม่ได้ ด้วยเขมรแตกกันเป็นหลายพวกหลายฝ่าย
 นัก พระยายมราช (แบน) กับพระยากลาโหม (ปก) จึงพาเชื้อวงศ์เจ้าเขมร
 ที่ยังมีตัวอยู่ คือ น้องหญิงสมเด็จพระนารายณ์ (นักองตน) ๒ องค์ ธิดา
 ๓ องค์ นักองเองซึ่งเป็นบุตรมีอายุได้ ๑๐ ขวบในเวลานั้นองค์หนึ่ง อพยพ
 เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกทรงตั้งพระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ส่วนนักองเอง
 นั้น ทรงพระกรุณาโปรดฯ รับเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม เจ้าหญิงซึ่งเป็น
 พี่นักองเอง ๓ องค์ นักองเม่นป่วยถึงแก่กรรม นักองเภา กรมพระราชวัง
 บวรมหาสุรสิงหนาททรงรับไปเลี้ยงเป็นพระสนมเอกในพระราชวังบวร ฯ

ฝ่ายข้างทางเมืองเขมร พวกแขกจามกับพวกพระยาพระเขมรต่างซิง
 กันเป็นใหญ่รบพุ่งอ่อนกำลังลงด้วยกัน ลงที่สุดพวกแขกจามแพ้ พวกพระยา
 พระเขมรจึงมีใบบอกเข้ามาขอรับพระราชทานนักองเองออกไปครองกรุงกัม-
 พูชา แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่า
 นักองเองอายุเยาว์นัก ถ้าส่งออกไปครองกรุงกัมพูชาในเวลานั้น จะเกิด
 เหตุการณ์อย่างเป็นมาแล้ว ก็จะมีสนมวงศ์เจ้านายซึ่งเคยปกครองกรุงกัมพูชา
 มาแต่ก่อน จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ออกไปเป็นผู้รั้งราชการ
 กรุงกัมพูชา อยู่ ณ เมืองอู่ทองไชย ตั้งแต่ปีมะโรง จศก พ.ศ. ๒๓๒๗ เป็น
 ต้นมา

ครั้นถึงปีมะเมีย อัฐศก พ.ศ. ๒๓๒๙ องเชียงสือ ญวนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ ๔ ปี หนึ่งกลับออกไปเมืองญวน เรื่ององเชียงสือนี้เป็นปัจจัยแก่เหตุการณ์ในพระราชพงศาวดารตลอดมาจนรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ และยังมีเรื่องราวขององเชียงสือที่ยังไม่ได้ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร สมควรจะอธิบายเรื่องเมืองญวนต่อไปในที่นี้สักตอนหนึ่ง ต่อเรื่องที่ได้แสดงโดยเนื้อความมาข้างต้นจนกระทั่งถึงองเชียงสือหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น ส่วนเรื่องพิสดารที่เกิดกบฏไคเซ็นในเมืองญวนอย่างไร มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ แล้ว ไม่ต้องกล่าวซ้ำในตอนนี้อีก จะกล่าวแต่เรื่ององเชียงสือเป็นต้นไป คือตั้งแต่องเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดให้กองทัพไทยทัพเพชรออกไปช่วยตีเมืองไช่ฮั่นให้องเชียงสือ เมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ ครึ่ง ๑ เมื่อปีมะโรงฉก พ.ศ. ๒๓๒๗ อีกครึ่ง ๑ การไม่สำเร็จได้ตั้งพระราชประสงค์ทั้ง ๒ ครั้ง เหตุด้วยข้ากรุงฯ กำลังติดรบพุ่งกับพม่าข้าศึก จะส่งกองทัพใหญ่ลงไปเมืองญวนยังไม่ได้ องเชียงสือเวลาอยู่ในกรุงก็ได้พาพรรคพวกโดยเสด็จไปช่วยรบพุ่งข้าศึกหลายครั้ง ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงพระกรุณาแก่องเชียงสือมาก ครั้นนั้นพวกพ้องขององเชียงสือซึ่งยังอยู่ในเมืองญวน เห็นว่าองเชียงสือเข้ามาพึ่งไทยหมายเอากำลังไปช่วยตีเอาบ้านเมืองคืนหลายปีแล้ว ก็ไม่สำเร็จ จึงไปคบคิดกับสังฆราชอาตรังฝรั่งเศส ซึ่งตั้งสอนศาสนาคริสต์อยู่ที่เมืองไช่ฮั่น สังฆราชอาตรังแนะนำให้ไปขอกำลังฝรั่งเศสมาช่วย ตัวสังฆราชจะรับเป็นผู้จัดการสื่อสารเอง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นด้วยพรรคพวกของเชียงสือบอกเรื่องนี้เข้ามา จึงเป็นเหตุให้องเชียงสือหนีกลับไปเมืองญวน ตามเรื่องที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาว-

การนั้น ว่าเมื่อองเชียงสือจะหนี ได้ทำหนังสือวางไว้บนโต๊ะที่บูชาที่บ้านซึ่งโปรดให้เป็นที่พัก (คือตรงที่ตั้งสถานทูตโปรตุเกสทุกวันนี้) เนื้อความในหนังสือนั้นว่าองเชียงสือได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่หลายปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง และได้โปรดให้ไปช่วยตีเอาบ้านเมืองคืนให้ถึง ๒ ครั้ง การก็ยังไม่สำเร็จด้วยติดพระราชธุระทำสงครามกับพม่าอยู่ องเชียงสือเป็นห่วงถึงพรรคพวกบ้านเมือง ขอกราบถวายบังคมลากลับไปคิดอ่านเอาบ้านเมืองคืน ถ้าได้บ้านเมืองคืนแล้ว จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ไม่คิดทรยศต่อไฉ่เผ่าละออธงรูปพระบาท ถึงหากว่าการที่จะไปรบพุ่งพวกกบฏ จะขัดสนกำลังวังชาอย่างไรจะบอกมาขอพระราชทานพระบารมีเป็นที่พึ่ง ขอให้ช่วยทรงอุดหนุนแก่องเชียงสือด้วย องเชียงสือทำหนังสือถวายไว้ดังนี้ ตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมื่อองเชียงสือหนีไปครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงขัดเคืองมาก กราบบังคมทูลขอให้แต่งกำลังออกไปติดตามจับองเชียงสือมาให้จงได้ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย รับสั่งว่าเมื่อองเชียงสือจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ก็เข้ามาด้วยน้ำใจสมัครของเขาเอง ได้ทำดีไว้กับองเชียงสือมากแล้ว จะไปทำร้ายเมื่อปลายมือหากวไม่ กรมพระราชวังบวรฯ ไม่พอพระทัยในพระราชดำรินี้ ถึงกราบทูลพยากรณ์ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อ ขึ้นปล่อยให้องเชียงสือไปตามอำเภอใจต่อไปภายหน้าองเชียงสือจะทำให้ลูกหลานได้ความรำคาญเป็นแน่แท้

เมื่อมาคิดดูในเวลานั้นกระแสนะราชดำริพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระดำริกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งผิดกันในครั้งนี้ นำพิศวขที่เป็นการถูกด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย สงสัยแต่ความที่จดไว้ในหนังสือ

พระราชพงศาวดารเห็นว่าจะไม่สิ้นกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ทรงพระสติปัญญาในทางรัฐสภาปาลโนบายอย่างสุขุมกัมภีรภาพ ย่อมทรงพระราชดำริโดยรอบคอบ ข้อความที่ทรงพระราชดำริ แต่มีได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารจะยังมีอีกเป็นแน่แท้ ถ้าจะคิดคาดคะเนที่แลเห็นได้ในเวลานี้ คือในสมัยนั้นกรุงรัตนโกสินทร์พึ่งตั้งขึ้นใหม่ยังไม่มั่นคง ต้องระวังเหตุร้ายอยู่ทั้งภายในและภายนอก ด้วยพม่ากำลังพากเพียรที่จะเข้ามารบพุ่งอยู่อีก ถ้าพวกญวนกบฏไถ่เอาอาณาเขตญวนทั้งหมดไว้ในอำนาจ คงตั้งราชวงศ์ขึ้นใหม่ในเมืองญวน มีกำลังมากขึ้น ข้างฝ่ายใดอีกประเทศหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นศัตรูแก่พระราชอาณาจักรโดยเข้ากับพม่าหรือโดยลำพังญวนเอง ถ้าเช่นนั้นก็จะเกิดเป็นศึกสองด้าน การที่iongเชียงสือยกออกไปรบพุ่งพวกญวนกบฏ ฝ่ายใดจะแพ้จะชนะก็ตาม การศึกสงครามในเมืองญวนคงจะยังติดพันกันอยู่หลายปี มีเวลาที่ไทยจะตั้งมั่นและทำศึกแต่กับพม่าหน้าเดียวให้สำเร็จได้ แม้วองเชียงสือตีอาณาเขตคืนได้เพียงข้างฝ่ายใด ก็คงต้องอาศัยกำลังกรุงเทพ ฯ อุดหนุน ดังปรากฏในกาลต่อมาว่าความจริงก็เป็นเช่นนั้น ว่าโดยย่อการที่ปล่อยของเชียงสือไปได้โดยสะดวกในครั้งนั้นเป็นการตัดห่วงทางใต้ได้ประโยชน์แก่การปกครองพระราชอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง เท่ากับที่เป็นยุติธรรม ดังกระแสพระราชดำริที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารดังกล่าวมา ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าพระราชดำริจะมีอย่างนี้ด้วย จึงได้ทรงอุดหนุนของเชียงสือ

เมื่อongเชียงสือหนีออกไปจากกรุงเทพ ฯ แล้วในคราวนั้น ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ไปอยู่ที่เกาะกูดแขวงเมืองตราดในพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบ พระราชทานเรือและเครื่องศาสตราวุธไปให้องเชียงสือถึง ๒ ครั้ง แต่เนื้อความปรากฏ

ในหนังสือของยอนครอฟเฟต ผู้ที่เคยเป็นทูตอังกฤษมาทั้งเมืองไทยและไปเมืองญวนแต่ครั้งก่อนว่า ฮ่องเชียงสือให้พวกพ่อค้าที่อยู่ในเมืองญวนไปคัดอ่านกับสังฆราชอาครังฝรั่งเศส มอบบุตรของฮ่องเชียงสือคนหนึ่งให้สังฆราชอาครังพาไปเมืองฝรั่งเศส ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ได้ทำหนังสือสัญญาตกลงกับฝรั่งเศสว่า ฝรั่งเศสจะให้เรือรบออกมาช่วยของเชียงสือ ๒๕ ลำ มีพลทหารฝรั่ง ๕ กรม ทหารชาวเอเชียตอนมาจากอินเดีย ๒ กรม และจะให้ทุนช่วยของเชียงสือเป็นราคาล้านเหรียญ คิดเป็นตังเงินครึ่งหนึ่ง เป็นเครื่องศาสตราวุธยุทโธปกรณ์ครึ่งหนึ่ง ฝ่ายข้างฮ่องเชียงสือยอมสัญญาว่าถ้าได้บ้านเมืองคืนหมดแล้ว จะยอมยกแผ่นดินส่วนหนึ่งตอนแหลมฮันและอ่าวตุนกับเกาะทั้งหลายที่อยู่ในหมู่ชน กับทั้งแผ่นดินชายฝั่งทะเลยาว ๑,๕๐๐ เส้น กว้าง ๓๐๐ เส้น ให้แก่ฝรั่งเศส และยอมสัญญาว่าถ้ามีชนชาติอื่นมารบพุ่งฝรั่งเศสถึงดินแดนที่ฮ่องเชียงสือได้ยกให้อองเชียงสือจะยกกำลังทหารคนมาช่วย ถ้าหากว่าฝรั่งเศสต้องทำศึกทางอินเดียในที่อื่น ยอมให้ฝรั่งเศสเกณฑ์ญวนไปช่วยรบสี่หมื่นคน นอกจากนั้นยังยอมให้ประโยชน์ในทางการค้าขายแก่ฝรั่งเศสอีกหลายอย่าง เรื่องที่ฮ่องเชียงสือไปทำสัญญากับฝรั่งเศสครั้งนี้ ความเห็นจะไม่ได้ทราบเข้ามาถึงกรุงเทพฯ แต่การไม่เป็นไปได้ดังสัญญา เพราะประจวบเวลาเกิดกบฏเป็นจลาจลขึ้นในเมืองฝรั่งเศสถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ถูกจับปลงพระชนม์ พวกฝรั่งเศสต้องคิดทำศึกสงครามกับประเทศอื่นในยุโรปต่อมาอีกช้านาน ครั้นนั้นสังฆราชอาครังหาได้แต่นายทหารซึ่งชำนาญในการรบพุ่ง เป็นนายทหารฝรั่งเศสบ้าง อังกฤษบ้าง ไอร์แลนด์บ้าง รวม ๑๕ คน ออกมาช่วยของเชียงสือ ๆ ได้อาศัยกำลังกรุงเทพฯ ช่วยอุดหนุน ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้พระราชทานเรือรบและเครื่องศาสตราวุธกระสุนดินดำช่วยของเชียงสือทุกคราวที่กราบบังคมทูลขอเข้ามา ฮ่องเชียงสือทำศึกกับ

พวกโกเชินอยู่ ๓ ปี จึงได้ไต่อาณาเขตญวนข้างตอนใต้ เมื่อปีจอโทศก พ.ศ. ๒๓๓๓ แล้วตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ ฯ ต่อมา ตามที่ได้สัญญาไว้ในหนังสือกราบถวายบังคมลานั้น

แต่เมื่อองเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊กแล้วไม่เท่าใด ก็เกิดเป็นอริกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา แต่ไม่ถึงรบพุ่งกัน ด้วยเกรงพระบรมเดชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นแต่บอกกล่าวโทษกันและกันเข้ามายังกรุงเทพฯ ฯ มูลเหตุอันเป็นข้ออริกันนั้นก็พอจะคิดเข้าใจได้ในเวลานี้ ด้วยญวนย่อมถือว่าเคยเป็นใหญ่กว่าเขมรมาแต่ก่อน การที่สมคามญวนคงจะถือเปรียบและหมิ่นเขมรว่า เลวกว่าตนอย่างเคยนิยมมา ฝ่ายข้างเขมรเห็นญวนเสื่อมอำนาจลงคงเป็นแต่เมืองประเทศราช ไม่วิเศษอันใดกว่ากรุงกัมพูชาในเวลานั้น ก็ไม่ผ่อนผันอ่อนโยนให้แก่ญวนอย่างแต่ก่อน ข้อนี้เป็นแน่แท้ ที่เป็นมูลเหตุให้เกิดอริกันในระหว่างองเชียงสือกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เมื่อความอริกันในส่วนตัวเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาก็เลียบาดหมางกันในระหว่างเมือง เลยเป็นเหตุให้ญวนก็จะมีอำนาจเหนือเขมรดังแต่ก่อน แต่หากเกรงพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องเชียงสือจึงไม่กล้าเบียดเบียนเมืองเขมรโดยเปิดเผย แต่น่าสงสัยว่า คงจะให้ท้ายพระยาพระเขมรพวกที่ไม่พอใจเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ให้ก่อความลำบากต่าง ๆ อย่าวางอยู่บ้าง โดยมีใต้ออกหน้า มาถึงปีชวด จศก พ.ศ. ๒๓๓๗ นักองเองมีอายุได้ ๒๑ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริเห็นถึงเวลาสมควรจะให้นักองเองครองกรุงกัมพูชาสืบเชื้อวงศ์ต่อไปได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้อภิเษกนักองเองเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ทรงตั้งให้พระยา

กลาโหม (ปก) ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงของนักร้องเอง เป็นสมเด็จพระฟ้าทะละหะ หัวหน้า
ข้าราชการ ในครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ได้รั
ราชการกรุงกัมพูชาอยู่ช้านาน มีบำเหน็จความชอบ แต่มิใช่พวกนักร้องเอง
ซึ่งเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาขึ้นใหม่ จึงมีพระราชดำรัสขอเขตแดนเมืองพระตะบอง
เสียมราชู ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) เป็นผู้สำเร็จราชการขึ้นตรงต่อ
กรุงเทพ ฯ นักร้องเองก็ยอมยินดียุบายตามพระราชประสงค์ เจ้าพระยาอภัย
ภูเบศร (แบน) จึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง และเป็นต้นตระกูล
วงศ์เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (ชุ่ม) ซึ่งได้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองสืบมา

สมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักร้องเอง) ครองกรุงกัมพูชาอยู่ได้ ๔ ปี
ก็พิราลัยในปีมะเส็ง นพศก พ.ศ. ๒๓๔๐ อายุได้เพียง ๒๕ ปี มีบุตร ๕ องค์
ที่ ๑ ชื่อนักร้องจันทร์ อายุได้ ๖ ปี ที่ ๒ ชื่อนักร้องพิม ที่ ๓ ชื่อนักร้องสงวน
มารดาเดียวกับนักร้องจันทร์ ที่ ๔ ชื่อนักร้องอิม ที่ ๕ ชื่อนักร้องท้วง มารดาเดียว
กับนักร้องอิม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่า
บุตรสมเด็จพระนารายณ์ยังเยาว์นัก จึงโปรดให้สมเด็จพระฟ้าทะละหะ (ปก) เป็น
ผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ดูแลทะนุบำรุงบุตรสมเด็จพระนารายณ์ต่อมา

ในระหว่างนั้น องค์เชียงสือจะทำการศึกที่เอาเมืองเว้และเมืองตังเกี๋ยคืน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดพระราชทานกำลัง และให้
กองทัพเขมรยกไปช่วยของเชียงสือๆ ทำศึกอยู่จนปีจอ จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๔๕ ที่
ได้เมืองเว้และมณฑลตังเกี๋ยตลอดแล้วจึงตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียตนาม ถือความ
เป็นอิสระ ใช้นามแผ่นดินว่ายาหลง ไม่ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณา
การเช่นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพ ฯ อย่างแต่ก่อน แต่ถึงกระนั้นยังแสดง
ความเคารพนับถือขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตลอดมา

จนที่สุดเมื่อปีชวด ฉศก พ.ศ. ๒๓๔๗ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
สวรรคตแล้ว พระเจ้าเวียงคานมยาลองมีพระราชสาส์นเข้ามาทูลทักเตือนพระ-
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า พระองค์ทรงชราลงแล้ว พระเจ้าลูกเธอ
หลานเธอล้วนทรงพระเจริญขึ้นตามกัน ควรจะทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ซึ่ง
เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชในตำแหน่งที่รัชทายาท
ให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคงแก่พระราชอาณาจักร การที่พระเจ้าเวียงคานมยาลอง
มีพระราชสาส์นมาอย่างนี้ เข้าใจว่าคงจะรู้การที่เป็นอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วยราชทูต
ไทยและราชทูตญวนไปมาถึงกันอยู่เนืองๆ แต่ส่วนทางเมืองเขมรนั้น ปรากฏ
ในหนังสือพระราชพงศาวดารเขมรว่า พอลองเขียนสื่อดีตนเป็นพระเจ้าเวียงค-
นามแล้ว ก็ให้มีพระราชสาส์นเข้ามายังฟ้าทะละหะ บอกว่าดีอาณาเขตกัน
กลับตั้งประเทศเวียงคานมเป็นอิสระตั้งแต่ก่อนแล้ว เป็นทำนองบอกให้รู้ว่
ญวนมีอำนาจอย่างแต่ก่อนแล้ว แต่ก็ยังหาได้ทำการรุกรานอันใดแก่เมืองเขมร
ไม่ คงเป็นเพราะติดอยู่ด้วยความยำเกรงในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-
จุฬาโลก

ครั้นถึงปีชวด อัฐศก พ.ศ. ๒๓๔๙ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) สำเร็จ
ราชการกรุงกัมพูชามาได้ ๑๐ ปี เห็นว่าตัวมีความแก่ชรา และนักองจันท์
ซึ่งเป็นบุตรใหญ่ของสมเด็จพระนารายณ์ (นักองเอง) ก็เจริญชันษาได้ ๑๖ ปี
ควรจะครองกรุงกัมพูชาได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะจึงพานักองจันท์ นักองอิม
เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กราบบังคมทูลให้ทรงทราบ
ความปรารถนา จึงทรงตั้งนักองจันท์ให้เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาครองกรุง
กัมพูชา แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ (ปก) เข้ามาถึงอนิจกรรมในกรุงเทพฯ เมื่อ
เข้ามาคราวนั้น

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อนักองจันทร์ได้เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาแล้ว มีเหตุเกิดความโทมนัสขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๑ ด้วยความ ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑ เมื่อจะกราบถวายบังคมลากลับออกไป สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าไปกราบถวายบังคมลาเวลาเสด็จออกพระบัญชาพระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยอำเภอใจ ไม่รอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำรัสติเตียนความประพฤติอันนั้น สมเด็จพระอุทัยราชาได้ความอับอายอย่างหนึ่ง อีกข้อ ๑ นั้น ว่าเมื่อกลับออกไปถึงกรุงกัมพูชาแล้ว สมเด็จพระอุทัยราชาเกิดวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง) สมเด็จพระอุทัยราชาสั่งให้จับ พระยาเดโช (เม็ง) รู้ตัวจึงหนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ สมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอตัวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่พระราชทานให้ตามใจ จึงเกิดความโทมนัส อีกข้อ ๑ นั้นว่าสมเด็จพระอุทัยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอนักองอี นักองเภาผู้เป็นป้าซึ่งยังอยู่ในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงอนุญาตให้กลับไป เพราะเหตุด้วยนักองอีมีพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวรฯ พระองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าหญิงกัมพูชนัตร และนักองเภามีพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่ง คือพระองค์เจ้าหญิงปุก ไม่ควรจะให้เจ้าจอมมารดาต้องพลัดพรากกับพระองค์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น^(๑) ความข้อนี้ว่าเป็นเหตุอีกอย่างหนึ่งซึ่งสมเด็จพระอุทัยราชาเกิดโทมนัสน้อยใจมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระอุทัยราชาจึงบิดพลิ้วบอกป่วยเสีย ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพและเฝ้าถวายบังคมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อเสด็จผ่านพิภพตามประเพณีซึ่งเจ้าประเทศราชควรจะทำ

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า นักองเภาไม่ได้มีพระเจ้าลูกเธอ และได้โปรดให้กลับคืนออกไปอยู่เมืองเขมร ทรงห้ามไว้แต่นักองอี ด้วยมีพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวรฯ ๒ พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากัมพูชนัตรพระองค์หนึ่ง พระองค์เจ้าวงศ์ยาพระองค์หนึ่ง

เป็นแต่ให้หนักองสงวนและหนักองอึ้งผู้น้องกับพระองค์แก้วและพระยาปลาไหม (เมือง) พระยาจักรี (แบน) เข้ามาแทน มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ๗ เดือน ๔ ปีมะเส็ง เอกศกน

เหตุที่สมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเอาใจออกหากจากกรุงเทพฯ นั้น ข้าพเจ้ายังไม่ได้พบจดหมายเหตุหรือศุภอักษรในครั้งนั้นซึ่งจะถือเป็นหลักความสันนิษฐาน มีแต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง ท่านก็ฟังมาเรียบเรียงในรัชกาลที่ ๕ บางที่ท่านจะได้พบจดหมายเก่าบ้าง แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูสาเหตุ ๓ ข้อที่ยกมาแสดงดังกล่าวแล้ว ดูเป็นแต่พลความไม่พอจะเป็นเหตุให้เลยไปถึงการบ้านเมือง ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่าเหตุอื่นจะมีนอกจากนั้นเป็นแน่ เมื่อพิจารณาในเวลานั้นเห็นว่าข้อสำคัญนั้น จะเกิดแต่เรื่องที่พระยาพระเชมรแตกเป็นต่างพวกกันดังปรากฏมาตั้งแต่ครั้งหนักองตนและหนักองโนนนั้นเองเป็นต้นเค้า แต่เดิมมาพระยาพระเชมร ๒ พวกนี้ พวกหนึ่งเป็นฝักไฝข้างญวน พวกหนึ่งเป็นฝักไฝข้างไทย ในเวลาเมื่อเมืองญวนเป็นจลาจลประจวบเวลามีเหตุวุ่นวายในราชวงศ์กรุงกัมพูชา ทั้งกรุงกัมพูชาและอันมกเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ ต้องอาศัยพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอุดหนุนอยู่ ๒ เมือง การก็เรียบร้อยตลอดมา เมื่อทรงตั้งหนักองเองเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ความปรากฏเห็นได้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเข้าพระทัยดีทีเดียว ว่าเหตุที่พระยาพระเชมรแตกกันเป็น ๒ พวกมาแต่ก่อนนั้นยังไม่สิ้นเชื้อ หนักองเองได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา คงจะซบเลียงยกย่องพระยาพระเชมรพวกหนักองตนผู้บิดายิ่งกว่าพวกหนักองโนน ด้วยเหตุนี้

จึงทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ซึ่งเป็นหัวหน้าข้างพระยาพระเชมรฝ่าย
 นักร้องโนนให้มาอยู่เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง และให้ฟ้าทะละหะ
 (ปก) ผู้เป็นพี่เลี้ยงนักร้องเองมาแต่เดิม ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นควรไว้วาง
 พระราชหฤทัยไว้ เป็นผู้ใหญ่อยู่ในกรุงกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระนารายณ์ราชา
 เป็นผู้ที่ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์บำรุงตั้งแต่ยังเด็ก อยู่ในกรุงเทพ ฯ กว่า ๑๐ ปี
 และได้ออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลกได้ทรงทะนุบำรุงมาแต่ต้นจนปลาย ย่อมจะมีความสวามิภักดิ์มั่นคงอยู่ใน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนนักร้องจันทร์ซึ่งเป็นสมเด็จพระ
 พระอุทัยราชานัน ประวัติดึกกับสมเด็จพระนารายณ์ผู้บิดาเกือบทุกอย่าง
 เป็นต้นตั้งแต่ออกไปจากกรุงเทพ ฯ ก็ไปแต่ยังเด็ก ไปโตขึ้นในเมืองเขมร ใน
 ระหว่างนั้นจะได้ไปช่องเสพสมาคมกับพวกพระยาพระเชมรที่เป็นอริกับพวก
 ผักไผ่ข้างไทย ไปได้รับความอบรมจากพระยาพระเชมรที่มีนิสัยขี้ต่อ
 กรุงเทพ ฯ นี่เป็นต้นเค้าที่ทำให้เข้าใจสมเด็จพระอุทัยราชากระต้างกระเตื่อง
 ข้อที่ว่าสมเด็จพระอุทัยราชาถูกทรงบริภาษเมื่อจะกราบถวายบังคมลาออกไป
 ถ้าหากจะเป็นเหตุให้โหม่นสั่นก็จะเป็นเพียงทำให้รู้สึกในใจว่าไม่ทรงพระกรุณา
 แก่ตน เหมือนกับทรงพระกรุณาแก่บิดามาแต่ก่อน ข้อที่ทูลขอตัวพระยาเดโช
 (เม็ง) ไปทำโทษไม่ได้ตั้งปรารภณา ก็จะทำให้รู้สึกเพียงว่าข้างกรุงเทพ ฯ
 เข้ากับพระยาพระเชมรซึ่งมีความกระต้างกระเตื่องต่อสมเด็จพระอุทัยราชา ยัง
 ข้อที่ขอนักร้องอีกกับนักร้องเภาไม่ได้ตั้งปรารภณานั้น ถ้าจะคิดดูโดยมูลเหตุ
 นักร้องอื่นนักร้องเภาเป็นแต่ข้าของสมเด็จพระอุทัยราชา มียศศักดิ์และมีพระเจ้า
 ลูกเธออยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้ว ทำไมจะต้องขอลับคืนไปบ้านเมือง ข้อตอบ

ข้อนี้มีความเกี่ยวเนื่องว่า ประสงค์จะให้หมดตัวจำนำที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อไม่ได้จึงไม่พอใจ มิใช่ไม่พอใจเพราะขาดไป ๒ คน ความสำคัญข้อซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระอู่ยราขามีน้ำใจผันแปรไปตามคำยุยงของพวกพระยาพระเขมรจำพวกที่ไม่ซื่อตรงต่อกรุงเทพฯ น่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ถึงอสัญกรรมแต่ในปลายรัชกาลที่ ๑ ทรงตั้งให้บุตรเป็นพระยาอภัยภูเบศรสำเร็จราชการเมืองพระตะบองแทน ข้างพวกกรุงกัมพูชาคงจะอยากได้เขตแดนเมืองพระตะบองคืน ข้อที่ ๒ คือที่องเชียงสือกลับรวมเมืองญวนตั้งเป็นประเทศอิสระได้ตั้งแต่ก่อน มีอำนาจอยู่ในข้างฝ่ายใต้ซึ่งจะหมายพึ่งได้ในเวลาไม่ถูกใจกับไทย ความทั้ง ๒ ข้อนี้เห็นจะเป็นต้นเหตุที่พวกพระยาพระเขมรซึ่งไม่ชอบไทยจะเอามาเป็นเหตุยุยงสมเด็จพระอู่ยราขาให้เอาใจออกหาก ทั้งญวนเองแม้ในรัชกาลที่ ๑ จะไม่ได้ทำการอย่างใดให้เป็นอริกับกรุงเทพฯ ด้วยพระเจ้ายาลองยังมีความนับถือคิดถึงพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่ก็จริง แต่เมื่อมาแลเหตุเหตุการณ์ที่ปรากฏในภายหลัง น่าเชื่อว่าคงคิดเตรียมไว้แล้วที่จะขยายอำนาจออกมาทางกรุงกัมพูชาในเวลาเมื่อล่วงรัชกาลที่ ๑ แล้ว ข้อนี้ไม่มีที่สงสัย

อนึ่ง ในเวลาเมื่อสมเด็จพระอู่ยราขาทรงให้น้องสงวน น้องอิมกับพระองค์แก้วเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพแทนตัวนั้น การที่สมเด็จพระอู่ยราขาคิดเอาใจออกหากคงจะทราบเข้ามาถึงกรุงเทพฯ บางทีพวกพระยาพระเขมรที่เข้ามากับน้องสงวน น้องอิมนั่นเอง จะมาแจ้งความเรื่องนี้ให้ทราบเป็นความลับ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระ

พระพุทธรูปเลิศล้ำภักดิ์ทรงพระราชดำริว่า ตำแหน่งเจ้านายผู้ใหญ่ในกรุง
กัมพูชา เคยมีตำแหน่งพระมหาอุปโยราชตำแหน่ง ๑ พระมหาอุปราชตำแหน่ง ๑
รองจากเจ้ากรุงกัมพูชาลงมา ทรงพระราชดำริเห็นว่า นักองสงวน นักองอิม
น้องสมเด็จพะอุทัยราชามีอายุสมควรจะได้รับยศศักดิ์อยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณา
โปรดตั้งนักองสงวนเป็นพระหัยเจษฎา มหาอุปโยราช และตั้งนักองอิมเป็น
พระศรีหัยเชษฐมหาอุปราช พระมหาอุปโยราช พระมหาอุปราช พระองค์แก้ว
และพระยาพระเชษฐภคินี บังคมลากลับไปในต้นปีมะเมีย โทศก พ.ศ. ๒๓๕๓
ในคราวนั้นโปรดให้พระยาเดโช (เม็ง) ซึ่งหนีสมเด็จพะอุทัยราชาเข้ามาอยู่
กรุงเทพฯ ตั้งแต่วันที่ ๑ กลับออกไปกรุงกัมพูชาด้วย ทำนองจะไกล่เกลี่ย
ประนีประนอมกันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว แต่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร
ว่า เมื่อพระยาเดโช (เม็ง) กลับออกไป หาได้ไปอยู่ที่เมืองหลวงไม่ ไปอยู่
เสียกับสมัครพรรคพวกที่เมืองกำพงสวาย

เรื่อง ทูตญวนเข้ามาครั้งที่ ๑

ถึงเดือน ๕ ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้า
กรุงเวียดนามยาลองแต่งตั้งให้ราชทูตญวนเข้ามากรุงเทพฯ ทูตญวนเข้ามาครั้ง
นี้เป็น ๒ ลำรับ ทูตลำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมพระบรมศพ พระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กุณสิ่งของเข้ามาสดับปกรณ์ แพร่เกวียน
ขาว ๑๐๐ พับ ผ้าขาวตั้งเกีย ๑๐๐ พับ กับสิ่งของไทยธรรม คือสีผึ้งหนัก ๕
หาบ น้ำตาลทราย ๕๐ หาบ น้ำตาลปึก ๑๐ หาบ น้ำตาลกรวด ๑๐ หาบ เป็น
ของบำเพ็ญการกุศลอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณที่พระบรมศพ ทูตอีก
ลำรับหนึ่งให้เข้ามากราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสวยราชย์ใหม่ ทูต

ปีมะเมีย โทศก จ.ศ. ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

เกล้าฯ ถวายสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งพระเจ้าเวียงคานมยาลองทรง
 ยินดีส่งมาถวาย คือแพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ แพร่เลืดต่างสี ๒๐๐ พับ
 แพร่แถบต่างสี ๑๐๐ พับ ผ้าขาวตั้งเกีย ๑๐๐ พับ กระลำพักหนัก ๒ ชั่ง
 อบเชยหนัก ๓ ชั่ง การรับพระราชสาส์นและราชทูตญวนครั้งนั้น รับอย่าง
 ราชทูตประเทศที่มีอิสระเต็มเกียรติยศ โปรดให้จัดเรือเอกชัยไปรับพระราช
 สาส์นถึงเมืองสมุทรปราการ และมีเรือกันยารับทูตญวน ๘ ลำ และมีเรือพิฆาต
 เรือเหราเขียนรูปสัตว์ เป็นกระบวนแห่อีก ๘ ลำ พร้อมด้วยเครื่องประโคมและ
 เครื่องดนตรี แห่ขึ้นมาจนถึงที่พักราชทูตญวนในกรุงเทพฯ เสด็จออกมารับพระ
 ราชสาส์นตามราชประเพณี แล้วต่อมาโปรดให้ราชทูตญวนเข้าเฝ้าได้ทุกวัน
 เหมือนขุนนางในกรุงเทพฯ อย่างเดียวกับเมื่อในรัชกาลที่ ๑ และพระราชทานสำหรับ
 คาวหวานเลี้ยงพวกทูตานุทูต และพระราชทานเบี้ยเลี้ยงพวกบริวารที่มาด้วย
 ตลอดเวลาที่อยู่ในกรุงเทพฯ ทูตญวนอยู่จนเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ก็กราบถวาย
 บังคมลากลับไป โปรดให้มีพระราชสาส์นตอบขอบพระทัยพระเจ้ากรุงเวียงคาน
 มยาลอง ให้ทูตญวนเชิญออกไป พร้อมด้วยสิ่งของทรงยินดีตอบแทน คือพลอย
 เมืองจันทบุรีขนาดใหญ่หนัก ๑ ชั่ง ขนาดเล็กหนัก ๒ ชั่ง แพร่ดำ้วนดำ ๒ ม้วน
 แพร่ดำ้วนสีม่วง ๒ ม้วน แพร่ขบวนลายทองม้วน ๑ ผ้าขาว ๓๐ พับ จันทน์
 เทศหนัก ๒ หาบ เหล็กก้อนหนัก ๑๐๐ หาบ เสืออ่อน ๓ ชัน ๕๐ ผืน ส่วน
 พวกทูตานุทูตญวนนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลตาม
 ประเพณี

เรื่อง ญวนขอเมืองไผทมาศ

เมื่อทูตญวนเข้ามาในปีมะเมีย โทศกนั้น ไม่ได้มาแต่เพื่อการถวายบังคม
 พระบรมศพและถวายพระราชสาส์นทรงยินดีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-

หลานภาลย์ ที่ได้เสด็จผ่านพิภพอย่างเดียว พระเจ้าเวียงคานมยาลองมีราชสาส์น
อีกฉบับหนึ่งให้ทูตฉนวนเชิญเข้ามา กล่าวโทษเจ้าเมืองไผทมาศว่าเป็นคนไม่ดี
หลายประการ พระเจ้ากรุงเวียงคานมยาลองจึงได้ให้ขุนนางฉนวนขึ้นมารายการเมือง
ไผทมาศ ด้วยเมืองไผทมาศแต่ก่อนเป็นเมืองขึ้นฝ่ายฉนวน พระเจ้ากรุงเวียงคานมยาลอง
ขอรับพระราชทานเมืองไผทมาศไปเป็นเมืองขึ้นของฉนวนอย่างแต่ก่อน

เมืองไผทมาศที่ฉนวนเรียกว่าเมืองฮาเตียน อยู่ริมทะเลปากคลองลัด
ที่จะเข้าไปกรุงกัมพูชาได้โดยทางใกล้ เป็นที่สำคัญสำหรับการที่จะถืออำนาจ
เหนือกรุงกัมพูชา แม้เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงลงไปตี
กรุงกัมพูชา ท้าวเวียงก็ไปขึ้นที่เมืองไผทมาศ แต่เป็นเมืองอยู่ต่อแดนฉนวน
ล่อแหลมรักษายากมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อฉนวนกลับมีอำนาจขึ้นจึงต้อง
การเมืองไผทมาศนี้ เพื่อจะได้มีอำนาจเหนือกรุงกัมพูชา เพราะอาจจะขึ้นมาถึง
กรุงกัมพูชาได้ง่าย ทางที่จะมาตามลำแม่น้ำโขงจากเมืองไซ่ง่อนและจะเข้า
ได้ทางเมืองไผทมาศอีกทางหนึ่ง การที่พระเจ้าเวียงคานมยาลองให้เข้ามายึด
เอาเมืองไผทมาศแล้วจึงทูลขอเช่นนั้น เป็นพยานแลเห็นได้ว่าฉนวนได้มีความคิด
ที่จะครอบงำกรุงกัมพูชามาแต่ก่อนแล้ว เป็นแต่คอยโอกาสเท่านั้น ฝ่ายข้าง
กรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบราชสาส์นฉนวนก็คงเข้าใจความประสงค์ของฉนวน แต่
ในเวลานั้นกำลังระแวงว่าจะมีศึกพม่ามาทางข้างเหนือ เห็นไม่เป็นประโยชน์ที่
จะเป็นอริกับฉนวนขึ้นทางใต้อีกฝ่ายหนึ่ง เพราะฉนวนเข้ามายึดเมืองไผทมาศไว้
เสียแล้ว ถ้าไม่ให้อีกจะส่งกองทัพลงไปขับไล่ฉนวน ก็ต้องเกิดศึกกับฉนวนข้าง
ฝ่ายใต้ ด้วยเหตุนี้จึงมีพระราชสาส์นตอบ ขอมยกเมืองไผทมาศพระราชทาน
แก่พระเจ้ากรุงเวียงคานมยาลองตามประสงค์

เกิดเหตุเรื่องเขมรตอน ๑

เมื่อพระมหาอุปโยราช (นักร้องสงวน) พระมหาอุปราช (นักร้องอิม) พระองค์แก้ว และพระยาพระเขมร ซึ่งสมเด็จพระอุทัยราชาให้เข้ามาเฝ้าต่างตัวกลับออกไปในต้นปีมะเมีย โทศกนั้น เป็นเวลาที่กรุงเทพ ฯ คาดว่าจะมีศึกพม่ามาอีกในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรให้พระมหาอุปโยราชถือออกไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้ามาช่วยรักษาพระนคร สมเด็จพระอุทัยราชาได้ทราบสารตราแล้วก็นิ่งเฉยเสีย ฝ่ายพระมหาอุปโยราช พระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) พระยาสังคโลกซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชามีความนับถือข้างกรุงเทพ ฯ กลัวจะมีความผิดเกิดขึ้น จึงคิดอ่านกะเกณฑ์คนจะยกเข้ามาช่วยราชการตามศุภอักษร สมเด็จพระอุทัยราชาได้ทราบความ มีความโกรธแค้น จึงให้พระยาแสนทองฟ้า พระยาราชอาณา คุณกำลังไปจับพระยาจักรี (แบน) พระยากลาโหม (เมือง) ฆ่าเสียทั้ง ๒ คน เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรมค่ำ ๑ ปีมะเมีย โทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ แต่พระยาสังคโลกรู้ตัวทันหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้ ทางนั้นสมเด็จพระอุทัยราชาออกไปยังองค์ำคุณนุณ^(๑) ซึ่งสำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนทางหนึ่งว่าพระยาจักรี พระยากลาโหม ยุยงน้องให้

(๑) องค์ำคุณนี้ ได้ความในหนังสือที่ครอเฟ็ดแต่งเมื่อเป็นทูตไปเมืองญวน ว่าเป็นชาวเมืองมิต่อได้ออยู่กับองเชียงสือมาแต่เด็ก เมืองเชียงสือเข้ามาอยู่เมืองไทย ก็ได้ตามเข้ามาอยู่ด้วย เมื่อองเชียงสือกลับไปทำศึกเอาเมืองคืน นั้นเข้มแข็งในการสงคราม มีความชอบ เมืองเชียงสือได้อาณาเขตญวนคืนทั้งหมดแล้ว จึงตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน ชื่อที่เรียกว่าองค์ำคุณนั้น เข้าใจว่าตรงกับยศอย่างจีนที่เรียกว่า ไต้ก๋ง เห็นจะได้เป็นต่อเมื่อแผ่นดินมินมาน ปราบฎว่าในแผ่นดินมินมานนั้น บุตรชายขององค์ำคุณได้ทำการวิวาห์กับเจ้าหญิงซึ่งเป็นราชธิดาของพระเจ้าเวียดนามยาลอง เพราะฉะนั้นคำที่เคยได้อีกกล่าวกันมาแต่ก่อนว่า พระเจ้าเวียดนามมินมานนับถือองค์ำคุณเหมือนกับบิดาเลี้ยง เห็นจะเกิดแต่เหตุทั้งปวงที่อธิบายมานี้ นัยว่าการที่ญวนบุกรุกเอากรุงกัมพูชา องค์ำคุณนี้เป็นต้นคิดสำคัญ ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นความจริง พอสันองค์ำคุณแล้ว อำนาจญวนในกรุงกัมพูชาก็หย่อนลง

ขัดแย้งต่ออำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา จะทำให้เมืองเขมรแยกเป็น ๒ แผ่นดิน
 ขอบารมีพระเจ้ากรุงเวียตนามเป็นที่พึง อีกฝ่ายหนึ่งสมเด็จพระอุทัยราชามีศุภ-
 อักษรเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ว่าให้ตระเตรียมเกณฑ์กองทัพเขมรจะยกเข้ามาตาม
 ศุภอักษรแล้ว พระยาจักรี พระยากลาโหม พระยาสังคโลกเป็นกบฏขึ้น จึง
 ต้องคกองทัพไว้ ให้ฟ้าทะละหะและพระองค์แก้วมีใบบอกเป็นพยานเข้ามา
 ด้วยอีกฉบับหนึ่ง ฝ่ายพระยาเดโช (เม็ง) เมื่อได้ข่าวว่าเกิดเหตุเรื่องพระยาจักรี
 พระยากลาโหม ก็หนีกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ อีก ครั้นทางกรุงเทพ ฯ ได้ทราบ
 ศุภอักษรของสมเด็จพระอุทัยราชาที่มึมา เห็นว่าการที่พระยาจักรี พระยา
 กลาโหม คิดอ่านกะเกณฑ์กองทัพเอาโดยพลการนั้น ถึงแม้จะอ้างว่าทำโดย
 ตั้งใจสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ การที่ทำเป็นการละเมิดอำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 และการยังมีได้ปรากฏว่าสมเด็จพระอุทัยราชาเอาใจออกหากจากกรุงเทพ ฯ โดย
 เปิดเผย ไม่ประสงค์จะให้ปรากฏว่ากรุงเทพ ฯ เข้าข้างผู้ผิด จึงโปรดให้เอาตัว
 พระยาสังคโลกคุมขังไว้

ข้างฝ่ายญวน เมื่อองค์ท่านได้รับหนังสือสมเด็จพระอุทัยราชา เห็น
 ได้ที่ที่แต่งตั้งกองทัพญวนให้กิมเต็งกรันคุมพล ๑,๐๐๐ ยกขึ้นมาตั้งอยู่ที่เกาะจีน
 ประสงค์จะให้สมเด็จพระอุทัยราชาเข้าใจว่าญวนรับเป็นที่พึ่ง ฝ่ายสมเด็จพระ
 อุทัยราชาครั้นรู้ว่ากองทัพญวนขึ้นมาหนุนหลัง เห็นเป็นช่องที่จะตีเอาเมืองพระ
 ตะบอง เสียมราฐคืน หรือจะเป็นด้วยหวาดว่ากองทัพไทยจะยกลงไปในทางใด
 อย่างหนึ่ง จึงแต่งตั้งพระมอกรักษาตามด่านทางที่ต่อแดนไทยทุกทาง แต่
 กองทัพญวนที่ยกขึ้นมาเห็นจะไม่ได้รับคำสั่งให้ทำการรุนแรงอย่างใด ปรากฏ
 ว่าเมื่อกิมเต็งกรันยกขึ้นมาถึง เห็นการในกรุงกัมพูชาสงบอยู่ จึงมีหนังสือ

ขึ้นมาถึงพระยาอภัยภูเบศรผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบอง^(๑) ต่อนั้นมาไม่ช้า
กิมเต็งกรั่นก็เลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน ข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบความ
ตามหนังสือกิมเต็งกรั่นซึ่งพระยาอภัยภูเบศรบอกส่งเข้ามา จึงโปรดให้พระยา
พิชัยรณฤทธิ์ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง หลวงสุเรนทรนุชิต คุณ
ไพรพลพอสสมควร ถือหนังสือไปเจรจาความเมืองกับกิมเต็งกรั่น^(๒) ครั้น
ออกไปถึงเมืองพระตะบองได้ข่าวว่า กิมเต็งกรั่นเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน
เสียแล้ว จึงพักอยู่ที่เมืองพระตะบอง

เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมร ตอน ๒

ฝ่ายกรุงกัมพูชา ตั้งแต่เกิดเหตุดังกล่าวมาในตอนที ๑ แล้ว สมเด็จ
พระอุทัยราชา กับนกกองสงวน ซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช ก็มีความระแวง
ไม่ไว้ใจกัน ด้วยฝ่ายสมเด็จพระอุทัยราชาไปนิยมข้างญวน แต่ฝ่ายพระมหา
อุปโยราชยังซื่อตรงต่อไทย ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลากลางคืน พระมหา
อุปโยราช กับพระยาพระเชมรเจ็ดนาย ไพร่ประมาณร้อยเศษ หนีสมเด็จพระ
อุทัยราชามาตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์ สมเด็จพระอุทัยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อม
ถึงสองครั้ง พระมหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป กลับยึดเอาตัวขุนนางเหล่านั้น
ไว้ ข้าหลวงไทยซึ่งออกไปอยู่ที่เมืองพระตะบอง และพระยาอภัยภูเบศร
ผู้รักษาเมืองพระตะบองทราบเหตุดังนั้น ก็บอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ครั้นได้
ทรงทราบฯ ทรงพระราชดำริเห็นว่าพี่น้องวิวาทกันใหญ่โต จนถึงฆ่าขุนนาง

(๑) ความในหนังสือว่ากระไรไม่ปรากฏ สืบเกิดโดยเหตุผลเข้าใจว่าจะพูดเป็นทางไมตรี ทำนอง
ว่ามีพวกขุนนางเขมรคิดร้ายต่อพระเจ้ากรุงกัมพูชาฯ บอกไปยังองค์ท่าน ๆ จึงให้คุมกองทัพขึ้นมาเพื่อ
มิให้เกิดเหตุกลางคืนในเมืองเขมร ขออย่าให้เมืองพระตะบองเชื่อฟังอุตุนพวกพระยาพระเชมร
ที่คิดร้ายต่อเจ้ากรุงกัมพูชา ข้าพเจ้าคาดว่า ใจความจะเป็นทำนองนี้

(๒) จะเป็นหนังสือเสนานบดีหรือหนังสือใครไม่ได้ความ

ผู้ใหญ่แล้ว และนักองสงวนก็หนีมาตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์ จะมีแต่ศุภอักษร ออกไปว่ากล่าวให้สมัครสมานตักกันเป็นปรกตินั้นเห็นจะไม่พอแก่เหตุการณ์ จำ จะต้องให้มีกำลังออกไปด้วยจึงจะเป็นที่ยำเกรง จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) คุณกองทัพไปสมทบกับทัพพระยาพิชัยรณฤทธิ์ พระยาอินทราธิบดี สี่หราชรองเมือง ซึ่งไปตั้งอยู่ ณ เมืองพระตะบองแต่ก่อน และเชิญศุภอักษร ออกไปว่ากล่าวเกลี้ยไถ่ให้พี่น้องเป็นสามัคคีกันเสีย เจ้าพระยายมราชได้ยกไป จากกรุง ฯ ในเดือน ๔ ปีมะแม ตรีศก

ครั้นถึงต้นปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระ อยุธยาฯ แต่งกองทัพเขมรให้ติดตามมาจับพระมหาอุปราชหลายทาง พระ ยาอภัยบุศร ผู้ว่าราชการเมืองพระตะบอง จึงให้พระยาโกษา พระยาวิเศษ พระยาสุนทร กรมการเมืองพระตะบอง คุณกำลังลงไปเมืองโพธิสัตว์คอยห้าม ปรามอยู่ ครั้นเจ้าพระยายมราชยกลงไปถึงเมืองพระตะบองได้ทราบความดังนี้ ก็ยกกองทัพตามลงไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ สืบได้ความว่าสมเด็จพระอยุธยาฯ ให้พระยาสังคโลก พระยาเอกราช พระยาเพชรเทโช เจ้าเมืองลาดปะเอื้อย ยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลวิญนาทหนึ่ง เจ้าพระยายมราชจึงคิดว่าถ้า จะยกทัพลงไปเมืองบันทายเพชรที่เดียว เกือบว่าสมเด็จพระอยุธยาฯ จะ ไม่ทันรู้เหตุผลหนักเบาจะตื่นตกใจหนีไป จึงให้พระยาอินทราธิบดีสี่หราชรอง เมืองมีหนังสือแจ้งความลงไปให้สมเด็จพระอยุธยาฯ รู้ก่อน สมเด็จพระอุทัย ราชาก็นิ่งเสียหาตอบหนังสือไม่ เจ้าพระยายมราชคอยทำอยู่เห็นหายไป จึง แต่งให้พระภักดีนุชิต เชิญศุภอักษรลงไปแจ้งอีกครั้งหนึ่ง ครั้นถึงตำบล วิญนาท พระยายมราชเขมร พระยาพิชฌุโลก พระยาเพชรเทโช ซึ่งคุณ กองทัพมาตั้งค่ายกันทางอยู่ ให้ยึดศุภอักษรและคุณข้าหลวงผู้ถือศุภอักษรนั้นไว้ แล้วบอกไปถึงสมเด็จพระอยุธยาฯ ๆ กลับให้พระยาพระเขมรมาขับไล่พระ

ภักดีนุชิตข้าหลวงเสีย มิได้รับศุภอักษรไว้ พระภักดีนุชิตกลับมาแจ้งความแก่เจ้าพระยามรราช ฯ เห็นว่า สมเด็จพระอู่ยราธราชบังอาจออกหน้าดูหมิ่นสิ้นยาเกรงก็พานกองสงวนยกกองทัพลงไป พวกพระยาพระเชมรที่ตั้งค่ายอยู่ตำบลวิจิณนากรู้ว่ากองทัพไทยยกลงไปก็พากันหลบหนีทิ้งไว้แต่ค่ายเปล่า แต่พระยาสุรสงครามซึ่งคุมทัพและเรือเสบียงมาถึงตำบลกระพงชนัง พบกองทัพเรือพระยาธรรมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนาหา พวกเขมรเอาปืนใหญ่หน้าเรือยิงเอาพวกไทย ๆ ก็มีได้ยิงตอบ ทัพไทยให้รีบรุดลงไป ครั้นเรือใกล้เข้ามา พระยาธรรมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนาหา ก็ถอยทัพหนีไป พระยาธรรมาเดโชใช้ให้พระยามนตรีสงครามลงเรือเร็วรีบไปทูลแก่สมเด็จพระอู่ยราธราช ว่ากองทัพเจ้าพระยามรราชยกลงไปทั้งทางบกทางเรือผู้คนมากนักเหลือที่จะสู้รบได้ สมเด็จพระอู่ยราธราชได้ทราบดังนั้น ก็อพยพครอบครัวรวบรวมทรัพย์สินของลงบรรทุกเรือล่องหนีไปจากเมืองบันทายเพชร เมื่อ ๗ วันพุธ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ไปพักอยู่เมืองพนมเปญ

ฝ่ายนักพระองอิม ซึ่งเป็นพระมหาอุปราช กับนักพระองคัง ซึ่งเป็นน้อง ต้องอพยพไปกับสมเด็จพระอู่ยราธราชในเรือลำหนึ่งปรึกษากันว่า ถ้าจะไปด้วยสมเด็จพระอู่ยราธราชผู้พี่ก็จะพลอยเป็นกบฏไป ครั้นวันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ เวลากลางวัน นักพระองอิม นักพระองคังจึงพาสมัครพรรคพวกขึ้นบกหนีกลับมา รุ่งขึ้นสมเด็จพระอู่ยราธราชรู้ความเข้า ให้คนตามก็ไม่ทัน ฝ่ายพระยาสุรสงครามนายทัพเรือลงไปถึงโพโตก เขมรบอกความว่าสมเด็จพระอู่ยราธราชพาครอบครัวลงไปในเมืองพนมเปญ พระยาสุรสงครามรีบตามลงไปหมายจะห้ามสมเด็จพระอู่ยราธราชไว้ก็มีทัน พบแต่เรือครอบครัวไพร่เขมรสับสนวุ่นวายอยู่ จึงประกาศป่าวร้องให้กลับขึ้นมาอยู่บ้านเรือนตามเดิม

ฝ่ายเจ้าพระยามรราชครั้นยกลงไปถึงเมืองบันทายเพชร ได้ความว่า สมเด็จพระอุทัยราชาอพยพครอบครัวหนีไปถึงเมืองไซ่ง่อนแต่ ณ วันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ แล้ว เจ้าพระยามรราชจึงให้มีหนังสือไปถึงองค์ท่านฉบับหนึ่ง ถึงสมเด็จพระอุทัยราชาฉบับหนึ่ง ชี้แจงว่ากองทัพกรุงเทพฯ ไม่ได้ยกลงไปเพื่อจะกระทำร้ายต่อสมเด็จพระอุทัยราชาอย่างใด โปรดให้เจ้าพระยามรราช ออกไปว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมให้สมเด็จพระอุทัยราชา กับน้องสมัครสมาน เป็นสามัคคีรสต่อกันอย่างเดิม อย่าให้แตกร้างกันให้บ้านเมืองเป็นจลาจลขึ้น สมเด็จพระอุทัยราชาและองค์ท่านก็นิ่งเสีย ไม่ตอบเจ้าพระยามรราชประการใด เจ้าพระยามรราชจึงตั้งรอฟังราชการอยู่ที่เมืองบันทายเพชร และน้องอ้อม น้องคังซึ่งหนีสมเด็จพระอุทัยราชากลับมา ณ นั้น เมื่อแจ้งว่าเจ้าพระยามรราชกับน้องสงวนผู้พี่มาตั้งอยู่เมืองบันทายเพชร ก็มาอยู่ด้วยน้องสงวน เจ้าพระยามรราชกับออกข้อราชการเข้ามา ณ กรุงเทพฯ

ในเวลานั้นพอที่กรุงเทพฯ ได้ทราบข่าวว่าศึกไทยเขาซึ่งเป็นพระชนนีของพระเจ้าเวียงคานมาลงสิ้นพระชนม์ จึงโปรดให้พระราชเสนาเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปคำนับศพศึกไทยเขา ตามประเพณีทางพระราชไมตรี เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะแม ตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ และมีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังไปถึงองค์เลขาฉบับหนึ่ง ใจความว่า ขุนวิสูตรสงครามซึ่งออกไปเมืองไผ่ทมาศกลับเข้ามากราบทูลว่า ผู้รักษาเมืองไผ่ทมาศบอกว่ามีหนังสือลงมาแต่กรุงเวียงคานมาว่า ณ วันอังคารเดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ศึกไทยเขาสิ้นพระชนม์ ครั้นจะจดไว้คอยฟังพระราชสาส์นและหนังสือบอกเข้ามาก็ช้านัก จึงแต่งให้พระราชเสนาราชทูต หลวงสุริยภักดีอุปทูต หลวงรัตนทิพตรีทูต กับสิ่งของออกมาคำนับพระศพศึกไทยเขา ส่วนในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผ้าขาวหน้าทอง ๒๐ พับ ผ้าขาวช่าห่าน ๒๐ พับ ผ้าขาวผืน ๒๐๐

ผืน ข้างหน้า ๓ หาบ จันทน์เทศหนัก ๕๐ ชั่ง กฤษณาหนัก ๕๐ ชั่ง เครื่อง
หอมปรุงแล้วหนัก ๔๐ ชั่ง ส่วนในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ข้างหน้า
หีบ ๑ จันทน์เทศหนักหีบ ๑ ไม้กฤษณาหนัก ๓๐ ชั่ง ผ้าขาวซ่านสี ๑๐
พับ ผ้าขาวผืน ๑๕๐ ผืน เครื่องหอมหีบ ๑

เกิดเหตุเรื่องเขมร ตอน ๓

ฝ่ายเจ้าพระยายมราช (น้อย) ซึ่งยกกองทัพไทยลงไปตั้งอยู่ที่เมือง
บันทายเพชรนั้น ตั้งแต่นั้นก็ส่งไปถึงสมเด็จพระอุทัยราชาและองค์ท่าน
เจ้าเมืองไซ่ง่อนแล้ว รอฟังอยู่จนตลอดฤดูแล้งก็ไม่ได้รับตอบมาอย่างหนึ่ง
อย่างใด จึงเห็นว่าเป็นอุบายของญวนที่จะแก่งัดเวลาไปให้ถึงฤดูน้ำจนใช้
เรือได้สะดวกแล้ว ญวนจึงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วยสมเด็จพระอุทัยราชา
ถ้าปล่อยการร้งรอไปให้สมความคึกคัก กองทัพไทยจะเสียเปรียบมากนัก
เพียงแต่ที่ตั้งร้งรออยู่เสบียงอาหารก็ขัดสนเข้าทุกที เจ้าพระยายมราชจึงปรึกษา
กับนักพระองสงวนซึ่งเป็นพระมหาอุปราช นักพระองอัมซึ่งเป็นพระมหา
อุปราช และนักพระองต้วซึ่งเป็นน้องสมเด็จพระอุทัยราชาทั้ง ๓ องค์ ว่าซึ่ง
สมเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาหนีไปเอาอำนาจญวนเป็นที่พึ่ง และเมื่อ
ไทยได้พ่ายแพ้โดยดีแล้ว แล้งหนึ่งเสียเช่นนั้น ความประพฤติกของสมเด็จพระ
อุทัยราชาเป็นฐานกบฏโดยตรง จะร้งรอไม่ทำอะไรต่อไปนั้นไม่ได้
จำจะต้องทำการที่เห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างดีที่สุดสำหรับกรุงเทพ ฯ นักอง
ทั้ง ๓ มีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ ยอมที่จะทำตามคำแนะนำของเจ้าพระยา
ยมราชทุกประการ เจ้าพระยายมราชจึงให้เฝ้าเมืองพนมเปญ เมืองกระพง
หลวง และเมืองบันทายเพชรเสียทั้ง ๓ เมือง เพื่อจะมีให้เป็นที่ยำคัญของ
ข้าศึก แล้วให้อพยพผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง ให้พระยาอินทราธิบดี

สี่ทราครองเมืองอยู่พึ่งราชการที่เมืองบันทายเพชร ส่วนเจ้าพระยายมราชพานักอง^๕ ๓ เข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าเขมรพักอยู่ที่บ้านเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ราชาริมสะพานบ้านเขมรทุกวันนี้ นักพระองค์สงวนซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราชเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี บัวยถึงอนิจกรรม คงอยู่ต่อมาแต่นักพระองค์มซึ่งเป็นพระมหาอุปราชกับนักพระองค์วาง

ในเวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชพานักพระองค์ ๓ เข้ามานั้น พระราชเสนาซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปในการศพดึกไทยเฮายังอยู่ที่กรุงเวียตนาม จึงโปรดให้มีพระราชสาส์นให้ขุนอนุรักษ์ภูธร หมื่นสุนทรภักดีเชิญออกไปให้พระราชเสนานำขึ้นถวายพระเจ้าเวียตนามยาลอง เล่าเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีมาในกรุงกัมพูชาให้พระเจ้ากรุงเวียตนามทราบ ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระกรุณาฯ^๕ สมเด็จพระอภัยราชามาแต่ยังเยาว์ จนได้ทรงอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา ก็มีได้มีความกตัญญูรู้พระเดชพระคุณ แม้เมื่อเสด็จสวรรคตก็บิตพลวเสีย ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ และเข้าประพาศทิมะนองอาจขัดแข็งต่อกรุงเทพ ฯ มาหลายครั้งหลายคราว ครั้นให้ลงไปว่ากล่าวโดยดีหวังว่าจะให้เป็นการเรียบร้อย สมเด็จพระอภัยราชาก็กลับหลบหนีลงไปอยู่เสียที่เมืองไซ่ง่อน จึงแจ้งความทั้งปวงมาให้พระเจ้ากรุงเวียตนามทราบความที่จริงไว้ ขุนอนุรักษ์ภูธรเชิญพระราชสาส์นไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ บุรพาษาฒ แรม ๑๐ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕

ครั้นพวกทูตานุทูตกลับมาจากกรุงเวียตนาม เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียตนามยาลองตอบเข้ามาว่า เจ้าเมืองไซ่ง่อนมีหนังสือบอกขึ้นไปถึงกรุงเวียตนามว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้ยกกองทัพใหญ่ไปตั้งอยู่แดน

พนมเปญ เจ้าเมืองเขมรตกใจกลัวจึงหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยตั้งแต่ไปอยู่เมืองเขมรเบียดเบียนริบราชาตราบ ไพร่พลเมืองเขมรได้รับความเดือดร้อนนัก จนชนชั้นแต่ละเนียดค่ายวังของสมเด็จพระอุทัยราชากร้อเอาไปทำพื้นเสีย พระเจ้ากรุงเวียตนามคอยฟังราชสาส์นกรุงเทพฯ อยู่ จะรู้เหตุผลทันปลาย ก็พอมิพระราชสาส์นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาออกไป ในพระราชสาส์นมีความจะแจ้งอยู่ว่า ขอให้พระเจ้ากรุงเวียตนามช่วยทรงพระคําริ อย่าให้เสียประเพณีที่เมืองใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อยดังนี้ พระเจ้ากรุงเวียตนามเห็นว่าทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะยืดยาวไป ก็เพราะตั้งอยู่ในประเพณีเกษัตริย์ซึ่งอยู่ในสัจธรรมทั้ง ๒ พระนคร ที่จริงนักพระองค์สงวนนั้นเป็นข้าที่ไม่ตรงต่อเจ้า เป็นบุตรก็หาความกตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่อดอ้อมต่อพี่ โทษของนักพระองค์สงวนนั้นใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่น แต่เมื่อคิดไป นักพระองค์สงวนก็ยังเยาว์อยู่ ถ้ารู้ว่าตัวผิดรับขอโทษต่อพี่เสียก็พอจะหายโทษ ถ้าเป็นได้ดังนี้แล้วเนื่อกับกระดูกจะได้ร่วมกัน กรุงเวียตนามจะแต่งตั้งให้นางพานักพระองค์จันทร์ (สมเด็จพระอุทัยราชา) กลับเข้ามาเมืองเขมร ขอให้กรุงศรีอยุธยาแต่งตั้งนางผู้ใหญ่ออกไป พระเจ้ากรุงเวียตนามจะได้ชี้แจงข้อความพร้อมกับขุนนางญวน และให้พร้อมกันพาสมาเด็จพระอุทัยราชากลับคืนมาเมืองเขมร อย่างนี้จะควรกับสองพระนครอันเป็นใหญ่ ที่จะปลูกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยชน

เมื่อในกรุงเทพฯ ได้ทราบความตามพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงเวียตนามดังนี้ ก็เข้าใจได้ว่าญวนตั้งใจจะถือทางสมเด็จพระอุทัยราชา และเห็นว่าญวนได้เปรียบอยู่ ค่ายได้สมเด็จพระอุทัยราชาไปไว้ในมือ ถ้าจะขัดขวางคงจะต้องส่งกองทัพลงไปยึดเมืองเขมรในเวลาฤดูและในท้องที่อันเสียเปรียบญวนในเชิงสงคราม อีกประการหนึ่ง ถ้าเกิดสงครามขึ้นทางข้างใต้ก็อาจจะเป็นเหตุให้พม่ายกกองทัพเข้ามาทางข้างเหนือ ด้วยศึกพม่าที่มาตีเมืองถลางเมื่อ

ปีมะเส็ง เอกศก พ.ศ. ๒๓๕๒ มิได้แตกยับเยินไปอย่างคราวก่อนๆ พม่ายังมี
ทั้งกำลังและความมุ่งหมายที่จะหาโอกาสทำร้ายเมืองไทยอยู่ ด้วยเหตุเหล่านี้
จึงทรงพระราชดำริว่า รักษาทางไมตรีกับญวนไว้ดีกว่าที่จะให้เกิดเป็นอริกัน
ขึ้นในเวลานั้น จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูต พระยาราชาโยธา
เป็นอุปทูต พระทองหล่อเป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นไปกรุงเวียตนามเมื่อ
ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ ครั้นไปถึง
เมืองไซ่ง่อน องค์ท่านให้รับแก้พระราชสาส์น และจัดการเลี้ยงทูตานุทูต มี
สิ่งให้ทูตดู และมีการประลองยุทธ์อวดกำลังญวนหลายอย่าง เป็นต้นว่าให้
เอาช้างศึกที่หัดไว้ออกสู้เสือสู่ไฟสู้ปืน ให้เห็นว่าช้างนั้นมิได้ตกใจกลัว เข้าแย่ง
ร้านไฟและแทงเสือ เสี่ยงปืนสนั่นก็ไม่ถอยหนี เอาคนโทษที่ถึงตายมามัดให้
ช้างแทงจนถึงตาย เป็นการอวดทูตไทยต่าง ๆ ครั้นรับรองที่เมืองไซ่ง่อนแล้ว
องค์ท่านก็จัดพาหระส่งพระราชสาส์นและทูตไทยขึ้นไปเมืองเว้ พระเจ้าเวียต-
นามยาลองรับทูตไทยคราวนั้นตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุ ดูเป็นการที่
ตั้งพระทัยจะทำให้พวกทูตเข้าใจว่าทรงยินดีในการที่จะรักษาทางพระราชไมตรี
กับกรุงสยาม และแสดงให้เห็นกำลังและอำนาจของญวนด้วยประการต่างๆ
เป็นต้นว่าให้ขุนนางพาไปเที่ยวดูบ้านเมือง นางข้าว ตึกดิน และที่ไว้เครื่อง
ศัสตราวุธ แล้วมีงวให้ทูตดู ฝึกหัดประลองยุทธ์ให้ทูตดูที่สนามนอกกำแพง
เมืองเว้เป็นการใหญ่ ยิ่งกว่าที่เมืองไซ่ง่อนขึ้นไปอีก ให้ทำเป็นแข่งยกไปตั้ง
เป็นค่ายสามชั้นห่างกันประมาณ ๓ เส้น หน้าค่ายนั้นปักรูปหุ่นร้านไฟสลักกัน
๓๘ รายน มีคนถือปืนคาบศิลาปลายหอกอยู่ในค่ายประมาณชั้นละร้อยเศษ มี
ธงทวนสลักกับปืน และมีกลองใหญ่คู่ ๑ มีระฆังแตรกัง ๒ คัน มีคนหาม
องทองเจแม่ทัพอยู่กับกลองสัญญาณของแม่ทัพ มีธงใหญ่อยู่กับองทองเจนั้น ๕ คัน
สีเหลืองคัน ๑ สีแดงข้างละ ๒ คัน แล้วจึงตีกลองสัญญาณขึ้น ๓ ที ให้คน

ขึ้นมาหน้าข้างประมาณ ๓๐ เศษ มีไม้เทศสีขาวมา ๑ ห่างต่อมาข้างปลาย ๓๘ ข้าง ผูกสัปคับมีธงสีกลดแดงปักข้างละคัน ใส่ข้างให้วิ่งเข้าแทงหุ่น หน้าค่าย แล้วเสยร้านไฟ คนถือปืนอยู่ในแฉ่งค่ายยิงปืนจุดพลุตีฆ้องกลอง ม้าล่อเสียงให้ร้องอ้ออิง ข้างก็เข้ายอแย่งแทงค่ายล้มกระจัดกระจาย แต่ทำ อย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อเสร็จการประลองยุทธ์แล้ว พระเจ้ากรุงเวียตนามมี รับสั่งให้ทูตานุทูตไทยเข้าไปเฝ้า รับสั่งว่าเรื่องเมืองเขมรนั้นจะให้สมเด็จพระ อภัยราชาไปขึ้นกรุงเทพฯ ดังเก่า และจะให้ตัวเข้าไปเฝ้าถึงกรุงเทพฯ ด้วย ที่สมเด็จพระอภัยราชาทำผิดมาแต่ก่อนนั้น พระเจ้ากรุงเวียตนามขอพระราช- ทานโทษเสียสักครั้งหนึ่ง แล้วจึงให้องคมนตรีพร้อมกับพระยามหาอำมาตย์ พระ ยาราชโยธา พระทองสือ พาสมาเด็จพระอภัยราชามาส่ง ณ เมืองบันทายเพชร เมื่อ ณ เดือน ๔ ปีวอก จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอภัยราชาว่าเมือง บันทายเพชรนั้นเป็นที่ดอน ไม่พอใจอยู่ ขอตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ ด้วยใกล้ แม่น้ำ^(๑) ครั้นเสร็จส่งสมเด็จพระอภัยราชาแล้ว พระยามหาอำมาตย์ พระยา- ราชโยธา ข้าราชการไทยก็เดินบกมาเมืองพัทลุง

ครั้งนั้นองคมนตรีทำส่งอาวตพวกไทยและเขมร สำแดงให้เห็นว่าเป็น คนโอบอ้อมอารีมีเมตตาแก่ราษฎรเขมร หวังจะให้เขมรนับถือ ประกาศนาย ทักษายกองไพร่พลของตัวอันเป็นจำนวนคนถึงสองพันเศษ ไม่ให้เที่ยวเบียด- เบียดเอาทรัพย์สินสิ่งของพวกเขมรตั้งแต่ฝักต้นหนึ่งเป็นต้นไป ถ้าใครไปเอาของ ที่มิใช่เจ้าของมาแล้วจะประหารชีวิตเสีย วันหนึ่งองคมนตรีเห็นพวกญวนถือผักมา กำมือหนึ่ง จึงให้เอาตัวมาถาม อ้ายญวนแจ้งว่าของชาวบ้านเขาให้โดยปรกติ

(๑) ทะเลท้องที่กรุงกัมพูชา ตอนข้างเหนือแต่เมืองบันทายเพชรขึ้นมาเป็นที่ดอน (ในฤดูแล้ง) ไทยไปมาถึงง่ายกว่าญวน ตอนข้างใต้แต่เมืองพนมเปญลงไปเป็นที่ลุ่มน้ำไปมาถึงเมืองญวนได้ง่าย แม้แต่ครั้งกรุงเก่า ถ้ากรุงกัมพูชาเป็นอริกับไทยเมื่อไร ก็มักไปตั้งเมืองพนมเปญเป็นเมืองหลวง ถ้าอริกับญวนก็มาตั้งข้างเหนือเช่นเมืองบันทายเพชรและเมืองอุดงเป็นต้นอันเป็นที่ญวนมาถึงได้ยาก

ไม่ได้ข่มเหงเขา องค์ท่านว่ากฎหมายวางไว้แล้วรู้ตัวหรือไม่ อ้ายญวนก็ให้
การว่ารู้แล้วแต่เห็นว่าไม่ได้ข่มเหงเขา องค์ท่านตัดสินว่าในหมายประกาศไม่
ได้ว่าขอเขาให้โดยดีแล้วไม่มีโทษ ตัวทำผิดต้องตาย จึงสั่งให้เอาตัวไป
ประหารชีวิต เอาศีรษะมาเสียบไว้ สมเด็จพระอุทัยราชาจะให้สิ่งใดญวนก็ไม่
เอา จึงให้จับสุนัขและจระเข้ไปส่งกองทัพญวน องค์ท่านว่าสุนัขและจระเข้
ไม่มีเจ้าของให้รับไว้แจกจ่ายกันเป็นอาหาร องค์ท่านให้เขมรปลุกหอสุนัข
หนึ่ง ตั้งโต๊ะเครื่องบูชาพระนามพระเจ้ากรุงเวียตนาม แล้วตั้งเป็นกำหนดว่า
ถึงวันขึ้นค่ำ ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ให้สมเด็จพระอุทัยราชาและพระยาพระเขมรผู้
ใหญ่แต่งเครื่องแต่งตัวอย่างญวนตามยศซึ่งพระเจ้ากรุงเวียตนามพระราชทาน
นั้น ขึ้นไปคำนับพระนามพระเจ้ากรุงเวียตนามทุกเดือน ให้คิดถึงพระเดช
พระคุณพระเจ้ากรุงเวียตนามอย่าให้ลืมเสีย แต่ความที่พระเจ้ากรุงเวียตนาม
รับสั่งแก่ทูตไทยว่าจะให้เมืองเขมรมาขึ้นกรุงเทพฯ อย่างเดิม และจะให้สมเด็จพระ
อุทัยราชาเข้ามาเฝ้าถึงกรุงเทพฯ นั้น จะเป็นสักแต่ว่ารับสั่งหรือจะเป็นด้วย
องค์ท่านเห็นเป็นที่ของญวน มาพลิกแพลงเสียอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่
ว่าตั้งแต่นั้นมาสมเด็จพระอุทัยราชาก็มิได้เข้ามาเฝ้า เป็นแต่ส่งเครื่องบรรณา
การเข้ามาถวายอย่างแต่ก่อนทุกปี คือผ้าแพรไหมเส้น ๕๐ ผืน ผ้าด้าย ๒๐๐
ผืน ขี่ผึ้งหนัก ๑ หาบ ผลเร็วหนัก ๒ หาบ ครั่งหนักหาบ ๑ รงหาบ ๑
น้ารัก ๕๐ กะละออม ที่กรุงเทพฯ จะบังคับบัญชาสิ่งไรไปก็ไม่ได้เหมือนแต่
ก่อน ของบรรณาการจ้กเมืองญวนนั้น ขี่ผึ้งหาบ ๑ กระวานหาบ ๑
ครั่งหาบ ๑ รงหาบ ๑ เร่วหาบ ๑ งาช้างหาบ ๑ นอระมัต ๒ ยอด
พระเจ้ากรุงเวียตนามรับสั่งว่าเมืองเขมรเป็นเมืองยากจนเอาของไว้ส่งละเล็ก
ละน้อย นอระมัต ๒ ยอด งาช้าง ๑ สิ่งของนอกนั้นก็เอาไว้แต่สิ่งละ ๑๐ ชั่ง
พอเป็นเกียรติยศแล้ว จัตของตอบให้ทูตเขมรคุมมาพระราชทานสมเด็จพระ

อุทัยราชา ผ้าแพรลายมังกรทองและแพรอย่างอื่น ๆ กับผ้าขาวด้วย ตั้งแต่นั้น
เมืองเขมรทั้ง ๓๔ หัวเมืองใหญ่ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียวตลอดมาจนรัชกาล
ที่ ๓ ไทยจึงได้คืน ทั้งจะปรากฏเรื่องราวต่อไปในพระราชพงศาวดารรัชกาล
ที่ ๓ การที่ญวนเอาใจเขมรด้วยแสดงให้ปรากฏการทำนุบำรุงด้วยความคิดต่าง ๆ
นั้น ไม่เป็นไปได้จริงเพียงเท่าใด พอญวนเห็นว่าเขมรตายใจยอมอยู่ในอำนาจ
สิทธิขาดแล้ว ญวนก็กะเกณฑ์เขมรให้ตัดไม้ก่งไม้กระตานส่งและเกณฑ์คนไป
ทำถนนหนทางใช้สอยการงานต่าง ๆ ของญวนตามชอบใจ แม้วัดในเมืองเขมร
ที่มีโบสถ์วิหารและพระพุทธรูปพระเจดีย์ก็รื้อเอาอิฐไปทำกำแพงเมืองบ้าง
สร้างตึกและเก๋งที่อยู่ของญวนบ้าง พระพุทธรูปที่เป็นทองเหลืองก็เอาไปหลอม
หล่อทำปืนหลักปืนหามเล่น ใช้สอยพวกพระยาพระเขมรตลอดจนไพร่ได้
ความเดือดร้อนทั่วไป จนพวกเขมรพากันคิดกบฏขึ้นหลายราย ญวนรู้ก็จับฆ่า
เสียเป็นอันมาก

เรื่องเขมรคืนเมืองปัตทอง

ปีกุน สัปตศก จ.ศ. ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘

ฝ่ายข้างเมืองเขมร ในเวลานั้นญวนให้องโปโหเป็นข้าหลวงขึ้นมากำกับ
เมืองเขมรอยู่ สมเด็จพระอุทัยราชาปรึกษากับองโปโหว่า เมืองปัตทอง
แต่ก่อนก็เป็นเมืองขึ้นของกรุงกัมพูชา ฟังตกไปเป็นเมืองขึ้นของไทย ๆ ได้
เมืองปัตทองเป็นที่พักกองทัพและเสบียงอาหาร จึงสามารถทำการรบพุ่งใน
เมืองเขมรได้ ถ้าเขมรได้เมืองปัตทองกลับคืนไปเสียแล้ว ไทยก็จะหมดที่
มั่น เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่จะมาจากทางเมืองไทยต่อไป องโปโหเห็น
ชอบด้วย แต่แนะนำว่าการที่จะเอาเมืองปัตทองคืนนั้นให้เป็นเขมรต่อเขมรทำ
กันเอง ญวนจะทำไม่รู้เห็นเกี่ยวข้องด้วย ให้สมเด็จพระอุทัยราชายกเหตุ แต่ง

คนไปขอเก็บนํ้านมคิลาและมูลค่างควาในแขวงเมืองพัทลุง ตามประเพณี
ซึ่งเคยทำมาแต่ก่อน แต่ให้แต่งเป็นกองทัพเข้าไป ถ้าเห็นพลเมืองพัทลุง
กลัวเกรงอำนาจกองทัพก็ให้เลยตีเอาเมืองพัทลุงทีเดียว ถ้าเห็นว่าที่เมือง
พัทลุงจะต่อสู้มั่นคงอยู่ จะตีเอาไม่ได้ก็อย่ารบพุ่ง ให้เป็นแต่ไปเก็บนํ้านม
คิลาและมูลค่างควา สมเด็จพระอภัยราชาเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้สมเด็จพระเจ้า
พระยา (ติ) เป็นแม่ทัพ พระยาสังคโลกน้องเป็นทัพหน้า คุณกองทัพยกมา
ทางหนึ่ง ให้พระยาอมราช พระยาโยธาสงคราม คุณกองทัพเรือยกมาอีกทาง
หนึ่ง ในเวลานั้นพระยารามกำแหงเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองพัทลุงกับพระยา
อภัยบุศรผู้ว่าราชการเมือง เมื่อได้ทราบข่าวเขมรยกกองทัพล่วงเขตแดนเข้ามา
สามทาง มาตั้งประชุมทัพอยู่ที่บ้านโอรสแวง พระยารามกำแหง พระยา
อภัยบุศร จึงแต่งคนให้ไปห้ามกองทัพเขมร ๆ ก็ไม่ฟังว่าจะเข้าไปเก็บ
นํ้านมคิลาและมูลค่างควาตามเคย จะให้ไปก็จะไปหรือมิให้ไปก็จะไป แล้วก็
ยกกองทัพล่วงเลยเข้ามาตั้งค่ายที่หนองจอก ๔ ค่าย ตัวสมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ)
ตั้งที่บ้านอันลงกบ พระยาเอกราชตั้งค่ายที่ริมวัดเขาบานน เขมรยกล่วงเข้าไป
ทางบ้านสลิ้ง ตั้งปัดหลังทางเมืองโดนดอีกทางหนึ่ง พระยาอภัยบุศรจึงให้
พระยาวงศาธิราชคุมกำลังออกมาตั้งรักษานายตำราไว้ ครั้นนั้นพวกกองทัพ
เขมรที่ยกเข้ามาในแขวงเมืองพัทลุง เทียวปล้นสะดมเก็บทรัพย์สินของราษฎร
ชาวบ้านเรื่อยมา จนพวกที่มาทางเขาบานนมาปะทะกับกองทัพพระยาวงศาธิราช
เกิดรบกันขึ้น พวกกรุงกัมพูชาสู้พวกเมืองพัทลุงไม่ได้ สมเด็จพระเจ้าพระยา
(ติ) เห็นจะตีเอาเมืองพัทลุงไม่ได้ ก็ให้ถอยกองทัพกลับไปตั้งอยู่เมือง
โพธิสัตว์

ไปบอกพระยารามกำแหงและพระยาอภัยบุศร บอกเรื่องเขมรยกกอง-
ทัพล่วงแดนเมืองพัทลุงเข้ามา มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๖ ปีชุน สัปตศก

จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ได้ทรงทราบความทรงแครงพระทัยอยู่ เหตุด้วยพวกกรุงกัมพูชาเคยแต่งคนเข้ามาเก็บน่านมศิลา กับมูลค่างคาวเป็นประจำเพณีมาแต่ก่อน เกรงพวกเมืองปัตบองจะเห็นการเล็กเป็นการใหญ่เกินไปกว่าเหตุ จึงโปรดให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองกับพระพรหมบริรักษ์เป็นข้าหลวงรีบออกไปสืบเหตุการณ์ให้ได้ความจริง ก็ได้รับความสมกับไปบอกเมืองปัตบอง จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพกรุงเทพฯ สมทบกับกองทัพเมืองนครราชสีมา ให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณรัักษ์เป็นแม่ทัพยกลงไปตั้งรักษาเมืองปัตบองไว้ แล้วโปรดให้เสนาบดีมีศุภอักษรแจ้งความไปยังเสนาบดีเมืองญวน ให้ทูลแก่พระเจ้าเวียตนามยาลองให้ทราบเหตุการณ์ที่ข้าหลวงญวนมายุยงให้เขมรกำเริบขึ้น

ครั้นปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙ เสนาบดีญวนมีศุภอักษรตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงเวียตนามได้ให้หินโปดังกวาน เจ้าเมืองไซ่ง่อน เป็นข้าหลวงขึ้นไปไต่สวนที่กรุงกัมพูชา ได้ความว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) กับพระยาสังคโลกน้องได้ยกเข้าไปในแดนเมืองปัตบองจริง แต่ไปเพื่อจะเก็บน่านมศิลาและมูลค่างคาวตามประเพณีที่เคยทำมาแต่ก่อน กำลังและไพร่พลมีไปก็แต่พอสมควร ทั้งได้บอกความแก่นายด่านให้แจ้งความไปให้ผู้ว่าราชการเมืองปัตบองทราบด้วยแล้ว ครั้นพวกกรุงกัมพูชาเข้าไปถึงด่าน พวกนายด่านเมืองปัตบองหน่วงเหนี่ยวไว้ไม่ยอมให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปเก็บน่านมศิลาและมูลค่างคาวดังแต่ก่อน ทำให้พวกกรุงกัมพูชาเกิดความสงสัยสมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) จึงให้พวกพระยาพระเชมรคุมกำลังเข้าไปตั้งที่บ้านอันลงภูบก่อนแล้วเกรงจะเกิดเหตุการณ์ สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) จึงติดตามเข้าไป หาได้คิดทำร้ายอย่างใดไม่ เพราะเหตุที่พวกนายด่านเมืองปัตบองได้อนุญาตแล้ว และภายหลังกลับก็คิดกันห้ามปรามพวกกรุงกัมพูชา จึงได้เกิด

เป็นปากเสียงกันขึ้น พวกเมืองพัทลุงกลับยกกองทัพออกรบพุ่ง พวก
 กรุงกัมพูชาบาดเจ็บล้มตายเป็นอันมาก ทั้งเก็บริบเอาช้างและเกวียนไปสิ้น
 แล้วยังไล่ติดตามพวกกรุงกัมพูชาลงไปจนถึงบ้านพระกำเบียน กวาดต้อน
 ครอบครัวยุวราษฎรในเขตกรุงกัมพูชาไปกว่า ๕๐ บ้าน เป็นจำนวนชายหญิง
 ๑,๔๐๐ คนเศษ เจ้าเมืองไซ่ง่อนได้ใช้ให้ขุนนางไปตรวจดูทุกบ้าน ก็เห็น
 แท้เรือนเปล่า ได้ถามคนที่ยังเหลืออยู่ ได้ความว่าพวกเมืองพัทลุงกวาด
 ต้อนเอาผู้คนไป ยังพวกออกญาสังคโลกน้องสมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) นั้นก็
 หายไป จะตายหรือพวกเมืองพัทลุงจะจับไปได้ก็หาได้ความไม่ เจ้าเมือง
 ไซ่ง่อนได้ส่งคนไปถามความต้งนี้ ซึ่งพระยารามกำแหง พระยาอภัยภูเบศรมิไบบอก
 เข้าไปกราบทูลว่า พวกกรุงกัมพูชาขยกล่วงแดนเข้าไปสามทาง ได้ห้ามปรามให้
 กลับไปก็ไม่ฟัง ขึ้นยกเข้าไปตั้งค่ายอยู่หนองจอก สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ)
 ยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านอันลงกูบคนประมาณ ๔,๐๐๐ เศษ ยังกองทัพพระยา
 เอกราชยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านสลัง บิดหลังทางบ้านโตนด และว่าพวกกองทัพ
 กรุงกัมพูชากวาดต้อนโคกระบือเก็บทรัพย์สินของของราษฎรไป แล้วชวนรบ
 เอาปืนยิงพวกกองทัพเมืองพัทลุงก่อนจึงเกิดรบพุ่งกัน พวกกรุงกัมพูชา
 จึงล้มตายบาดเจ็บนั้น หาต้องกับเรื่องที่พระเจ้ากรุงเวียตนามให้สืบสวนได้
 ความไม่ จะฟังว่าความฝ่ายใดเป็นแน่แท้ยังไม่ได้ แต่พิเคราะห์ดูได้ความจริงที่
 พวกกรุงกัมพูชาถูกบาดเจ็บล้มตายและราษฎรในเขตกรุงกัมพูชาถูกพวกเมือง
 พัทลุงกวาดต้อนไปเป็นอันมาก อีกข้อหนึ่งที่ว่าพวกกรุงกัมพูชาเข้าไป
 ถึง ๒,๐๐๐ - ๓,๐๐๐ คน ไปก่อการรบพุ่งขึ้นก่อนนั้นจริงอยู่ ผิดกันแต่
 พลความ การที่สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ใช้ให้พวกกรุงกัมพูชายกกองทัพล่วง
 แดนเมืองพัทลุงเข้าไปนั้น ก็ได้ให้เหตุผลให้สมเด็จพระอภัยราชาทราบ ที่ไป
 เกิดเหตุจนถึงผู้คนล้มตายและต้องถูกกวาดต้อนเข้าไปจากถิ่นฐานนั้น สมเด็จพระ

เจ้าพระยา (ติ) มีความผิด ใส่ตัวบทยกกฎหมาย สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ควรถูก
 เขียน ๘๐ ที่อย่างหนึ่ง หรือถ้าอย่างหนักเขียน ๘๐ ที่อีกอย่างหนึ่ง ได้มอบตัว
 สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ให้สมเด็จพระอภัยราชาจำไว้แล้ว แต่โทษของข้าราชการ
 ผู้ใหญ่ในเมืองปัตบอง ซึ่งแต่เดิมได้อนุญาตให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปแล้ว
 และภายหลังให้ผู้คนมากันทางเสียประการหนึ่ง ยังโทษที่ได้ติดตามฆ่าฟันพวก
 ชาวกรุงกัมพูชา และที่กวาดต้อนเอาครอบครัวผู้คนไปอีกประการหนึ่ง คุณมี
 โทษมากกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) เสียอีก กรุงเพมหานครศรีอยุธยาจะชำระ
 ลงโทษข้าราชการเมืองปัตบองอย่างไร หนึ่งเมืองเขมรเป็นเมืองน้อย แต่
 ก่อนมากเป็นข้าขึ้นทูลสองพระนครอันใหญ่ ได้พึ่งสองพระนครบำรุงไว้จึงได้
 เป็นบ้านเป็นเมือง ที่ไหนจะอาจทำความถึงเพียงนี้ ที่เกิดเหตุจนได้ความลำบาก
 เดือดร้อนครั้งนี้ ก็เพราะพวกเขมรทำตามอย่างตามธรรมเนียมเดิม กับเชื่อถือว่า
 ได้มีหนังสือบอกเมืองปัตบองไปแล้ว จึงด่วนไป จนเกิดความถึงผู้คนล้มตาย
 เสียเปล่าเป็นอันมาก จะเอาความนั้นเป็นโทษใหญ่อย่างไร ควรจะเอ็นดู
 โอบอ้อมต่อผู้น้อย ถ้าจะเอาเป็นความผิดแก่กรุงกัมพูชาฝ่ายเดียว เกลือกสอง
 พระนครอันใหญ่จะหมองพระทัยกัน ก็จะเหมือนเห็นกับน้อยปล่อยให้เสียใหญ่
 ขอให้กรุงเทพ ฯ คิดแต่ที่จะให้ตักกันเสมอต้นเสมอปลายเถิด สันความตาม
 ศุภอักษรเสนาบดีญวนเท่านั้น การครั้งนี้ก็สงบอยู่มิได้รบพุ่งกันอีก และมีได้
 ตอบศุภอักษรญวนประการใด เป็นแต่เขมรแต่งกองทัพมาตั้งขัดด่านทางอยู่

ราชทูตญวนเข้ามาบอกข่าว พระเจ้ายาลองสันพระชนม์

ในต้นปีมะโรง โทศก เมื่อกำลังเกิดอหิวาตกโรคนั้น ราชทูตญวนเข้า
 มาถึงกรุงเทพ ฯ เชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียตนามพระองค์ใหม่เข้ามา

ถวาย ทูลให้ทรงทราบ ว่า พระเจ้ากรุงเวียตนามขาดส่งพระชนม์ เมื่อ
ณ วันเดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒

พระเจ้าเวียตนามขาดนี้ คือองค์เชียงสือที่ปรากฏนามมาในพระราช-
พงศาวดารรัชกาลที่ ๑ เมื่อเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์อยู่ในกรุงเทพฯ ๖ ชนมาอยู่ ๓๓ ปี
อยู่กรุงเทพฯ ได้ ๔ ปี ปีมะเมีย อัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘ หนีกลับไปทำศึก
กับพวกกบฏไคเซินอยู่ ๒ ปี ได้เมืองไซ่ง่อนเมื่อปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช
๑๑๕๐ ตั้งตัวเป็นเจ้านมกัยยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ อยู่ ๑๕ ปี
ครั้นปีจอ จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๖๔ ได้แผ่นดินญวนคืนทั้งหมด จึงถืออิสระ
เป็นพระเจ้ากรุงเวียตนามอยู่ได้ ๑๘ ปีสิ้นพระชนม์ รวมพระชนม์ได้ ๗๒ ปี
มีราชบุตรชายหญิงเป็นอันมาก ราชบุตรเกิดด้วยอัคมเหสินขึ้นชื่อตงกง ให้ไป
เรียนหนังสือและวิชาที่เมืองฝรั่งเศส กลับมาเป็นไขพิษสันชีพเสีย ยังแต่
ราชบุตรเกิดด้วยมเหสีที่สอง ๓ องค์ ชื่อหมบว ต้องเป็นสันชีพเสียแต่ครั้งไป
รบเมืองกุยเยิน ๑ หมุกาม ๑ หมุกายต่อมาได้เป็นที่องเกียนอาน ๑ หมุกาม
ราชบุตรที่ ๒ ชนมาอยู่ได้ ๓๐ ปี จึงได้รับราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ตั้ง
ยี่ห้อใช้นามแผ่นดินว่า มินมาง และยกอิสริยยศเป็นดึกว่างเต๋ ตรงกับคำจีนว่า
เป็นฮ่องเต้^(๑)

ทูตญวนเข้ามาครั้งนั้น ฮ่องกายกับไพร่ ๑๐ คน เข้ามาเป็นขอหิวาตกโรค
ตาย จึงโปรดให้รับจัดเครื่องราชบรรณาการตอบแทน และมีศุภอักษร
เจ้าพระยาพระคลังให้ทูตญวนถือกลับไปถึงเสนาบดีญวนว่า ที่ในกรุงเทพฯ
ยังมีความไข้เจ็บชุกชุม เมื่อความไข้ค่อยสงบแล้วจึงจะโปรดให้ราชทูตเชิญ

(๑) มีคำเล่ากันสืบมาว่า พระเจ้าเวียตนามมินมางชวนเข้ามาให้พระเจ้าแผ่นดินสยามใช้พระนาม
เป็นฮ่องเต้เหมือนกันในครั้งนั้น ได้โปรดให้ตอบไปว่า เกียรติยศที่เรียกว่า ฮ่องเต้นั้น เป็นเกียรติยศ
ตามประเพณีจีน ไทยใช้เกียรติยศตามประเพณีบ้านเมือง ซึ่งมีมาแต่โบราณเป็นอย่างสูงอยู่แล้ว ไม่
เห็นควรจะใช้เกียรติยศอย่างจีน

พระราชสาส์นออกไปค้ำับพระศพพระเจ้ายาลอง และเจริญทางพระราชไมตรี
ตามประเพณี

ครั้น ๓ เดือน ๙ ปีมะโรง โทศกนั้น จึงโปรดให้พระยาทิพโกษาเป็น
ราชทูต จมื่นจิตรเสนให้เป็นอุปทูต หลวงสำแดงฤทธิรงค์เป็นตรีทูต เชิญ
พระราชสาส์นออกไปยังกรุงเวียตนาม สิ่งของทรงยินดีถวายพระเจ้ากรุงเวียต-
นามพระองค์ใหม่ คือ หีบหมากเสวยทองคำ เครื่องลงยาราชาวดี ๑ เครื่อง
ทองคำในหีบจอกคู่ ๑ ผอบคู่ ๑ มีด้ามหุ้มทองคำ ๑ ซองพลู ๑ ซองบุหรี ๑
บัวนพระโอษฐ์ทองคำลงยาราชาวดี ๑ เท้าพานรองทองคำลงยาราชาวดี ๑
เครื่องชาตาทองคำ บัน ๑ ถ้วย ๑ จานรองบันเลี่ยมทองคำสำหรับ ๑ กล้อง
ไม้แก้วหุ้มทองคำ ๑ กระเป๋ายาสลบกล้องเครื่องทองคำ ๑ แพรจันทน์ทวน
๕ ม้วน แพร่มังกรเล่นน้ำ ๑๐ ม้วน แพรทวนลาย ๕ ม้วน สจุหนี่ริมปัก
ทองขวาง ๒ ผืน ผ้ายันตะหนี่ ๑๐ ผืน โหมต ๒๐ ม้วน แพรกระบวนผูกทอง
๒๐ ม้วน ไหม ๑๐ ม้วน ผ้าแดงเทศ ๑๐๐ ผืน พิมเสนหนัก ๒ ชั่ง น้ำมันจันทน์
หนัก ๔ ชั่ง น้ำมันกระดังงาหนัก ๔ ชั่ง

สิ่งของช่วยในงานพระศพพระเจ้าเวียตนามยาลอง ผ้าขาวอัสน์ห่าน
๑๐๐ ผืน กฤษณา ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้ว ๕๐ ชั่ง จันทน์เทศหนัก ๕ หาบ
น้ำตาลกรวดหนัก ๑๐ หาบ น้ำตาลทราย ๒๐ หาบ เงินสลึง ๑๐ ชั่ง

พวกทูตานุทูตไทยที่ไปเมืองญวนครั้งนั้น กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ
๓ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ

พระเจ้ากรุงเวียตนามมีพระราชสาส์นตอบเข้ามาฉบับหนึ่ง
ใจความว่า (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้ทูตานุทูตคุมสิ่งของออกไป
ทรงยินดีและช่วยในการพระศพนั้น (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยา

มีพระทัยไมตรีเสมอต้นเสมอปลาย ขอบพระทัยยิ่งนัก บัดนี้จัดได้ทองคำ ๕๐ ตำลึงจีน เงิน ๖๐๐ ตำลึงจีน มอบให้ทูตคุณเข้ามา ทรงยินดีขอให้ (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทรงพระเจริญ จะได้เป็นทางพระราชไมตรีสืบไป

ทูตกลับเข้ามาจากเมืองญวนครั้งนั้น ได้จัดสำเนาหมายประกาศ พระเจ้าแผ่นดินญวนพระองค์ใหม่เข้ามาด้วย หนังสือประกาศญวนฉบับนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ลงคำแปลไว้เต็ม ที่จริงไม่เกี่ยวกับเรื่องพระราชพงศาวดารของเรา แต่ไฉนและขนบธรรมเนียมญวนที่ปรากฏในประกาศฉบับนี้ น่าอ่านอยู่บ้าง ข้าพเจ้าจึงเอามาแปลไว้ต่อไปนี้เต็มตามฉบับเดิม มีความว่า “หนังสือประกาศ ด้วยเรามีกตัญญูรู้คุณบิดามารดาจึงได้เป็นเจ้าของสำหรับได้เช่นในที่ไว้อักษรจารึกชื่อและบิดาญาติพี่น้องทั้งปวงในหอท้ายเขียว ได้เป็นใหญ่แก่อาณาประชาราษฎรในแคว้นแคว้นแดนเมืองญวน เหตุที่เราถือกตัญญูจึงได้สมบัติซึ่งเป็นสินมรดกตามบิดาเราส่งโดยง่ายมิได้เห็นเห็นน้อยสิ่งใด อุปมาเหมือนหนึ่งสวมเสื้อแต่งตัวเดินสบายเข้ามาครองราชสมบัติ ดังนี้ ด้วยเทพยดาเอ็นดูเรา อันว่าราชสมบัตินั้นจะได้ก็แต่ผู้มีบุญซึ่งท่านแต่ก่อนได้รักษาแผ่นดินมาหลายชั่วคนกำหนดถึง ๒๐๐ ปีเศษ ครั้นถึงแต่ ๒๐๐ ปีเศษมาแล้ว สมบัติบ้านเมืองญวนกระจัดกระจายไป อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน วังกำวักบิดาเราทรงพระอุทสาหะไม่คิดเห็นเห็นน้อย ออกนำพักน้ำแรงปราบข้าศึกศัตรู เมืองญวนจึงได้รวบรวมเป็นปรกติราบคาบเหมือนสร้างแผ่นดินใหม่ อันพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ซึ่งจะได้บำรุงเมืองมาแต่ก่อนเป็นอันมาก หามีเกียรติยศเหมือนหนึ่งวังกำวักบิดาเราไม่ อันวังกำวักบิดาเรานี้มีบุญคุณหนึ่งลงมาแต่ฟ้า ครั้นได้เสวยราชย์แล้ว ก็ตั้งอยู่ในสัจธรรมเมตตาแก่อาณาประชาราษฎร ทรงพระทัยแต่ที่จะบำรุงบ้านเมือง จะเห็นเห็นน้อยก็มีได้คิดแก่พระองค์ ทุกชั่วร้อนแทนขุนนางและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมาได้ ๑๘ ปี

บัดนี้ท่านสนทนุทุกซ์ไปหาที่สบายแล้ว เหตุทั้งนี้เพราะเทพยดาให้เป็นไป อุปมา
 เหมือนหนึ่งภูเขาใหญ่พังลง ถ้าเหวและต้นไม้ใหญ่เล็กทั้งปวงก็หวั่นไหว
 สะเทือนทั่วกัน ตัวเราก็อพยพย้ายรักใคร่ในบิดาหาสิ่งใดจะเปรียบมิได้ ซึ่ง
 บิดาเรามอบราชสมบัติให้แก่เรานี้ ด้วยมีความเมตตาแก่เรา แต่ทว่าผู้จะรักษา
 สมบัติ อุปมาเหมือนหนึ่งอาศัยนั่งอยู่บนกิ่งไม้อันสูง หรือมีฉนั้นก็เหมือนคน
 ขี่เรือโคลงต้องรักษาตัวอยู่ตลอดเวลา เรามีความวิตก ได้อาศัยขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งมี
 อายุทำราชการมาแต่ก่อน ให้ช่วยว่ากล่าวตักเตือน ประการหนึ่งกฎหมายอย่าง
 ธรรมเนียมแบบแผนสำหรับกษัตริย์ ซึ่งจะรักษาแผ่นดินให้เป็นสุขมีอยู่ประ
 การใด ให้ท่านทั้งปวงช่วยเอามาซึ่งแจ่มส้องสอนเราด้วย แล้วการพระศพลอง
 สิบแปดปีนั้น ก็ได้จัดแจงที่ไว้พระศพ การทั้งปวงเสร็จในเดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ
 ครั้นเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ ได้จารึกพระนามว่างคำว เขิญเข้าไว้ในหอท้ายเบียว
 สำหรับเข็น แล้วได้คำนับพระศพเช่นสีกตามธรรมเนียม ณ เดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑
 ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน เขิญให้เราขึ้นนั่ง ณ พระที่นั่งไทยว่าเตียน แล้ว
 เขิญหนังสือรับสั่งว่างคำวซึ่งมอบราชสมบัติให้แก่เรานี้ มาอ่านในที่ประชุม
 ขุนนาง เราได้เสวยราชย์ในเวลานั้น ตั้งศักราชมีนามปีต้น และส่วยสาอากร
 ซึ่งค้างกับอาณาประชาราษฎร์มาแต่ว่างคำว บิดาเราแรกเสวยราชสมบัติมา
 จนยาลองสิบแปดปีนั้นให้ยกเสีย อย่าเรียกเอาแก่ราษฎรต่อไป อนึ่งมีนาม
 ปีต้นนี้ ส่วยสาอากรส่วยส่วนตัวคนและภาษียกให้แก่ราษฎรปีหนึ่ง อนึ่งเจ้า
 น้อย เจ้าหลาน ซึ่งว่างคำวตั้งให้เป็นผู้สตำแหน่งยศแล้วนั้นให้พระราชทาน
 เพิ่มเบี้ยขนนปีละห้าร้อยพวง ข้าวสารปีละห้าร้อยถั่ง เจ้าน้องซึ่งยังเด็กอยู่มิได้
 มีตำแหน่งยศนั้นให้ยกไว้ ต่อครบสามปีเติบโตขึ้นแล้วจึงให้เลไปจดหมาย
 รายชื่อมาทูล จะใดตั้งให้มียศตามตำแหน่ง อนึ่งเชอพระวงศ์ซึ่งยังมีได้เป็น
 ขุนนางนั้น ให้ตั้งเียนซึ่งเป็นเชอวงศ์ผู้ใหญ่กับเลไปชำระดูว่า ผู้ใดสนิทผู้ใด

ห้างจะได้พระราชทานเพิ่มเบี้ยเพิ่มข้าวให้ตามสมควร อนึ่งขุนนางพลเรือนซึ่ง
 ทำราชการอยู่ในเมืองเว้และหัวเมืองชนบทปวง ต่ำจากชั้นที่ ๔ ที่ ๕ ลงไปจน
 ถึงองคโดยองกาย ตำแหน่งใดมีเบี้ยอยู่เท่าใด ก็ให้คิดเฉลี่ยเพิ่มขึ้นอีกสอง
 เดือน อนึ่งลูกข้าหลวงเดิมซึ่งบิดาเป็นขุนนางชั้นที่ ๓ ขึ้นไป ให้ส่งไปเรียน
 หนังสือที่กวักคือยาศินแสหลวง ถ้าเรียนได้แล้วให้ขุนนางผู้ใหญ่จกชื่อมาให้
 เลโปทูล จะได้ตั้งแต่งให้เป็นขุนนางตามสติปัญญา อนึ่งผู้ซึ่งได้ทำศึกมากับ
 วังคำวบิดาเรา ตายเสียในท่ามกลางศึกเป็นอันมาก ยังอยู่แต่ลูกหลานว่านเครือ
 ที่ได้เป็นขุนนางแล้วก็มี ที่ยังไม่ได้เป็นขุนนางนั้น ให้ขุนนางจดหมายรายชื่อ
 ส่งมาให้เลโปทูล จะได้ตั้งเป็นขุนนางและพระราชทานเบี้ยข้าวให้ตามสมควร
 อนึ่งขุนนางผู้มีความชอบตัวตายไปแล้ว งามลูกหลานซึ่งจะสืบเชื้อสายต่อไปไม่
 ยังแต่ภรรยาเป็นม่ายอยู่ ให้เจ้าเมืองกรมการจกบัญชีชื่อเข้ามาให้เลโปทูล
 จะได้พระราชทานเบี้ยข้าวให้เลี้ยงชีวิตและเช่นผู้ตายต่อไป อนึ่งเมืองใด
 มีศาลเทพารักษ์อยู่ศาล เเคยบวงสรวงสนับปีละเท่าไร ให้จดหมายบอก
 เข้ามาจะเพิ่มเบี้ยเช่นนั้นให้ อนึ่งเมืองใดมีครูสอนหนังสืออยู่ที่แห่ง ให้เจ้าเมือง
 กรมการเอาเบี้ยหลวงเมืองนั้นจัดแจกทำเรือนและที่อยู่ให้กว้างขวาง กับ
 จ่ายเบี้ยจ่ายข้าวให้ผู้เรียนหนังสือกิน อนึ่งเมื่อyalong ๑๘ ปี ผู้ที่เรียนหนังสือ
 ดีแล้วได้มาควักกับนายบ้าน และเจ้าเมือง ๓ ครั้ง ๔ ครั้งแล้วให้พ้นจากไพร่เรียน
 หนังสือต่อไป ที่ได้มาควักสองครั้งให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย ๓ ปี ที่ได้มาควักแต่ครั้ง
 เดียวให้ยกส่วยส่วนตัวเสีย ๒ ปี แล้วให้เรียนหนังสือต่อไป อนึ่งคนโทษแต่ครั้ง
 yalong มาจนถึงมินมางปีต้นเดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ ให้ชำระคุ คนโทษเบาให้ปล่อยเสีย
 ถ้าโทษหนักทำบัญญัติมายื่นให้หินโปทูล ถ้าควรประการใดก็จะโปรดตามสมควร
 ถ้าโทษผู้ร้ายปล้นสะคมตีเรือลูกค้าวานิช เมืองใดจับได้ไว้ให้เจ้าเมืองกรมการ
 เรียกเอาทัณฑ์บน ให้มูลนายมารับประกันตัวไว้แล้วให้ปล่อยไป และตัวเราทุก

วันอยู่ในระหว่างทุกซ์ ขั้รับสั่งซึ่งประกาศมานี้ เพื่อจะให้เป็นโยบายช้แก่
เจ้าเมืองกรมการและอาณาประชาราษฎร โดยประเพณีกษัตริย์สืบมา ผู้ใด
เห็นหนังสือแล้ว ให้กระทำตามทุกประการ”

อนึ่งพระยาทิพโกษาได้ความมาราบทุก ๆ ว่า เมื่อไปอยู่ที่เมืองเว้ได้
ทราบว่หัวเมืองขึ้นญวนก็เกิดอหิวาตกโรค ตามใบบอกขึ้นไปถึงเมืองเว้
จำนวนคนที่ตาย เมืองกวางนามหมื่นเศษ เมืองกวางงายสามพันเศษ เมืองกุย
เยินสี่พัน เมืองภูเวียงสองพันเศษ เมืองยะตรางพันห้าร้อยเศษ เมืองไซ่ง่อน
สามหมื่นเศษ เมืองสกลัถ่อพันเศษ เมืองล่องโฮสองพันเศษ เมืองเต็กเซี่ย
สามร้อย เมืองไผทมาศเจ็ดร้อยเศษ ที่เมืองเว้ตายถึงสามหมื่น

เรื่อง พม่าชวนญวนตีเมืองไทย

ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖

เมื่อ ณ เดือน ๕ ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖
เรือกัปันหลวงซื้อเหราข้ามสมุทร ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์กลับมา ครอเฟ็ด
อังกฤษผู้รักษาเมืองสิงคโปร์ ผู้ซึ่งเคยเป็นทูตเข้ามาเมื่อปีมะเมีย จัตวาศก บอก
เข้ามายังเสนาบดีที่กรุงเทพ ฯ ว่า พระเจ้าอังวะจักกายเมงแต่งทูตพม่าให้ไปทำ
ไมตรีกับญวน ชวนพระเจ้าเวียตนามมินมางให้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา
พร้อมกับกองทัพพม่า เรือทูตพม่าถูกไฟไหม้ที่เกาะหมาก อังกฤษได้สำเนา
ราชสาส์นของพระเจ้าอังวะที่มีถึงพระเจ้ากรุงเวียตนามไว้ ผู้สำเร็จราชการ
อินเดียให้ส่งสำเนาราชสาส์นนั้นเข้ามาให้ไทยทราบความ แต่ครอเฟ็ดทราบว่
ในกรุงเทพ ฯ ไม่มีลวามที่จะแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย มีแต่บาทหลวง
ฝรั่งเศส จึงให้แปลราชสาส์นพม่าเป็นภาษาฝรั่งเศสส่งเข้ามากับเรือเหราข้าม
สมุทร และบอกมาให้ทราบว่ญวนเป็นไมตรีชื้อตรงกับไทย ไม่ยอมเข้ากับพม่า

ราชสาส์นพม่าที่ได้สำเนามาครั้งนั้น ให้บาทหลวงฝรั่งเศสแปลออกเป็นภาษาไทย ได้ความดังนี้(๑)

ราชสาส์นมาแต่เมืองใหญ่ถือศาสนาพระเที่ยงแท้เป็นเจ้าที่สูงเป็นผู้ทำนุบำรุงเมือง มีเมืองขึ้นถึงร้อยเมือง มีช้างเผือกซื้อเสหะคันเงินแมน และช้างเผือกอื่น ๆ ที่มีอยู่ที่เมือง มียูทป่า เป็นเจ้าชุมทอง ชุมเงิน และของประเสริฐอื่น ๆ เป็นเจ้าแผ่นดินและเป็นเจ้าทะเล เป็นผู้ทำนุบำรุงศาสนา เป็นจักรพรรดิทรงธรรมและมีฤทธิ์ทุกประการ ครอบครองบ้านเมืองทั่วทั้งปวง ด้วยพระบาทอันศักดิ์สิทธิ์ ทำราชสาส์นนี้พร้อมด้วยเสนาบดีแม่ทัพและผู้ใหญ่ทั้งปวง มาถึงมหาจักรพรรดิเมืองญวน เมื่อแรกตั้งแผ่นดินพระอาทิตย์พระจันทร์ ราษฎรทั้งปวงชุมนุมกันเลือกขุนนาง เลือกเอาคนตรงแน่นอนถือศีล ๑๐ เป็นลูกพระอาทิตย์และลูกเทวดาชื่อว่ามุกาซามากา แปลว่าเป็นชนหลวงที่สูงเป็นจักรพรรดิต่อ ๆ กันมาจนถึงองค์นี้ บังคับบัญชาแผ่นดินทุกวันนี้ด้วยบุญของมุกาซามากา จักรพรรดิองค์นี้เมื่อได้ครอบครองอาณาประชาราษฎรเหมือนหนึ่งบิดารักษาบุตร แล้วลดส่วยสาอากร ไพร่บ้านพลเมืองก็มีความยินดีเมื่อขึ้นเสวยราชสมบัติขึ้น สว่างสุกใสเหมือนพระจันทร์ทรงกลด แล้วให้มีธรรมเทศนาสั่งสอน ไพร่บ้านพลเมืองให้พรว่า อยู่เย็นเป็นสุข ได้ครอบครองบ้านเมืองให้ยืดยาวไป แล้วก็ได้เมืองขึ้นอีก ชื่อเมืองปรันตา ๑ เมืองชำปุเตปา ๑ เมืองตุรักกา ๑ เมืองยะมินฮา ๑ เมืองศิริยกินเลรามมา ๑ เมืองรายายาวุตตา ๑ เมืองกำปูรา ๑ เมืองโยคี ๑ เมืองนะการา ๑ เมืองเกมายาฮา ๑ เมือง

(๑) สำเนาราชสาส์นพม่าที่ว่านี้ เมื่ออังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมากได้ต้นฉบับหรือสำเนาของเดิมซึ่งเป็นภาษาพม่า คงให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ส่งคำแปลนั้นไปให้ผู้สำเร็จราชการอินเดียอังกฤษฯ ส่งสำเนาราชสาส์นพม่าให้ครอบครัวเจ้าแม่ไทย ถ้าให้ฉบับภาษาพม่า เราคงจะแปลได้ความดีกว่านี้แปลถึงสามต่อ ความจึงเคลื่อนคลาดมาก แต่ก็พอเข้าใจเค้าความได้ ข้าพเจ้าลงไว้เต็มตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ไม่ได้แก้ไข

มหานคร ๑ เมืองศรีวิเชียร ๑ เมืองวลาอิปูรา ๑ เมืองงาเซงงาลา ๑ เมือง
 ลารายาทา ๑ เมืองทาอุโมอนซาซา ๑ และเมืองอื่นที่ส่งส่วยซ่อมหาวีทิกาเยกะ-
 ปูราที่พระมหามุนีออก มีเมืองชนช่อเตนหาวระที ๑ เมืองกูราวที ๑ เมือง
 มิกาวที ๑ เมืองรามาวที ๑ และเมืองชนทงนส่งส่วยหญิงสาวที่ยังไม่มีผัว และ
 ส่งส่วยเครื่องศัสตราวุธช้างม้าและของท่งปวงตามระยะเมืองใกล้และเมืองไกล
 ทุกปี และเมื่อครั้งชนหลวงช่อเจกาวัตที่เหาะได้ขึ้นครองราชสมบัตินั้น ยกย่อง
 พระศาสนาและทำนุบำรุงพระสงฆ์วิฑวอาราม และทำบุญให้ทานจำศีลภาวนา
 จนลืมนักพรตธรรมเมตตาแก่อาณาประชาราษฎรไพร่บ้านพลเมือง ถ้าราษฎร
 ผู้ใดกระทำความผิดกับตัวเธอก็หาเอาโทษไม่ และเจ้าอังวะได้ครองราชสมบัติ
 ครั้น ๕๕ ก็อย่างเหมือนเมื่อชนหลวงเจกาวัต ครั้นมหาสมณโคดม ว่าแผ่นดิน
 จะสว่างทั้ง ๔ ทิศ แต่ครั้ง(๑)เจ้าอังวะองค์นี้เมื่อครองราชสมบัติ แต่งทูตไป
 เมืองญวนในทางบกทางเรือหลายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้นเจ้าอังวะตายแล้ว
 เจ้าอังวะผู้หลานได้ครองราชสมบัติ จึงคิดค้นทางไมตรีกับเมืองญวน พออง-
 โดยหล้า องทูตหับตริงมาถึงเกาะหมาก แจ้งความแก่จีนส่วยรังนกแขวงพม่า
 จีนส่วยรังนกรู้ความแล้วจึงนำองโดยหล้า องทูตหับตริง ขึ้นที่เมืองทะวายไปหา
 เมืองมาหัย เสนาบดีที่เป็นแม่ทัพเมืองมัตมะ ขุนนางผู้ใหญ่ ๒ คน จึงเอาญวน
 ลงเรือแห่ไปถึงเมืองจากอิน และหัวเมืองส่งต่อขึ้นไปจนถึงเมืองหลวง ปลุก
 เรือนให้ใหญ่โตงดงามดี ให้เลี้ยงดู แต่สงสัยอยู่ว่ามิใช่ทูตจริง จึงไม่สนับถือ
 ครั้นได้ถามไล่เลี้ยงดูเป็นทูตมาเมืองอมรปุระคางลมสำเภา จึงนับถือทูตญวน
 มากขึ้น องโดยหล้า องทูตหับตริง ก็ได้เฝ้าพระเจ้าอังวะแล้ว ได้ไต่ถามทูตญวน

(๑) ที่แปลว่าตานี้ ที่จริงคือพระเจ้าอังวะปะดุง เป็นปู่มีไชตา มีข้อสำคัญเห็นความตรงนี้ได้อย่าง
 หนึ่งว่าพม่าพยายามชวนญวนให้เข้ากันมาตีเมืองไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา เป็นพยานให้แลเห็นว่า
 พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่เอาใจและอุดหนุนองเชียงสือนั้นไม่
 ผิดเลย

หลายข้อ ทูตญวนทูลว่ามหาจักรพรรดิยาลองคิดนานแล้วจะให้ทูตมา พยายาม
 ทายลงและมึนมางขึ้นเสวยราชย์ได้ ๒ ปี จึงให้มาเฝ้า องค์โดยหล้าทูลต่อไปว่า
 ญวนกับไทยมีสาเหตุกันน้อยหนึ่งด้วยเรื่องเขมร ถ้าญวนกับพม่าตีเมืองไทย
 ก็จะได้โดยง่ายตาย^(๑)

แต่ครั้งพระเจ้าอังวะเสวยราชสมบัติ เมื่อศักราชพม่าได้ ๙๐๐ ปี^(๒)
 กรุงไทยเป็นเมืองขึ้นอังวะอยู่นั้น เจ้ากรุงไทยไปอาศัยอยู่ที่เมืองขึ้นกับเมือง
 อังวะ ได้นับถือทำศึกให้อยู่คึกคากจนทุกวันนี้ได้ ๒๐๐ ปี ได้ยกที่แผ่นดินกรุงไทย
 แก่บุตรเจ้ากรุงไทยให้เสียส่วย ปีหนึ่งข้าง ๓๐ ข้าง เงินสามหมื่นบาท แล้วก็หา
 เสียให้ไม่ บิดาของเราให้กองทัพมาตีเมืองไทย (ได้) คืบ (ต่อมา) เมืองไทย
 ต่อสู้ลอบลักทำเหมือนอย่างผู้ร้าย^(๓) เราก็กินมาจนทุกวันนี้ องค์โดยหล้า องค์
 หับตรึงทูลว่า เมื่อจะกลับไป จะทำเหมือนเรือลูกค้า^(๔) เจ้าอังวะเห็นว่าทูต
 ญวนจะไปแต่ลำพังเห็นไม่ควร จึงจัดให้เนมโยนรทา ๑ เนมโยสวระนี ๑
 เนมโยกันรต ๑ เนมโยเสนรต ๑ เสสะลินนรทา ๑ เนมโยเสริกอย่า ๑ เสริจุน-
 ตานรทา ๑ รวม ๗ นาย ให้ดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงไปดวง ๑^(๕) แหวน

(๑) ความตรงนี้ หมายถึง ถ้าพม่าเข้ากับญวน คงจะตีเมืองไทยโดยง่าย

(๒) ตอนนี้ พม่ากล่าวความย้อนขึ้นไปถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เห็นจะคันจหมาย
 เหตุมาเปิดเมื่อแต่งราชสาส์นนี้

(๓) ที่กล่าวว่าไทยลอบลักต่อสู้อย่างผู้ร้ายตรงนี้ พม่าประสงค์จะแก้หน้าเรื่องที่พระเจ้าปะดุงเข้ามา
 แดกทัพไทยไปยับเยินเมื่อในรัชกาลที่ ๑ และแพ้ไทยหลายคราว กิตติศัพท์คงจะเลื่องลือมากจึงจำ
 ต้องหาอะไรมาแก้แก้หน้าในราชสาส์นนี้

(๔) ขุนนางญวนที่ไปเมืองพม่า ๒ คนนี้ ที่จริงไม่ใช่ราชทูตที่ไปจากพระเจ้าเวียดนาม ดังปรากฏ
 ต่อไปข้างหน้า แต่ไปอวดอ้างเลยไปจนพม่าเชื่อว่าเป็นราชทูต จึงคิดจะหลบลึกให้พ้นความรับผิดชอบ
 แต่ฝ่ายข้างพม่ากำลังต้องการที่จะหาประเทศอื่นช่วยตีเมืองไทย ด้วยรู้ว่าจะตีโดยลำพัง
 พม่าไม่ไหว จึงเลยมหาเอาญวน ๒ คนนี้ให้เป็นราชทูต ทั้งไม่มีอะไรเป็นหลักฐานสำคัญ

(๕) ที่ว่าดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงตรงนี้ เข้าใจว่าสังวาลทองอันเป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 ของพม่า

ทับทิม ๒๐ วง แหวนไข่มุก ๒๐ วง แหวนนิล ๒๐ วง พลอยทับทิมยังมีได้
เจียรไน ๓ กระสอบ ผ้าหม่นนอนทอเมืองพม่าผืน ๑ แพร ๔ ไม้ ลูกประคำ
ศิลาเหลือง ๑ เขียว ๑ สองสาย ตะบะลาย ๔ ใบ หีบมีเท้าใบ ๑ โคมมีเท้าใบ ๑
โต๊ะไม้ทาแดงใบ ๑ ถ้วยชาฝาใบ ๑ น้ำมันดิน ๓๐ หม้อ มีความไวใจจึงให้
ขุนนางออกมาแจ้งความคิดทำลายเมืองไทยซึ่งเป็นศัตรูทั้ง ๒ เมือง ได้มอบ
อาณัติให้ขุนนางทั้ง ๗ นาย^๕ ซึ่งจะว่ากล่าวคิดอ่านทำแก่เมืองไทยเสร็จอยู่
กับขุนนาง ๗ นาย^๕ แล้วให้จักรพรรดิเมืองญวนมีพระราชสาส์นตอบด้วย
ข้อความเรื่องให้ขุนนางทั้ง ๗ นายถือไปโดยเร็ว แล้วให้แต่งขุนนางญวนที่
ไวใจกำกับไปด้วย สันความราชสาส์นแต่ท่าน^๕

เหตุที่อังกฤษส่งสำเนาพระราชสาส์นพม่ามาให้ไทยในครั้งนั้น ด้วยอังกฤษ
กำลังเกิดอริจวนจะรบกับพม่า ประสงค์จะทำไมตรีเอาใจไทยไว้ ไม่ให้
วุ่นวายทางเกาะหมากในเวลาเมื่ออังกฤษเกิดรบพุ่งติดพันกับพม่า เรื่องทูตพม่า
ไปเมืองญวนคราวนั้น ครอเฟ็คความละเอียด ด้วยเมื่อทูตพม่ากลับจากเมือง
ญวนมาถึงเมืองสิงคโปร์ ทางนั้นอังกฤษกับพม่าเกิดรบกันขึ้น ทูตพม่าค้างอยู่
ที่เมืองสิงคโปร์ ครอเฟ็คถามเอาเหตุผลเรื่องราวที่ทูตพม่าไปเมืองญวน ได้
ความละเอียด^(๑) เรื่องราวเป็นดังนี้ คือ

เมื่อปีมะแม จัตวาศก อังคารโศก หรือองหนักรัตริย์คนหนึ่ง^๕ บอกแก่
องต่าคุณ^(๒) ว่าในเขตแดนพม่ามีเกาะรังนกมาก ถ้าคิดอ่านไปขอซื้อรังนกจาก
พม่ามาส่งไปขายเมืองจีนจะได้กำไรมาก องต่าคุณเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้
ขุนนาง ๒ คน^๕ ไปซื้อรังนกที่เมืองพม่า การที่องต่าคุณแต่งขุนนางญวนไป
เมืองพม่าครั้งนั้น ไม่ได้ทูลให้พระเจ้าเวียตนามมีนามทราบ ครั้นขุนนางญวน

(๑) ครอเฟ็คลงไว้ท้ายเล่ม ๒ ในหนังสือเรื่องทูตที่เขาแต่ง

(๒) ในหนังสือของครอเฟ็คเรียกว่า “เจ้าคุณ” ผู้ว่าราชการกรุงกัมพูชา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า
คำอันนี้เป็นคำที่ได้ยินจากทูตพม่า ที่จริงเห็นจะเป็นองต่าคุณเจ้าเมืองไซ่ง่อนนั่นเอง

ไปถึงเกาะหมาก ไปพบพวกจีนพ่อค้าที่มาจากเมืองพม่า ขุนนางญวนทั้ง ๒ ไป
 พุดจาอวต้าง จนจีนพ่อค้านั้นเชื่อว่าเป็นราชทูตไปจากเมืองญวนอยากจะเอา
 หน้า จึงช่วยพาไปถึงเมืองพม่า พวกเจ้าเมืองรายทางส่งต่อขึ้นไปจนถึงเมือง
 อังวะ แต่แรกพม่าไม่เชื่อว่าญวนทั้ง ๒ คนนั้นเป็นราชทูต ด้วยไม่ได้เชิญ
 พระราชสาส์นไปเป็นสลักสำคัญ จึงเอาตัวมาถามคำให้การ แต่ครั้นไล่เลียง
 เห็นว่าเป็นขุนนางญวนจริง พม่ากำลังอยากจะยกกองทัพมาตีเมืองไทยอีก
 อยากได้ญวนเป็นเพื่อนทำศึกตีเมืองไทยกระหนาบอีกด้านหนึ่ง จึงแต่งทูตพม่า
 ให้เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้ากรุงเวียตนาม
 มินมาง ทูตที่มานั้นเป็นพม่า ๒ คน เป็นเชื้ออังกฤษซื้อคิปลันคนหนึ่ง มา
 ด้วยเรือของพม่า ครั้นเมื่อมาทอดอยู่เกาะหมาก เรือพ่อค้าไทยลำหนึ่งเกิด
 ไฟไหม้ขาดลอยไปพะเรือทุตพม่าไหม้ด้วย เก็บได้แต่ราชสาส์นกับเครื่องราช-
 บรรณาการบ้าง ทูตพม่าจึงโดยสารเรือพ่อค้าไปยังเมืองไซ่ง่อน เข้าหาอง-
 ต้ากุน ๆ รับรองเลี้ยงดูทูตพม่า แล้วมีใบบอกขึ้นไปยังเมืองเว้ ว่าพม่าแต่งทูต
 ให้เชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรี ขอ
 ชวนให้เข้ากันทำศึกกับเมืองไทย พระเจ้ากรุงเวียตนามมินมางให้ทูตพม่ารออยู่
 ที่เมืองไซ่ง่อน ให้หาองต้ากุนขึ้นไปเมืองเว้ ประชุมข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษากัน
 ถึงเรื่องที่พม่าจะขอเป็นไมตรีชวนตีเมืองไทย ข้างองต้ากุนเห็นควรจะรับเป็น
 ไมตรีกับพม่า ด้วยประสงค์จะตีเอาเมืองพระตะบองไปเป็นของญวน แต่ฝ่าย
 งบเลโบซึ่งเป็นเสนาบตีว่าการต่างประเทศไม่เห็นชอบด้วย เห็นควรจะเป็น
 ไมตรีที่อยู่กับไทยอย่างเดิม ไม่ควรจะคบพม่า พระเจ้าเวียตนามมินมางเห็น
 ชอบด้วยกับงบเลโบ จึงไม่ยอมรับทูตพม่า เป็นแต่มีราชสาส์นและส่งเครื่องราช
 บรรณาการตอบแทน ให้ทูตพม่าซึ่งคอยอยู่เมืองไซ่ง่อนถือกลับไป มีเนื้อความ
 ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือของครอเฟ็คดังนี้

และการที่พม่าแต่งตั้งทูตไปเมืองญวนครั้งนี้ พระเจ้ากรุงเวียตนามมีนิมิต
ให้องเลโบเสนาบตีญวนมีศุภอักษรบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อ ณ เดือน ๖
ปีวอก จศก จุลศักราช ๑๑๘๖ แปลได้ใจความว่า เมื่อ ณ ปีมะแม เบญจศก
มีพม่าถือราชสาส์นและคุมเครื่องราชบรรณาการมาถึงเมืองไซ่ง่อน นายไพร่
๔๗ นาย แจ้งว่าเรือที่มาจากเมืองพม่าไฟไหม้เสียที่เมืองเกาะหมาก ต้องจ้าง
กำปั่นอังกฤษมาส่ง ในพระราชสาส์นพม่าว่าหยาบคายเป็นอันมาก ตัดเอาแต่
ใจความมาบอกกราบทูลเจ้าเวียดนาม ว่าแต่ครั้งพระเจ้ากรุงเวียตนามยาลอง
ได้จัดให้ราชทูตมาหลายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้นนี้ไต่ถามว่าพระเจ้ากรุงเวียตนาม
ขึ้นครองราชสมบัติใหม่ เมืองพม่ายินดีหาที่สุดมิได้ จึงจัดขุนนางผู้ใหญ่ให้เชิญ
ราชสาส์นมา ขอให้กรุงเวียตนามตัดทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯ เสีย พม่า
จะได้ทำศึกกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา แล้วมีรับสั่งพระเจ้าเวียดนามว่า จะ
คบค้ากับพม่าก็จะเสียทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯ ไป จึงมิให้ทูตเข้าไปเฝ้า
(ที่เมืองเว้) ให้กลับไปเสีย แล้วทูตพม่าอ่อนน้อมให้รับเครื่องบรรณาการไว้
ขุนนางญวนพร้อมกันรับแหวนทับทิมไว้วงหนึ่ง และของทั้งปวงนั้นคืนให้ทูต
ไปสิ้น ณ เดือน ๓ ปีมะแม เบญจศก พระเจ้ากรุงเวียตนามจึงมีรับสั่งให้
เจ้าเมืองไซ่ง่อนจัดเรือส่งทูตพม่ากลับไปและจัดอั้งเปะเสบียงอาหารพร้อมจ่ายให้
ทูต ทูตกลับไปเมืองพม่าแล้ว พระเจ้ากรุงเวียตนามเห็นแก่ทางพระราชไมตรี
จึงให้บอกข้อความเข้ามาให้กรุงเทพมหานครทราบ

การที่ญวนไม่ยอมเข้ากับพม่าในครั้งนี้ อาจจะเป็นได้ด้วยเหตุหลาย
อย่าง มีคำที่ญวนอ้างภายหลังต่อมาว่า เมื่อพระเจ้าเวียดนามยาลองจะสิ้น
พระชนม์ ได้มีรับสั่งว่าอย่าให้ลูกหลานคิดร้ายต่อกรุงศรีอยุธยา ด้วยมีพระเดช

พระคุณแก่พระเจ้ายาลองในเวลาตกทุกข์ได้ยาก ได้อุปการะอุทิศหนุนจนกลับเป็นใหญ่ได้ ความที่กล่าวต้งนี้อาจจะมีมูลความจริงบ้าง มีพยานเมื่อครั้งพวกแขกเมืองตานีไปชวนพระเจ้ายาลองให้เป็นกบฏ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายาลองก็ได้บอกเข้ามากราบทูลครั้งหนึ่ง มาครั้งนั้นพม่าไปชวนให้ญวนเป็นศัตรูต่อไทยที่จริงก็ไม่มี ความจำเป็นอันใดที่พระเจ้ามินมวจะต้องบอกเข้ามาให้ไทยทราบหรือไม่ยอมให้พม่าเข้าเฝ้า ที่ทำอาจจะเป็นด้วยรักษาทางพระราชไมตรีตามรับสั่งของพระเจ้ายาลองก็ได้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดูตามเรื่องที่มีมาในพระราชพงศาวดาร การที่ญวนรักษาทางพระราชไมตรีต่อไทย ดูเหมือนจะตึงต้านเพียงไม่คิดร้ายรุกรานเข้ามาในหัวเมืองไทย แต่ส่วนเมืองที่เป็นประเทศราชขึ้นไทยในครั้งนั้น เช่นเมืองเขมรก็ตี ลาวก็ตี ซึ่งญวนถือว่าเป็นเมืองขึ้น ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ ตั้งแต่ล่วงรัชกาลที่ ๑ แล้ว ญวนไม่ได้ยอมเสียเปรียบไทย คิดขยายอำนาจญวนออกมาเสมอ จึงเป็นเหตุจนถึงต้องรบกัน เมื่อในรัชกาลที่ ๓

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร

ในรัชกาลที่ ๓

ราชสำนักและราชบรรณาการญวน

ลัทธิราช ๑๑๘๗ ปีระกา สัปตศก เป็นปีที่ ๒ เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ^(๑) ทูตญวนเข้ามาถึงแจ้งว่า พระเจ้ากรุงเวียตนามมีนามมิ่งมั่ง ได้แจ้งในพระราชสาส์นแล้ว^(๒) ให้ทูตเชิญพระราชสาส์นเข้ามาช่วยการพระบรมศพฉบับหนึ่ง พระราชสาส์นทรงยินดีในการแผ่นดินใหม่ฉบับหนึ่ง รับเข้ามาให้ทันท่วงทีพระบรมศพ ของสัปดาห์พระกษัตริย์ คือ กระลำพักหนัก ๒ ชั่ง ออบเซยหนัก ๓ ชั่ง แพร่เกวียนสีต่างกัน ๑๐๐ ม้วน แพร่สีต่างกัน ๒๐๐ ม้วน แพร่โล่สีต่างกัน ๑๐๐ ม้วน ของทรงยินดี ขี่ช้างหนัก ๓ หาบ น้ำตาลกรวดหนัก ๕ หาบ น้ำตาลปึกหนัก ๑๐ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕๐ หาบ แพร่โกหว่า ๑๐๐ พับ แพร่เสื่อสีต่างๆกัน ๑๐๐ ม้วน ผ้าขาว ๑๐๐ พับ

เจ้าเวียตนามให้ญวนพาอนุและราชวงศ์^(๓)

มาส่งเมืองเวียงจันทน์

ครั้น ณ เดือน ๘ แรม ๑ ค่ำ^(๔) อ้ายราชวงศ์มีหนังสือมาถึงเมืองจันทน์เมืองชายว่า เจ้าเวียตนามให้ญวนพาอนุพาราชาวงศ์มาส่ง ณ เมืองเวียงจันทน์

(๑) พ.ศ. ๒๓๖๖

(๒) วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๘

(๓) เรื่องเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นกบฏ รายละเอียดดูในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓

(๔) อาทิตย์ที่ ๒๑ กรกฎาคม

มาถึงท่าข้ามช้าง ยังทางอีก ๔ คืบจะมาถึงเมืองเวียงจันทน์ เมืองจัน เมืองชาย
 จึงแจ้งความกับพระยาพิไชยสงครามฯ จึงส่งคนหนังสือให้คนถือไปให้พระยา
 ราชรองเมืองฯ ส่งหนังสือมาถึงเจ้าพระยาราชสุภาวดีฯ ได้แจ้งถึงนั้นก็รีบยก
 กองทัพขึ้นไปแต่ ณ เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ^(๑) เวลาเช้า ในเดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ
 นั้น^(๒) อนุราชวงศ์ยกมาถึงเมืองเวียงจันทน์ คนมาด้วยอนุราชวงศ์ลาว
 ประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ญวนประมาณ ๘๐ เศษ ตั้งอยู่ ณ เมืองเวียงจันทน์
 ล่ามญวน ๒ คนจึงมาหาพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวง
 สุเรนทรวิจิต ว่าเวลาพรุ่งนี้ญวนจะพาอนุราชวงศ์มาพุดจาโดยดี วันนั้นเย็น
 ไปแล้ว ครั้นเวลาเช้าญวนก็พาอนุราชวงศ์มาหาพระยาพิไชยสงคราม ณ ศาลา
 ลูกขุน ญวนพูดว่าอนุทำความผิดหนีไปหาญวน ญวนเหมือนมารดา กรุงเทพมหานคร
 เหมือนบิดาฯ โกรธบุตรแล้ว มารดาต้องพามาขอโทษ ท่านแม่ทัพ
 มาถึงแล้ว อนุราชวงศ์จะมาหาท่านแม่ทัพให้พาลงไป ณ กรุง แล้วพระเจ้า
 กรุงเวียดนามไคมีพระราชสาส์นไปขอโทษอนุทางเรือ อนุเคยขึ้นแก่กรุงไทย
 อย่างไร ญวนก็ไม่ขัดขวาง ญวนต้องเอาธรรมาวุธเมืองเวียงจันทน์เคยไป
 คุมกอง ๓ ปีครั้งหนึ่ง ฝ่ายอนุราชวงศ์ก็พุดจากับพระยาพิไชยสงคราม พระยา
 ทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิจิต จับเป็นปกติ อนุราชวงศ์เอาข้าวสาร หมาก
 พลู หม้อทองเหลือง มาให้นายไพร่ทักกันแล้ว อนุราชวงศ์ก็กลับไปอยู่วัด
 พระแก้ว พระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวิจิต
 เชื้อถือถ้อยคำอนุราชวงศ์ประมาท หามีความสงสัยไม่ ปล่อยคนไปเที่ยวหากิน
 เสีย หาอยู่พักพร้อมกัน

(๑) พุทธศักราชที่ ๓๑ กรกฎาคม

(๒) วันศุกร์ที่ ๑ สิงหาคม

อนุและราชวงศ์ยกคนเข้าล้อมกองทัพไทย

ในวันเดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ^(๑) เวลาบ่ายประมาณ ๓ โมง เจ้าพระยา
ราชสุภาวดียกขึ้นไปถึงค่ายพันพร้าว พอเวลาบ่าย ๔ โมง อนุราชวงศ์ยกคน
เข้าล้อมพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวงสุเรนทรวชิตไม่ทัน
รู้ตัว อ้ายพวกลาวยิงถูกพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ หลวง
สุเรนทรวชิตกับไพร่ตายมาก ชนหมื่นนายไพร่เห็นดังนั้นก็ตกใจวิ่งหนีจะลงเรือ
ลวาก็เก็บเรือลอยไปเสียหมด ก็พากันโค่นำค่ายข้ามฟากมา ลวาก็เอาเรือมา
ไล่แทงฟันตายเสียมาก เหลืออยู่แต่หมื่นรักษานาเวศกับไพร่ประมาณ ๔๐ -
๕๐ คน ว้ายน้ำเกาะขอนไม้ข้ามมาได้

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีอยู่ที่ค่ายพันพร้าว แลเห็นเกิดฆ่าฟันกันขึ้น
ที่หาดทรายหน้าเมือง ก็แจ้งว่าทัพไทยเป็นอันตรายแล้วจะยกข้ามไปคนก็ยัง
น้อยตัว เรือก็ไม่มี พอเวลาค่ำหมื่นรักษานาเวศมาถึง แจ้งความให้เจ้าพระยา
ราชสุภาวดีฟังทุกประการ พวกลาวชาวเมืองนครราชสีมาได้แจ้งดังนี้ ก็พากัน
หนีไปเป็นอันมาก

เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงปรึกษากับนายทัพนายกองว่า จะลงไปสู้รบ
ที่เมืองนครราชสีมาที่ไกลนัก จะตั้งอยู่ที่พันพร้าวก็ได้คนน้อยตัว พระยา
เชียงสาจึงว่า เมืองยโสธรข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ผู้คนก็มั่งคั่ง ให้ยกไปตั้งอยู่
ที่นั่นเห็นจะสู้รบได้ จึงรับอาสาทางลัดป่ามาเมืองยโสธรในเวลากลางคืนวัน
นั้น ฝ่ายญวนเห็นอนำว่านายชนฆ่าพวกไทยเสียไม่บอกกล่าวให้รู้ ผิดต่อ
รับสั่งพระเจ้ากรุงเวียตนาม พวกญวนก็พากันตั้งอนุเสียกลับไปเมืองลำนาง
เก่า บอกขึ้นไปถึงเมืองเว้

(๑) วันเสาร์ที่ ๒ สิงหาคม

พระเจ้ากรุงเวียดนามมีพระราชสาส์นให้ทูตเข้ามาขอโทษอนุ

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร พระเจ้ากรุงเวียดนาม มีพระราชสาส์นให้
เล่งอันฮี้ถือเข้ามาขอโทษอนุฉบับหนึ่ง ทูตมาถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๐
ขึ้น ๓ ค่ำ^(๑) ใจความในพระราชสาส์นว่า อนุหนีกองทัพไทยเข้าไปเมืองญวน
แจ้งความแก่เจ้าเมืองเง่อาว่ากองทัพกรุงยกขึ้นไปจับไล่อนุเสียจากเมือง อนุ
ไม่รู้จะทำผิดสิ่งใด พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นว่าอนุเป็นคนมีทุกข์พลัดบ้านเมือง
ไป จึงให้อนุอาศัยอยู่เมืองเง่อาจนได้ปีหนึ่ง แล้วอนุลากลับไปบ้านเมือง จึง
ให้ขุนนางญวนคุมไพร่พลมาส่งอนุ แต่พอพ้นเขตแดนญวน แล้วสั่งกำชับอนุ
ว่ามาถึงบ้านเมืองแล้วให้คิดถึงตัว ให้แต่งบุตรหลานคุมเครื่องราชบรรณาการ
ลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ที่กรุงเทพมหานครตามธรรมเนียมจะได้พ้น
ความผิด แล้วขอให้กรุงเทพมหานครมีความเมตตาแก่อนุให้อยู่บ้านเมืองเดิม
จะได้เป็นข้าขอบขัณฑสีมาทั้ง ๒ พระนครเหมือนแต่ก่อน ทูตมาถึงกรุงเทพ
มหานครได้ ๘ วัน

ฝ่ายพระยารามณรงค์ข้าหลวง พระยาพระเชมร บอกส่งญวนนายไพร่
๑๘ คน ถือหนังสือเลโอบเข้ามาทางเมืองเชมร ถึงเจ้าพระยาพระคลังฉบับหนึ่ง
ความว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามได้จัดขุนนางญวนไปส่งอนุพ้นเขตแดนแล้ว
ก็ได้มีพระราชสาส์นแต่งทูตเข้ามากรุงเทพฯ แล้ว ก็นเลือกเบี่ยนบุมมีหนังสือ
มาถึงเลโอบว่า กองทัพกรุงซึ่งรักษาดงข้าวไม่จ่ายข้าวให้อนุกิน ราชวงศ์บุตร
อนุอ้อนวอนขอข้าวบ้าง กองทัพไทยก่อเหตุก่อนเอาปืนยิงเอาพวกลาว ๆ ก็
กำเร็บขึ้นรบกับกองทัพไทย ๆ ก็ทิ้งเครื่องศาสตราวุธหนีไป อนุก็ไม่ติดตาม
เจ้าเวียดนามให้ขุนนางญวนลงมากำชับว่า ให้อนุเก็บเครื่องศาสตราวุธที่กองทัพ

(๑) พุทธศักราชที่ ๑๑ กันยายน

ไทยไว้ แล้วให้แต่งเครื่องราชบรรณาการให้ขุนนางผู้ใหญ่ ลงมาทูลเกล้า
ทูลกระหม่อมถวายที่กรุงเทพมหานคร ก็เห็นจะโปรดยกโทษให้อาบุญ อนุ
จะได้ว่าตัวทำผิดไว้แต่ก่อน ถ้ากรุงเทพมหานครโปรดได้ดังนี้ พระเกียรติยศ
ก็จะยิ่งขึ้นไปกว่าแต่ก่อน

ทูตญวนกลับ

เมื่อทูตจะกราบถวายบังคมลาออกไปนั้น โปรดให้มีพระราชสาส์นและ
ของทรงยินดีออกไปด้วย ทูตญวนไม่ยอมรับ ว่าผิดด้วยอย่างธรรมเนียมกรุง
เวียตนาม ให้กรุงเทพมหานครแต่งทูตออกไปจึงจะชอบ จึงโปรดให้เจ้าพระยา
พระคลังมีหนังสือตอบออกไป ถึงองค์โอบฉบับหนึ่ง ว่าด้วยเรื่องอนุเป็นกบฏ
จนมาฆ่าพระยาพิไชยสงคราม นายทัพนายกองเสีย ทศรับหนังสือเจ้าพระยา
พระคลังแล้ว ได้กราบถวายบังคมลาไปเมื่อ ณ วันเดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ

ฝ่ายที่เมืองเวียงจันทน์ อนุเห็นพวกญวนกลับไปแล้ว ก็แต่งให้
ราชวงศ์ยกกองทัพข้ามฟากไปจับเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่เมืองยโสธร แล้วจึง
ให้คนข้ามฟากไปรื้อพระเจดีย์ปราบเวียงจันทน์ที่เมืองพันพร้าวเสีย เชิญ
พระเสริมและพระที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลบรรจุไว้มาประดิษฐานไว้ที่
เวียงจันทน์ดังเก่า

ทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีสู้รบกับทัพราชวงศ์

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีรู้ว่าราชวงศ์ยกทัพตามมา ก็จัดกองทัพออกไป
ไปบรรจบกันเข้าที่บกหวาน เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ^(๑) ได้สู้รบ
กันถึงตะลุมบอน ราชวงศ์แทงถูกเจ้าพระยาราชสุภาวดีเสื่อขาด เสียกลงไป

(๑) เสาร์ที่ ๑๘ ตุลาคม

แต่อกจนกระทั่งถึงท้องน้อย แผลนั้นไม่ตรงเข้าไปในตัวขาตเป็นทางลงไป
เจ้าพระยาราชสุภาวดีล้มลง หลวงพิณจ้องเจ้าพระยาราชสุภาวดีวิ่งเข้าไปช่วย
ราชวงศ์พันหลวงพิณจาย แล้วจะซ้ำเจ้าพระยาราชสุภาวดีอีก พอทนายยิงปืน
ไปถูกเข้าขวราชวงศ์ล้มลง พวกบ่าวก็เข้าใจว่านายตาย เข้ายกเอานายขึ้นแคร่
หามหนีไป

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีครั้นพ้นชนเอนามือแยงเข้าไปในแผล เห็น
ว่าไม่ทะลุเข้าไปในท้อง ก็เรียกเอวามหาหยอกแผลเอาผ้าพันเข้าไว้ เปลี่ยน
เสื้อเสียใหม่ แล้วก็ขึ้นแคร่ไล่ผู้คนตามราชวงศ์ไปในเวลานั้น จนกระทั่งถึง
ฝั่งแม่น้ำโขงก็ไม่ทัน

หพระาชวงศ์แตกหนี

ฝ่ายราชวงศ์แตกหนีลงเรือไปถึงเมืองเวียงจันทน์ แจ้งความแก่นุว่า
ได้รับฟังก์กับกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีครั้งนี้ นายทัพนายกองเจ้าพระยา
ราชสุภาวดีสู้รบแข็งแรงนัก ทหารราชวงศ์กับไพร่พลได้เข้าสู้รบกับกองทัพเจ้า
พระยาราชสุภาวดีจนถึงทะเลมบอน พวกกองทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีไม่ท้อ
ถอยหนีแต่สักคนหนึ่ง พวกนี้ตรงเข้ามาเอาหอกดาบไล่ฟันแทงกองทัพฝ่ายเรา
ล้มตายลงมาก คนก็หนีเปลืองไปเกือบหมด ราชวงศ์ถูกปืนที่เข้าถูกหอกที่อก
ไม่เข้า เจ็บช้ำมาก เห็นเหลือกำลังที่จะสู้รบจึงหนีมา ครั้นเราจะกะเกณฑ์
ผู้คนไปสู้รบอีกเห็นจะไม่ได้ ด้วยอำนาจเราก็น้อยลงแล้ว คิดได้ก็แต่หนีไป
พึ่งญวนอย่างเดียว อนุ ราชวงศ์ สุทธิสาร ปรีक्षाเห็นพร้อมกัน

อนหนีจากเมืองเวียงจันทน์

ครั้น ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^(๑) เวลาเกือบรุ่ง อนุก็พา
ครอบครัวอพยพหนีจากเมืองเวียงจันทน์

(๑) วันอาทิตย์ที่ ๑๕ ตุลาคม

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดียกมาตั้งอยู่เมืองพันพร้าว ก็เกณฑ์ให้นายทัพ
 นายกองคุมไพร่ ๖๐๐ คนข้ามไปเมืองเวียงจันทน์ พอหนีไปเสียวันหนึ่ง
 แล้ว นายทัพนายกองก็ติดตามไป พบแต่สุทิสสาร เจ้าเต้ เจ้าบัน เจ้าดวง-
 จันท์ นางคำวัน บุตรอนุ อ้ายรอด หลานอนุ อีมาลัย อีวอน ภรรยาอนุ
 อ้ายพรหม อ้ายเปรม หลานพระยาเชียงคี่ อ้ายรูป บุตรสุทิสสารที่บ้านไผ่
 นายทัพนายกองจับตัวได้ เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๑) ให้หลวงทรง
 วิชัยกับไพร่ ๑๕ คนคุมตัวสุทิสสารกับญาติพี่น้องลงมาส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดี
 ที่พันพร้าว นายทัพนายกองก็ยกติดตามต่อไป

เจ้าพระยาราชสุภาวดีให้ตามสุทิสสารให้การว่า เมื่อหนีไปนั้น
 สุทิสสาร เจ้าเต้ เจ้าดวงจันท์ หาทันรู้ตัวไม่ ครั้นรุ่งเช้าขึ้นก็ตามอนุไปหา
 ช้างที่บ้านคอนก็ไม่ได้ ผู้เลี้ยงช้างบอกว่าอนุเอาเสียแต่เวลาเช้าแล้ว สุทิสสาร
 กับญาติพี่น้องก็เดินไปพบอ้ายฉิมซึ่งช้างมา อ้ายฉิมแจ้งว่าอนุให้เอาช้างมารับ
 อ้ายฉิมมาถึงสุทิสสาร เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๒) อ้ายฉิมว่าอนุ
 เดินร่อทำอยู่ ไพร่พลหนีเสียเป็นอันมาก เหลืออยู่แต่ราชวงศ์ เจ้าเหมน เจ้า
 ขัทยา อีคำปล้อง ภรรยาอนุ อีเชียงคำพี่ราชวงศ์ อีบัวภรรยาราชวงศ์ ไพร่
 ๓ คน ช้าง ๕ ช้าง ม้า ๕ ม้า บ่าวราชวงศ์จะมีไปช่วยสักกี่คน อ้ายฉิมหา
 ทนสังเกตไม่ อนุจะไปทางท่าข้ามช้าง จะไปอาศัยอยู่เมืองพวนก่อน เจ้า
 พระยาราชสุภาวดีแจ้งดังนั้น ก็เกณฑ์คนเพิ่มเติมให้ไปสมทบกับนายทัพนาย-
 กองที่ตามอนุไป แล้วก็แต่งให้พระพิพิธเศษกับไพร่พลคุมตัวสุทิสสาร กับ
 ญาติพี่น้องลงมา ณ กรุงเทพมหานคร แล้วเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ยกข้ามไป
 เมืองเวียงจันทน์ ให้เล็กรื้อทำลายบ้านเมืองเสียให้สิ้น เว้นไว้แต่วัดเท่านั้น

(๑) พุทธศักราชที่ ๒๓ ตุลาคม

(๒) พุทธศักราชที่ ๒๒ ตุลาคม

ฝ่ายท้าวเพี้ยเมืองเวียงจันทน์ ก็พากันเข้าหาเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ จึงจัดคนให้คนไปติดตามกวาดต้อนครัวเมืองเวียงจันทน์ ช้ามมารวบรวมไว้ ณ ฟากพันพร้าว กำหนดจะกวาดครัวส่งมา ณ กรุงเทพมหานคร ณ เดือน ๑๒ คิดอ่านตรองผ่อนกำลังรพลอนเสียให้สิ้นมิให้ตั้งบ้านเมืองต่อไปได้ จะให้ยังอยู่แต่ป่าเปล่า

แม่ทัพไทยลงฆ่าพวกญวน

ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียตนามรู้ว่า อนุทำความวุ่นวายแก่กองทัพไทย ไม่สวามิภักดิ์ตามทรีบสั่งไว้ เกิดรบพุ่งขึ้นอีก จึงมีหนังสือมาถึงแม่ทัพไทยฉบับหนึ่ง ถึงอนุฉบับหนึ่ง ให้เจ้าเมืองลำน้ำจัดขุนนางและกรมการ กับไพร่มาส่งถึงอนุและกองทัพไทย เจ้าเมืองลำน้ำจึงจัดให้กายโดยทง เลकिनุต เวียนหล่ำกับไพร่ญวนลาว ๕๐ คน มาลงเรือที่เมืองมหาชัยกองแก้ว ครั้นมาถึงเมืองนครพนมแจ้งว่าอนุหนีไปอยู่เมืองพวน จึงมีหนังสือให้แม่ทัพไทยฝ่ายพระยาวิชัยสงคราม หลวงนรา ซึ่งตั้งทัพอยู่เมืองนครพนม จึงบอกหนังสือมาถึงเจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพใหญ่ก็ให้มีหนังสือตอบไปว่าพระยาพิไชยสงคราม หลวงสุเรนทรวิชิต กับไพร่ ๒๐๐ - ๓๐๐ เศษ ประมาทอยู่ที่เพราะเชือญวน จึงได้ตาย ครั้นนั้นก็ล่อลวงทำอย่างนั้นอีก จะเอามันไว้ทำไม ให้กำจัดมันเสียให้สิ้น นายทัพทั้ง ๒ แจ้งหนังสือแม่ทัพใหญ่แล้ว ก็ให้ปล่อยไปล่อลวงญวนและไพร่ขึ้นไปจะเลี้ยงโต๊ะ ญวนสำคัญว่าจริง ก็ให้ไพร่อยู่เฝ้าเรือแต่ ๒ คน นอกนั้นพากันขึ้นไปสิ้น ครั้นไปถึงในค่ายพร้อมกันแล้ว นายทัพทั้ง ๒ ร้องขึ้นว่า พวกเราเร่งลงมือ พวกไทยก็กรูกันเข้าฆ่าญวนตาย เหลืออยู่แต่เลकिनุตกับไพร่ลาว ๒ คนถูกอาวุธเจ็บป่วยอยู่ ส่งไปให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพ

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๑) เจ้าน้อยเมืองพวนให้เพี้ยกลาง เพี้ยหอไชย มาแจ้งความแก่เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่เมืองเวียงจันทน์ว่า เจ้าน้อยเมืองพวนแต่งกองทัพออกลาดตระเวนด้านทางถึงกันทุกตำบล อนุนั้นขึ้นไปจะจับส่งให้มิให้หนีไปได้ ขอย่าให้กองทัพกรุงฯ ยกติดตามเข้าไปในเขตแดนเมืองพวนเลย ไพร่บ้านพลเมืองจะสะดุ้งสะเทือนไป

จับเจ้านุนได้

ครั้นเดือน ๑๒ ข้างแรม เพี้ยนามโคฏ เพี้ยอุทุม มาหาเจ้าพระยาราชสุภาวดี แจ้งว่า เจ้าน้อยเมืองพวนให้ออกลาดตระเวน พบอนุครอบครัวที่น้ำไฮเชิงเขาไก่ ให้คนพิทักษ์รักษาอยู่ ๕๐ คนแล้ว ขอให้แต่งคนขึ้นไปจับโดยเร็ว เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงแต่งให้พระอินทรเคชะ พระสุพนเชียงสา เมืองกลางคุมไพร่ ๓๐๐ คนไปจับอนุ ไปถึงหาดเคียว พบพระลับ และนายหนานขัติยะ หนานเมือง ท้าวมหาพรหม เมืองหลวงพระบางจับอนุกับครอบครัว พระยาพิไชย ให้มาเที่ยวสืบจับอนุไปถึงน้ำไฮเชิงเขาไก่ นายด่านเมืองพวนนำไปจับตัวอนุ อีคำแพง อีหนู อ้ายหนู บุตรอนุ กับหลานหญิงอนุคนหนึ่ง รวม ๙ คน พระอินทรเคชะ พระสุพนเชียงสา เมืองกลาง นายทัพนายกองจึงคุมเอาตัวอนุกับครอบครัวลงมา ส่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีเมืองเวียงจันทน์ เมื่อ ณ วันเดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๒) แต่ราชวงศ์นั้น เจ้าพระยาราชสุภาวดีให้ซักถามอนุกับอื่คำแพงพี่สาวราชวงศ์ ได้ความว่า ถูกหอกถูกปืนป่วยมากจะไปบอกตัวอนุไม่ได้ ไปถึงท่าข้ามช้างไต้เรือลำหนึ่ง ราชวงศ์กับภรรยาถึงเรือให้บ่าวพายไปว่าจะไปขึ้นที่เมืองมหาชัยกองแก้ว

(๑) ศุกร์ที่ ๒๑ พฤศจิกายน

(๒) อาทิตย์ที่ ๒๑ ธันวาคม

เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็แต่งตั้งนายทัพนายกองออกก่าวสกัดสืบเสาะติดตามราชวงศ์ทางบกทางเรือหลายทาง ก็หาได้ความประการใดไม่

ส่งอนุกับครอบครัวลงมากรุงเทพ ฯ

เจ้าพระยาราชสุภาวดี จึงให้พระอนุรักษโยธา พระโยธาสงคราม หลวงเทพนรินทร์พระนคร เจ้าเมืองขอนแก่น ราชวงศ์เมืองชนบท กับไพร่ ๓๐๐ คน คุมตัวอนุกับครอบครัวลงมาส่งเมืองสระบุรี พระยาพิไชยวารีขึ้นไปตั้งรับครอบครัวและส่งเสบียงอยู่ที่นั่น ก็ทำกรงใส่อนุตั้งประจานไว้กลางเรือ ให้พระอนุรักษโยธา พระโยธาสงคราม ตระเวนลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^(๑) โปรดให้จำไว้ทมิแปดตำรวจ บุตรหลานผู้หญิง และภรรยาอ่อนนั้นก็ส่งไปเป็นชาวสะตังหงส์ แล้วรับสั่งว่าให้ทำที่ประจานลงที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทำเป็นกรงเหล็กใหญ่สำหรับใส่อนุ มีรั้วตารางล้อมรอบทั้ง ๔ ด้าน มีกรงเหล็กน้อย ๆ สำหรับใส่บุตรหลานภรรยาจนถึง ๑๓ กรง มีเครื่องกรรมกรณ์คือ ครก สาก สำหรับโขลก มีเบ็ดสำหรับเกี่ยวแขวน มีกระทะสำหรับต้ม มีขวานผ่าอก มีเลื่อยสำหรับเลื่อยไว้ครบทุกสิ่ง แล้วตั้งขาย่างเสียบเป็น เวลาเช้าๆ ไซ้อายอนุกับอายโยปาศักหนึ่ง อายโปสุทธีสารหนึ่ง อายเต้หนึ่ง อายปานหนึ่ง อายทองจันทร์หนึ่ง อายสุวรรณจักรหนึ่ง อายบันหนึ่ง บุตรอนุ ๗ คน อีคำปล้อง ภรรยาอนุหนึ่ง อายสุริยะหนึ่ง อาย่องอนคำใหญ่หนึ่ง อายปานหนึ่ง อายคำบุหนึ่ง อายดีหนึ่ง หลานอนุ ๕ คน รวม ๑๔ คน ออกมาขังไว้ในกรงจำครบแล้ว ให้นางคำปล้องซึ่งเป็นอัครเทพีถือพัดกาทหมาก เข้าไปนั่งปรนนิบัติอยู่ในกรง ให้นางเมียสาว ๆ ซึ่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีส่งลงมาอีกครั้งหลังนั้น แต่งตัวถือกระบวยใส่

(๑) พุทธศักราชที่ ๑๕ มกราคม

ข้าวปลาอาหารไปเลี้ยงกันที่ประจาน ราษฎรชายหญิงทั้งในกรุงนอกกรุงพากัน
มาดนนั่งดูไปทุกเวลามิได้ขาด ที่ลูกผู้ญาติพี่น้องต้องเกณฑ์ไปทัพตายเสีย
ครั้งนั้น ก็มานั่งบนพรณนาคาแข่งทุกวัน ครั้นเวลาบ่ายแดดร่มก็เอาบุตร
หลานที่จับได้มาขึ้นหาหย่างเป็นแถวกันไปร้องประจานโทษ ต่อเวลาจวนพลบ
ก็เอาเข้ามาจำไว้ที่ทมิฬเก่า ทำดังนี้อยู่ได้ประมาณ ๗ วัน ๘ วัน พออนุบาย
เป็นโรคลงโลหิตตาย โปรดให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ที่สำเหร่ การที่จะ
ประหารชีวิตบุตรหลานญาติพี่น้องนั้น ก็สงบเงียบไป อนันต์เกิดเมื่อปีกุน
นพศก^(๑) เมื่อตายอายุได้ ๖๐ ปี

เกณฑ์ให้ต่อเรือรบ

ครั้งนั้นเจ้าพระยานครศรีธรรมราช เข้ามาเฝ้าช่วยในการพระบรมศพ
ด้วย ทรงพระราชดำริว่า กองทัพฝ่ายเราไปฆ่าอายญวนเสีย เจ้าเวียคนาม
มีความโกรธเคืองอยู่ จะไวใจทางทะเลไม่ได้ จึงโปรดให้เจ้าพระยานครคิดต่อ
เรือรบขึ้นเป็นตัวอย่างลำหนึ่ง ให้ใช้ทั้งในคลองและทะเลได้ เจ้าพระยานคร
จึงคิดต่อเป็นเรือปากปลาท้ายกำปั่นแปลง มีพลแจวได้ ๒ ข้างตลอดลำ ปาก
กว้าง ๙ ศอก ๑ คืบ ยาว ๑๑ วา ครั้นถวายเป็นตัวอย่าง โปรดแล้ว เจ้าพระยานคร
ก็ต่อขึ้นที่หน้าบ้านลำหนึ่ง พระราชทานชื่อมหาพิไชยฤกษ์ แล้วเกณฑ์เสนาบดี
เจ้สัว เจ้ภาษี นายอากร ต่อคนละลำบ้าง ๒ คนต่อลำบ้าง ได้เรือ ๓๐ ลำ
พระราชทานเงินช่วยแรงลำละ ๓๐ ชั่ง พระราชทานชื่อว่า ไชยเฉลิมกรุงหนึ่ง
บำรุงศาสนาหนึ่ง อาสาสมัครหนึ่ง ขจรจบแดนหนึ่ง แล่นเลยลมหนึ่ง อุดม-
เดชะหนึ่ง ชนะชิงชัยหนึ่ง บรรลัย์ข้าศึกหนึ่ง พิลึกเลอสรวงหนึ่ง ทะลวง
กลางรณหนึ่ง ประจัญโจมทัพหนึ่ง จับโจรทมิฬหนึ่ง บินอรณพหนึ่ง ตลบ

(๑) พ.ศ. ๒๓๑๐

ล่องคลื่นหนึ่ง ฝนชลเขียวหนึ่ง เทียวทุกหนึ่ง กระหนกจามหนึ่ง ทราวม
 คะนองหนึ่ง ผยองสมุทรหนึ่ง ประทุษรูเมืองพาลหนึ่ง รำบานูปริภักษ์หนึ่ง
 จักรอมเรนทร์หนึ่ง ตระเวนวาริหนึ่ง ตริเพชรธรรมาทหนึ่ง พรหมาสตรีนารายณ์
 หนึ่ง ลอยชายเข้าเมืองหนึ่ง กระต๋องบุญฤทธิ์หนึ่ง พาณิชนิกษกหนึ่ง เจก
 เทพดาสรรค์หนึ่ง มหันตมงคลหนึ่ง แล้วปลุกโรงไว้ที่คลองบางกอกใหญ่
 หน้าวัดสังข์กระจายข้าม

ทูตญวนเข้ามา และทูตไทยไปเมืองญวน

ฝ่ายเจ้าเวียคนามแจ้งว่า เจ้าน้อยเมืองพวนจับอนุส่งให้แม่ทัพไทยก็
 ขัดเคืองให้หาขึ้นไปเผ่า แล้วก็พาลฆ่าเสีย จึงแต่งให้บัณฑิตเป็นทูตเชิญ
 พระราชสาส์นเข้ามา ณ กรุงเพท ฯ ทูตถึง ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ความ
 ในพระราชสาส์นว่า ทูตวิไชยฆ่าพวกญวนเสีย ชิตชุมกัม หลวงนรา ยกกองทัพ
 ล่วงเกินเข้าไปเก็บส่วยในเมืองญวนต่อเขตแดนญวน ขอให้ส่งตัวทูตวิไชย ชิตชุมกัม
 หลวงนราออกไป จะได้ไล่เลียงไต่ถามดู แล้วเมืองเวียงจันทน์ขึ้นอยู่ด้วยกัน
 ทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่ควรจะให้สาบสูญเสีย ขอให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ขึ้นไว้ดังเก่า
 มีความเป็นหลายประการแจ้งอยู่ในพระราชสาส์นนั้นแล้ว ฝ่ายกรุงจะตอบ
 พระราชสาส์นไป ทูตญวนไม่รับ ว่าให้ที่กรุงแต่งทูตออกไปจึงจะชอบ จึงได้
 มีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังออกไปถึงองเลโบใจความว่า ซึ่งจะจัดการตั้งเมือง
 เวียงจันทน์นั้นเห็นยังจะช้าอยู่ และว่ากองทัพไทยยังไม่กลับมา ผู้ใดทำผิด
 อย่างไรก็ไม่ว่า และชื่อที่มีในพระราชสาส์นก็ผิดเพี้ยนกับชื่อไทยอยู่ ไม่รู้ว่าผู้ใด
 เป็นแน่ กองทัพกลับมาพร้อมเพรียงแล้วจึงจะไล่เลียงดูก่อน ครั้นทูตได้รับ
 หนังสือแล้วก็ลาไป จึงทรงพระราชดำริว่า จะไม่แต่งทูตออกไปให้เจ้าเวียคนาม
 ทราบความก็ไม่สมควร ด้วยเมืองเป็นไมตรีกัน จึงโปรดให้พระอนุรักษภูธร

ขุนพิทักษ์นที ขุนพิพิธโกศา เชิญพระราชสาส์นเครื่องราชบรรณาการออกไป
ทรงยินดีพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ในเดือน ๔ ปีชวดนั้น ความในพระราชสาส์น
ก็คล้ายกันกับหนังสือเจ้าพระยาพระคลังที่มีให้ทูตญวนออกไป

**ราชทูตไทยกลับจากเมืองญวน
เจ้าเวียงจันทน์ตอบพระราชสาส์น**

ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๑) พระอนุรักษภร
ขุนพิทักษ์นที ขุนพิพิธโกศา ทูตมีชื่อกลับเข้ามาถึงเจ้าเวียงจันทน์ มีพระราช-
สาส์นตอบเข้ามาว่า พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์คำนับมายังพระเจ้า
กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ให้ทราบ ด้วยกรุงพระมหานครศรีอยุธยาแต่งตั้งให้
พระอนุรักษภรกับทูตมีชื่อ จ้างทูตพระราชสาส์นและคุมสิ่งของออกมาทรงยินดี
กับว่าด้วยความอนุเมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ มีโทษผิดหลายประการ ได้แจ้ง
ในพระราชสาส์นแล้ว ด้วยคิดจะให้กรุงเวียงจันทน์กับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา
เป็นทางพระราชไมตรีสนิทกันต่อไปทุกชั่วชัณยังนานยังให้สนิท และบรรดา
หัวเมืองขึ้นทั้ง ๒ ฝ่าย จะใคร่ให้รักษาเขตแดนอยู่เย็นเป็นสุข อย่าให้มีเหตุ
วิวาทกันแต่สิ่งใดได้ จะได้พึงบุญบริบูรณ์ทั่วกัน ทางพระราชไมตรีจะได้ดี
ไม่รู้สึกแต่ก่อนเมืองเขมร เมืองเวียงจันทน์ เป็นเมืองขึ้น ได้ถวายของ
ทั้ง ๒ พระนครตามอาณภาพ ห้ามผิดสิ่งใด เพราะได้พึ่งกรุงเวียงจันทน์กับ
กรุงพระนครศรีอยุธยา อยู่อย่างมีคุณเมตตาโอบอ้อมนานาประเทศทั้งปวงรู้ทั่ว
อยู่สัน เมื่อปีก่อนอนเมืองเวียงจันทน์มีทุกข์ขอพยามาจะนั่งอยู่ไม่ควรร จึงให้
เข้าหยุดพักอยู่เมืองแ่งอาน ภายหลังอนอ่อนวอนขอกลับไปบ้านเมือง จึงสั่ง
ให้เจ้าเมืองแ่งอานเกณฑ์ขุนนางกับไพร่ไปส่งให้พ้นเขตแดน แล้วกำชับอนว่า

(๑) วันที่ ๑ พฤศจิกายน

ไปถึงบ้านเมืองแล้วให้คิดถึงตัว ว่ากระทำได้ต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยา
 ให้แต่งคนรีบลงไปขอโทษต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยา จึงจะควรได้เป็น
 ข้าราชการต่อไป แล้วได้ให้เลื่องชื่อกับทูตมีชื่อ จำทูลพระราชสาส์น เข้ามา
 แจ้งต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยาว่า กรุงเวียงจันทน์จัดการเมืองเวียงจันทน์
 เห็นควรที่ทำความเมตตาแก่เมืองน้อย กับชอบในทางพระราชไมตรี ซึ่งจัดทั้งนี้
 เห็นว่าจะแจ้งสมควรอยู่แล้ว ถ้ากรุงพระนครศรีอยุธยามีพระทัยคิดถึงทางพระ
 ราชไมตรี ให้เอาพระทัยกรุงเวียงจันทน์เป็นพระทัยกรุงพระมหานครศรีอยุธยา
 เมื่ออนุทำผิดมิโทษ การควรจะบรรเทาประการใด ก็หาบอกให้กรุงเวียงจันทน์รู้ไม่
 ต่อกรุงเวียงจันทน์ให้เลื่องชื่อ ทูตมีชื่อเข้าไปจนกลับมา ก็ยังเงยบออยู่ หามิพูด
 ออกมาแจ้งความเหมือนแต่ก่อนไม่ จะว่าเป็นทางไมตรีอยู่ที่ไหน มิใช่แต่
 เท่านั้น เมื่อฤดูร้อนปีกลายนี้ สักเจ้าเมืองแ่งอานให้จัดขุนนางผู้น้อยถือหนังสือ
 ขึ้นไปทำกำชับอนุ ให้ลงไปขอโทษต่อกรุงพระมหานครศรีอยุธยา นายทัพ
 กรุงพระมหานครศรีอยุธยา ชื่อทงวิไชย ไม่มีเหตุสิ่งใด ช่มเหล่งฆ่าเสีย ยังเหลือ
 อยู่แต่เลตินยุตกับลาว ๒ คน และกล่อดหนังสือว่าเอาไปส่งให้แม่ทัพ ชื่อ
 ราชสุภาวดีส่งมา ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา และเมื่อฤดูหนาวปีกลาย
 นายทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ชื่อชิต กับคนมีชื่อยกกองทัพล่วงเข้าไป
 เมืองกำโลเมืองญ้อที่ตำบลจะปล่อยให้ขุนนางข้างนอกกระทำความผิดอย่างธรรมเนียม
 ล่วงเขตแดนซ้ำเติมอย่างนี้ จะเป็นธรรมเนียมไมตรีกันอย่างไร ถึงอนุมิโทษ
 ก็ได้ตัวอนุไว้แล้ว แต่เมืองเวียงจันทน์ว่างเปล่าอยู่ทุกวันนี้ ก็ยังหาได้บอกถึง
 กรุงเวียงจันทน์ไม่ จะได้จัดการรวมกันตั้งเจ้าเมืองเวียงจันทน์คนใหม่ ซึ่งอนุ
 ทำผิดนั้น กระทำโทษก็ควรอยู่แล้ว เมืองเวียงจันทน์หาควรเอาไว้ให้แผ่นดิน
 ว่างเปล่าไม่ และความดัน ๓ ข้อยังหาดีไม่ กรุงเวียงจันทน์ยังคิดถึงความดีมา
 แต่ก่อนกว่า ๔๐ ปีเศษมาแล้ว หาได้ขัดเคืองสิ่งใดไม่ เมื่อต้นปีนี้ได้ให้

บันชุนเวียนกับทูตมีชื่อ จำทูลพระราชสาส์นเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร
 ศรีอยุธยา แจ้งราชการโดยซื่อสัตย์ จะใคร่ให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยา
 คิดอ่านในทางพระราชไมตรีให้รอบคอบโดยสุจริต ครั้นอยู่มาเจ้าเมืองไชย่ง
 บอกส่งสำเนาพระราชสาส์นกรุงพระมหานครศรีอยุธยาขึ้นมา ครั้นพิเคราะห์ดู
 ในสำเนาพระราชสาส์น เห็นความเลือนลอย ข้อความที่สำคัญหาไม่ แคลง
 อยู่แล้วคิดว่ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะผ่อนไมตรีลงไม่เหมือนแต่ก่อน
 ครั้นทูตออกมาถึงกรุงเวียงคานาม ได้ส่งเลขาถามทูตด้วยข้อความท่งวิไชยกับ
 ความซัดซุ่มกิม หลวงนรา ทูตแจ้งว่าความ ๒ ข้อนี้ เมื่อทูตอยู่ ณ กรุงเพ
 มมหานคร หาไต่ยินข่าวคราวประการใดไม่ ถ้าจริงเหมือนทูตว่า ขุนนางนายทัพ
 กรุงเพมหานครหาพ้นความผิดไม่ และกฎหมายอย่างธรรมเนียมกรุงเพ
 มมหานครศรีอยุธยาตรงอยู่ก็ไม่ละโทษท่งวิไชย กับคนมีชื่อผู้กระทำผิด
 ข้อหนึ่งการที่จะจัดเจ้าเมืองเวียงจันทน์นั้น เมืองเวียงจันทน์แต่ก่อนเป็นข้าอยู่
 ท่ง ๒ พระนคร บัดนั้นเป็นนักโทษ ชอบที่กรุงเวียงคานามกับกรุงพระมหานคร
 ศรีอยุธยาพร้อมที่จะจัดแจงตั้ง จึงจะชอบด้วยอย่างธรรมเนียมเมืองไมตรีกัน
 และทูตแจ้งความว่า เมื่อทูตออกมาจากกรุงพระมหานครศรีอยุธยานั้น เจ้าพระ
 ยาราชสุภาวดีแม่ทัพยังไม่ลงมาถึง ความท่งนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานคร
 ศรีอยุธยา จะทรงคิดประการใดทูตหาแจ้งไม่ เลขาจดหมายคำทูตใส่กระดาษ
 แผ่นหนึ่งถวาย แล้วทูตเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ได้ถามทูตที่เฝ้า ทูตกราบทูล
 ถูกต้องกันกับจดหมายเลขา กราบทูลว่า ทูตย่อมคิดเห็นนาพระทัยกรุงพระมหา
 นครศรีอยุธยา กรุงเวียงคานามเห็นความกับคำทูตกราบทูลต้องกัน คิดเห็นว่า
 นาพระทัยกรุงพระมหานครศรีอยุธยายังจะทรงคิดเหมือนคำทูตว่า ถ้าจริงอย่าง
 นั้นแล้ว ทางพระราชไมตรีท่ง ๒ พระนครจะได้เจริญยิ่งขึ้นไป จะไม่ได้
 ร้าวฉานจากความดีแต่ก่อน จึงส่งให้เลขาเลี้ยงทูต แต่งพระราชสาส์น จัก

สิ่งของทรงยินดีมอบให้ทุกคนเข้ามา ขอให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทราบ
ความก่อน กรุงเวียงคานามจะใคร่ให้ทางพระราชไมตรีรอบคอบยืดยาว อย่าให้
เสียสิ่งใด แต่ไปเมืองขึ้นและนานาประเทศทั้งปวงจะได้สรรเสริญนบอบ
๒ พระนครว่า มีทางไมตรีเสมอต้นเสมอปลาย และครั้งนี้กรุงพระมหานคร
ศรีอยุธยา จัดสิ่งของเกินออกมานั้นไมตรีอยู่อย่างธรรมเนียมยุติธรรม ไม่ได้
อยู่ที่สิ่งของมากและน้อย จึงสั่งให้เจ้าพนักงานรับสิ่งของ ๗ สิ่ง ของเหลือนั้น
มอบให้ทุกคนเข้ามา กรุงเวียงคานามกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นทาง
ไมตรีรักใคร่กันมาแต่ก่อนนั้นใด ขอให้ทางพระราชไมตรีเสมอต้นเสมอปลาย
เหมือนแต่ก่อน กรุงเวียงคานามจัดทางพระราชไมตรีมาทางนี้ ขอให้กรุงพระมหา
นครศรีอยุธยาทรงคิด จะชอบหรือมิชอบ และสิ่งของซึ่งตอบแทนไปมาถึงกัน
นั้นถึงจะน้อยก็เป็นทางพระราชไมตรี ทำต้องด้วยอย่างธรรมเนียมแล้ว ทาง
พระราชไมตรีก็จะยืนยาวสืบไปชั่วฟ้าและดิน ถ้าไม่ทำดังนี้แล้ว เหมือนทั้งที่ค
หาที่ร้าย และการทั้งนี้กรุงเวียงคานามว่ากล่าวมา เห็นถูกต้องประเพณีซึ่งตั้งอยู่ใน
ยุติธรรมทุกประการแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะจัดประการใดก็สุดแต่
กรุงพระมหานครนั้นเถิด เบื้องบนมีเทวดา เบื้องล่างนานาประเทศจะเห็น
คิดและตรง กรุงเวียงคานามไม่ต้องว่ามากไปแล้ว พระราชสาส์นมา ณ วันจันทร์
เดือน ๗ แรม ๑๑ ค่ำ^(๑) มินมาง ๑๐^(๒) ปีฉลู เอกศก

พระราชสาส์นฉบับนี้ไม่ได้คัดลอก เพราะจะให้ท่านผู้อ่านพึงสำนวน
ฉนวนเล่น

พระราชสาส์นอีกฉบับหนึ่งใจความวิงวอนแต่จะขอเอาตัวพระยาณรงค
วิไชย พระวิชิตสงคราม หลวงนรา ไปอย่างเดียว แล้วล่ำเลิกเข้ามาว่าฉนวนได้

(๑) วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๓๒

(๒) หมายถึงศักราชแผ่นดินมินมางแห่งประเทศฉนวน

ข้อตรงต่อกรุงเทพมหานคร พม่ามีราชสาส์นไปชวนให้เข้ามาตีกรุงเป็นศึก
กระหนาบ ถ้าได้แล้วจะแบ่งเขตแดนกันคนละครึ่ง พระเจ้ากรุงเวียดนามก็มิได้
รับประการหนึ่ง สำเภาหลวงแต่งไปค้าขายเมืองจีน ถูกพายุพัดเข้าเมืองญวน
พระเจ้ากรุงเวียดนามก็เอาฐานะเหมือนกับของพระเจ้ากรุงเวียดนามเองประการ
หนึ่ง เขมรป่าดง เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองขุขันธ์นั้น ตื่นกบฏ หนี
เข้าไปในเขตแดนกรุงเวียดนาม ๆ ส่งให้จ่ายเสบียงอาหารให้แล้ว ให้กลับไป
อยู่บ้านเมืองตามเดิม

หนังสือลงมาถึงเจ้าพระยาพระคลังฉบับหนึ่ง ใจความว่า เมื่อต้น
ฤดูหนาวปีกลายนี้ ขุนนาง ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาซื้อขีตชุมกัมม
กองทัพล่วงเกินเข้าไปในเมืองกำโล เมืองญ้อคือ ตำบลเป็นเขตแดนกรุงเวียดนาม
ความ ๒ ข้อ ซึ่งกระทำผิดเกินทั้งหาชอบที่ผู้สัจธรรมจะฟังไม่ และอนึ่งแต่ก่อน
เป็นข้า ๒ พระนคร ครั้นจับตัวได้แล้วที่เมืองเวียงจันทน์จะนิ่งดูให้ว่างเปล่าอยู่
จะคิดจัดตั้งผู้ใดเป็นเจ้าเมืองเวียงจันทน์ กรุงพระมหานครศรีอยุธยาหาบอก
ออกไปให้รู้ด้วยไม่ว่าจะได้ทั้งให้พร้อมด้วยกัน กรุงพระมหานครศรีอยุธยาจะใคร่
ได้แผ่นดินและไพร่บ้านพลเมืองเวียงจันทน์แต่ฝ่ายเดียวหรือ จึงไม่บอกออกไป
ให้รู้ ความข้อนึงสงสัยกลางแฉ่งเป็นอันมาก

ทรงทราบความในพระราชสาส์น และหนังสือลงมาถึงแล้ว จึงทรงพระ-
ราชดำริว่า เจ้ากรุงเวียดนามขัดเคืองจนถึงลำเลิกแล้ว จึงคิดบัญชาบำช้นมา
อย่างไรก็ไม่ว่า จะต้องแต่งทูตไปเกลี้ยกล่อมเสีย

ในปีนั้นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ถวายช้างสีประหลาดทอก
งาเดียวข้างหนึ่ง สูง ๓ ศอก ๖ นิ้ว ถึงกรุงเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔

แรม ๓ ค่ำ^(๑) พระราชทานชื่อขึ้นระวางเป็นพระบรมเอกทัณฑ์ สรรพคุณลักษณะ
ศักดิ์ตามพจนานุกรมพิพิธ สฤทธิตันมงคลพาหนเลิศฟ้า

พระราชสาส์นถึงพระเจ้าเวียงคานม

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ^(๒) ในปีฉลู นั้น จึงโปรดให้
พระจักราเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นออกไปว่า ซึ่งทงวิไชยฆาญวนลาวผู้ถือ
หนังสือ กับว่าชิตชุมกิม หลวงนรา คุมกองทัพล่วงเข้าไปในเขตแดนกรุง
เวียงคานม นั้น ความทงนเมือขุนนางผู้ใหญ่นายทัพนายกองมาถึงพร้อมกัน ได้
ไล่เลียงพระยาวิจิตสงครามซึ่งกุมกองทัพล่วงไปอยู่เมืองนครพนมนั้นแล้ว ได้
ถามหลวงนรา หลวงจงใจยุทธ ตามเรื่องความแต่ต้นมา ซึ่งพระยาวิจิตสงคราม
ให้ฆาญวนฆาญลาวผู้ถือหนังสือที่เมืองนครพนมนั้น ก็เพราะมีเหตุเกิดขึ้นที่เมือง
เวียงจันทน์ก่อน ด้วยญวนนำอนุราชวงศ์มาพดล่อลวงไทย ไทยหลงเชื่อตาม
ถ้อยคำญวนมาพดล อนุราชวงศ์จึงฆ่าพวกไทยตายเสียเป็นอันมาก จึงเอาเมือง
เวียงจันทน์ได้ พวกไทยเสียที่แก่อนุราชวงศ์ ด้วยไวใจเชื่อญวนจึงพากันตาย
แม่ทัพนายกองพวกไทยมีความน้อยใจแก่ญวนนัก ปรีक्षाพร้อมกันเห็นว่า ญวน
เข้ากับบ่อนคนผิด หากคิดถึงทางพระราชไมตรีไม่ จึงคิดกันให้มาล่อลวงทำการ
ดังนี้ นายทัพนายกองเคยเชิดที่เมืองเวียงจันทน์ หาไวใจญวนไม่ เมื่อแม่ทัพ
ยกกองทัพขึ้นไปจะรบกับอนุราชวงศ์ ให้พระวิจิตสงครามเป็นแม่ทัพเรือคอย
รักษาอยู่ทางแม่น้ำ ครั้นญวนลาวมาในระหว่างทัพศึกเห็นผิดประหลาด จะมา
ร้ายดีไม่ล่วงรู้ นายทัพนายกองสำคัญใจว่าญวนพวกนี้เป็นพวกอนู เคยมาลวง
ให้ลาวฆ่าไทยที่เมืองเวียงจันทน์ จึงได้ฆาญวนลาวผู้ถือหนังสือเสีย เหลือ

(๑) วันที่ ๑๑ มีนาคม

(๒) วันที่ ๑๕ มีนาคม

ญวน ๑ ลาว ๒ ต้องอาวุธป่วยเจ็บลำบาก พระวิชิตสงครามส่งมาถึงแม่ทัพไทย
 เจ็บหนักถึง ก็ตายเสียแล้ว แต่หนังสือ^๕นั้น พระวิชิตสงครามว่าใช้ให้คนลงไป
 ค้นหาที่เรือก็หาพบไม่ ซึ่งเกิดเหตุฆ่าฟันกันล้มตายให้ทางพระราชไมตรี
 มัวหมอง^๖ทั้งนี้ หาพอที่จะเป็น^๗ไม่ เหตุด้วยอนุคนเดียวพาให้เกิดการเป็นไป
 ต่าง ๆ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา^๘มีความวิตกกังวลทางพระราชไมตรียิ่งนัก แล้ว
 ก็เห็นว่าไทยตายที่เมืองเวียงจันทน์ถึง ๒๐๐ เศษ เกือบ ๓๐๐ คน เพราะเชื่อ
 คำญวน ไทยฆ่าญวนลาวตายที่เมืองนครพนม ๕๐ เศษ ซึ่งจะถือเอาผิดแต่ไทย
 ข้างเดียว^๙นั้นเห็นจะยังไม่เที่ยงธรรม ด้วยก่อเหตุเกิดการอันตรายขึ้นที่เมือง
 เวียงจันทน์ก่อนเป็นความจริง ซึ่งหลวงนรารณรงค์ หลวงจงใจยุทธ ยกกองทัพ
 ล่วงเข้าไปถึงเมืองถุ^{๑๐}ตือ เป็นเมืองขึ้นของกรุงเวียงจันทน์ กองทัพไทยล่วงเกิน
 เข้าไป^{๑๑}นั้นเพียงนี้ เพราะเห็นว่าเมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร ๓ เมือง^{๑๒}นี้เป็น
 แต่เมืองเล็กน้อยปลายเขตแดนต่อกัน แต่ก่อนมากเคยเป็นเมือง^{๑๓}ขึ้น^{๑๔}ทั้ง ๒ ฝ่าย
 เมืองพอง เมืองพลานขึ้นแก่เมืองขุขันธ์ เมืองชุมพรขึ้นแก่เมืองบาสัก ภายหลัง
 อนุมาขอเอาเมืองชุมพรไปขึ้นแก่เมืองเวียงจันทน์ แม่ทัพนายกอง^{๑๕}รื้อ^{๑๖}ว่า เมือง
 พอง เมืองพลาน เมืองชุมพร เป็นเมืองขึ้น^{๑๗}ทั้ง ๒ ฝ่าย พระวิชิตสงคราม
 จึงเกณฑ์ให้หลวงนรารณรงค์ หลวงจงใจยุทธ คุมไพร่ยกไปตามพวกกบฏ กับ
 เทียวหาครอบครัวหัวเมืองที่ระส่ำระสายไปอยู่เมืองชุมพร จะรับกลับคืนมาอยู่
 บ้านเมืองตามเดิม ครั้นพบครอบครัวบ้างก็พาครว^{๑๘}มา หาได้เรียกเอาส่วยสา-
 อากรแต่ผู้ใด^{๑๙}ไม่ และหัวเมืองเล็กน้อยปลายเขตแดนเช่น^{๒๐}นี้ กรุงพระมหานคร
 ศรีอยุธยาจะได้คิดปรารภ^{๒๑}ที่จะให้ไปเบียดเบียนเรียกเอาส่วยสาอกรแต่บ้าน
 เล็กเมืองน้อย^{๒๒}นั้นหา^{๒๓}มิได้ ซึ่งหลวงนรารณรงค์ หลวงจงใจยุทธ ไปตามพวก
 กบฏและไปปรับครอบครัวที่เมืองชุมพร^{๒๔}ครั้ง^{๒๕}นี้ ด้วยเห็นว่าเป็นเมืองขึ้นอยู่ด้วย
 กันทั้ง ๒ ฝ่ายจึงได้ไป ถ้าเป็นเมืองขึ้นเขตแดนกรุงเวียงจันทน์ฝ่ายเดียวแล้ว

นายทัพนายกองก็หาอาจล่วงเกินเข้าไปไม่ พระเจ้ากรุงเวียตนามมีพระปัญญา
มากลึกซึ้ง ทรงตริตrongโดยสัจธรรมก็ย่อมจะเห็นตลอดสิ้น มีความในพระ-
ราชสาส์นเป็นหลายประการ แจ้งอยู่ในพระราชสาส์นนั่นแล้ว

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ^(๑) พระจักราราชมนตรี ทูต
กราบถวายบังคมลาออกไป

ราชทูตไทยกลับจากเมืองญวน

ครั้นมาถึง ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ พระจักราราชทูตกลับ
เข้ามาถึงกรุง กราบทูลว่า เจ้าเวียตนามได้ทราบในพระราชสาส์นตั้งนั้นก็
ซัดเคืองไม่รับของทรงยินดี คินให้ทูตกลับเข้ามาหมด มีพระราชสาส์นตอบ
เข้ามาใจความว่า กรุงเทพพระมหานคร ถ้ายังรักษาทางพระราชไมตรีอยู่ ขอ
ให้เอาคนทั้ง ๓ มาทำโทษที่กลางตลาด ทางพระราชไมตรีจะไม่มัวหมอง จึง
จะยียาวไปภายหลัง

ความเรื่องนี้ได้มีพระราชสาส์นโต้ตอบไปมาหลายครั้งแล้ว จะกล่าว
ยียาวไปถึงบ่วงการ ทงวิไชยนั่นก็พอพระยาวิชิตสงครามซึ่งเลื่อนชั้นเป็นพระ-
ณรงค์วิชัย ญวนไม่รู้วาระไร ก็เรียกชื่อเป็น ๒ คนออกไป

การจลาจลในเมืองญวน

ฝ่ายทางเมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองจันทบุรี เมืองตราด
แต่งให้ขุนหมื่นไปสืบราชการ และจีนที่อยู่เมืองไซ่ง่อน เมืองล่องไห่ หนีเข้ามา
ให้การตอ้งกันกับหนังสือบอกว่า ที่เมืองไซ่ง่อนองท่านมาสำเร็จราชการอยู่
ตายลง เจ้าเวียตนามซัดเคืององท่านมานานแล้ว แต่ไม่รู้ที่จะทำประการใด

(๑) วันที่ ๑๕ มีนาคม

ด้วยเป็นคนเก่าเดิมขององเชียงสือพระราชบิดา ครั้นองค์ท่านตาย ก็ให้ข้าหลวง
ออกไปขุดศพองค์ท่านขึ้นทำโทษ ประจานต่างๆ เหมือนทำโทษคนเป็น

ขุนนางเก่าขององค์ท่าน ชื่อองภอเบโคย องลันเบีย องภอจาย องบงบาง
เป็นผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน มีการก่อกบฏต่อองค์ท่าน ชักชวนสมัครพรรค
พวกจับข้าหลวงกับเจ้าเมืองไซ่ง่อน องภอจันปลัดเมืองฆ่าเสีย แล้วฝังศพ
องค์ท่านไว้ดังเก่า จัดการบ้านเมืองเป็นกบฏขึ้นเมื่อ ณ เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ
องภอเบโคยเข้าอยู่ในเมืองไซ่ง่อน ตั้งตัวขึ้นเป็นนายโงย องภอเบโคย จึงตั้ง
องบงบางให้เป็นเสียนทอง ตั้งโกบาให้เป็นลันบิน ตั้งขุนนางเมืองไซ่ง่อนซึ่ง
เข้าเกลี้ยกล่อมด้วย ๔ คนให้เป็นองตงกุน เป็นองตำกุน เป็นองเตียนกุน เป็น
องโหกุน ให้องจันเบีย เป็นองเฮากุน ธรรมเนียมเมืองญวนที่เมืองเวิน
ขุนนางผู้ใหญ่มีอยู่ ๕ คือ องค์ท่านหนึ่ง องตงกุนหนึ่ง องเตียนกุนหนึ่ง อง-
โหกุนหนึ่ง องเฮากุนหนึ่ง แต่องค์ท่านนั้นมาเป็นข้าหลวงผู้สำเร็จราชการอยู่
เมืองไซ่ง่อน องภอเบโคย องบงบางจึงให้โกบา องตงกุน องตำกุน องเตียนกุน
องโหกุน ที่ตั้งแ่งกันขึ้นให้ยกลงมาตีเมืองสมิถ่อ เมืองล่องไห้ เมืองสะแด
เมืองโจก เมืองบันทายมาศได้ เจ้าเมืองหนีไป ตีเมืองล่องไห้จับเจ้าเมืองได้
ส่งขึ้นไปเมืองไซ่ง่อน องภอเบโคยฆ่าเสีย ตีเมืองโจกได้ เจ้าเมืองโจกหนี
ไปอยู่ในแดนเมืองเขมร ตีเมืองบันทายมาศได้ จับเจ้าเมืองบันทายมาศฆ่าเสีย
พวกจันทวเหี้ยซึ่งอยู่ในเมืองบันทายมาศเห็นบ้านเมืองวุ่นวายขึ้นก็เข้าเข้าเดิมเอา

ฝ่ายโกบา องตงกุน องเตียนกุน องตำกุน องโหกุน กลับทัพขึ้นไป
เมืองโจก จึงคิดกลับใจปรึกษากันว่า องภอเบโคยเป็นคนชาติสกุลต่ำหาควรที่
จะเป็นเจ้านายไม่ เราช่วยกันตีเอาเมืองไซ่ง่อนตัดศีรษะองภอเบโคย องบงบาง
ไปถวายเจ้ากรุงเวียตนาม จะได้เป็นความชอบ จึงจะสมควรที่เป็นขุนนาง

สัตย์ซื่อต่อแผ่นดิน โกบา องตงกุน อาเตียนกุน องตำกุน องโหกุน ปรีक्षा
เห็นพร้อมกันแล้ว จึงให้หลานเจ้าเมืองโจวกุไปตามเจ้าเมืองโจวกุกลับมาคิด
ราชการด้วยกัน เจ้าเมืองโจวกุกลับมาถึงเมืองแล้ว เจ้าเมืองโจวกุกับโกบา
องตงกุน องเตียนกุน องตำกุน องโหกุน จึงเกลี้ยกล่อมญวนเมืองบันทายมาศ
เมืองโจวกุได้คน ๗,๐๐๐ เศษ จะยกไปรบเมืองไซ่ง่อน องภอเบโคย องบงบาง
รู้ จึงให้กวาดเสบียงอาหารเครื่องคัสตราวุธปืนใหญ่น้อย กระสุนดินดำไว้ใน
เมืองให้ข้าราชการโกบา องตงกุน องเตียนกุน องตำกุน องโหกุน ซึ่งยังตกค้าง
อยู่ที่เมืองไซ่ง่อนฆ่าเสียเป็นคน ๖๗๐ เศษ ฆ่ามารดาองตงกุนเอาศีรษะผ่าออก
๔ ซีก แล้วเอาขี้ขี้บั้นห่อ เขียนฉลากปิดไปว่า เมื่อเลิกองตงกุนกินนมแม่
เตียนใหญ่ขึ้นกินนมแม่ แล้วให้ญวนเอาศีรษะไปให้องตงกุน ๆ ให้ฆ่าญวน
ซึ่งเอาศีรษะไปให้นั้นเสีย แล้วเจ้าเมืองโจวกุ โกบา องตงกุน องเตียนกุน
องตำกุน องโหกุน ยกขึ้นไปเมืองไซ่ง่อน

ครั้น ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^(๑) องภอเบโคย องบงบาง ยก
ออกมารบกันนอกเมือง เว้นวัน ๑-๒ วันรบกันครั้งหนึ่ง ผู้คนล้มตายทั้ง ๒
ฝ่ายเป็นอันมาก ตักรบกันตั้งแต่ ณ เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ^(๒) มาจนเดือน ๑๑
จีนญวนตายประมาณ ๑๐,๐๐๐ เศษ

เจ้าเวียคนามทราบหนังสือบอกแล้ว จึงให้องเตียนกุนเป็นแม่ทัพ อง
ทำตานตายทายเป็นข้าหลวงกำกับทัพยกลงมา พวกองภอเบโคยทั้ง ๖ คนที่กลับ
ใจเข้าช่วยเจ้าเวียคนามก็เข้าหาแม่ทัพเมืองเว้ เข้าล้อมเมืองไซ่ง่อนไว้ แต่จะ
หักเอามิได้ ก็ล้อมไว้ให้ออกเสบียงอาหาร

(๑) อังคารที่ ๒๔ กันยายน

(๒) พุธที่สิบสี่ที่ ๔ กรกฎาคม

**โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา
และเจ้าพระยาพระคลังไปรบญวน**

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงชดเคืองญวนอยู่ จึงทรงพระราชดำริว่า ครองจันทร์เป็นกบฏหนีไป ญวนก็รับไว้ อนุเป็นกบฏหนีไป ญวนก็รับไว้ แล้วกลับแต่งขุนนางพาอนุมาตั้งบ้านตั้งเมืองอย่างเก่า ทำเหมือนเมืองเขมรเหมือนกัน มีแต่คิดเกียตกันเขตแดนฝ่ายไทย ช่มชี้ยกตัวขึ้นเป็นตึกวางเต่ ให้องเลโบมีหนังสือมาว่าให้ทกรงลงชื่อไปในพระราชสาส์น ว่า พระเจ้ากรุงเวียตนามตึกวางเต่ ฝ่ายที่กรุงเห็นแก่ทางไมตรีก็ทำให้ตามชอบใจ ภายหลัง ก็ให้เลโบมีหนังสือมาอีกว่า ให้เอาตราหลวงสำหรับแผ่นดินประทับสำเนาพระราชสาส์นออกไป ด้วยยกตัวขึ้นเป็นใหญ่ดังนี้ จะเป็นไมตรีกันไปอย่างไรได้ จึงให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นแม่ทัพยกไพร่พลทั้งในกรุงและหัวเมือง ๔๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองเขมร โปรดให้องอ้อม องต๋วงไปช่วย แล้วให้ไปช่วยพวกกบฏ ให้ไปถึงเมืองไซ่ง่อน ให้เจ้าพระยาพระคลังซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหม เป็นแม่ทัพเรือรบมีชื่อคุมไพร่พล ๑๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองบันทายมาศ ให้เข้าทางคลองขุดใหม่ไปบรรจบทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองไซ่ง่อน ให้พระมหาเทพ (บ้อม) พระราชรินทร์ (ข้า) ขึ้นไปตีเมืองแงอานคือเมืองลำน้า ซึ่งขึ้นแก่ญวน ให้เกณฑ์คนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกไปเป็นไพร่พลทหารด้วย

กองทัพได้ยกจากกรุงเทพมหานคร ณ วันเสาร์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ^(๑) วันเดียวกันทั้ง ๓ ทัพ รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^(๒) เกิดแผ่นดินไหว ๕ ๕ ครั้งนนมากกว่าเดือน ๑๐ กรุงเทพมหานครก็ขาดทางพระราช

(๑) วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน

(๒) วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน

ไม่ตรึงขบวนตั้งแต่นั้นมา แล้วทรงพระราชดำริว่าเมืองหัวพันห้าทางหกทิศขึ้น
แก่ญวนใกล้เมืองหลวงพระบาง ยังไม่มีกองทัพไปตี จึงสั่งให้กรมมหาดไทย
มีตราขึ้นไปเกณฑ์ทัพเมืองแพร่หัวเมืองฝ่ายเหนือด้วย ให้ได้ ๔,๐๐๐ โปรต
ให้เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปพร้อมกันกับเจ้าเมืองหลวง
พระบาง ถึงเมืองหลวงพระบาง ณ เดือน ๓ แรม ๙ ค่ำ^(๑) ปีมะเส็ง เบญจศก
พักกองทัพหัวเมืองอยู่

ฝ่ายทัพเรือเจ้าพระยาพระคลังยกไปตีเมืองบันทายมาศ สู้รบกันอยู่
วันหนึ่ง ญวนก็ลงเรือหนีไปเมืองโจกุก กองทัพก็ข้ามไปทางคลองซุดใหม่ไป
ตีเมืองโจกุก ได้รบกันอยู่ ๒ วันกับคืนหนึ่ง พวกไทยลุลบึงเข้าไปทางหลัง
เมืองได้ ญวนเห็นดังนั้นก็พากันอพยพลงเรือหนีไป ทัพไทยได้เมืองโจกุกขึ้น
ตั้งอยู่

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯยกลงไปถึงเมืองเขมร องจันทร์ไม่สู้รบ
อพยพครอบครัวลงเรือหนีไปเมืองไซ่ง่อน จึงแบ่งกองทัพให้อยู่เป็นเพื่อน
องอิม องคัง ตั้งเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรอยู่ที่เมืองพนมเปญ

เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯยกลงจะไปข้ามลำน้ำโขง ที่เมืองบาพนม เค้น
บกไปเมืองไซ่ง่อน ครั้นรู้ข่าวว่าเจ้าพระยาพระคลังตั้งอยู่ที่เมืองโจกุก ก็ยก
ไพร่พลลงไปปรึกษาราชการกันที่เมืองโจกุก เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯจึงปรึกษา
เจ้าพระยาพระคลังว่า ทางลำแม่น้ำจะลงไปเมืองไซ่ง่อนเป็น ๒ แควอยู่ ด้วย
ลำแม่น้ำโขงลงมาถึงทะเลสาบเมืองเขมรแล้ว แยกออกที่บาพนมเป็น ๒ แควๆ
ข้างซ้ายมือลงไปเมืองสะแตกลองให้ออกปากน้ำเมืองไซ่ง่อน และทางนั้นดิน
ฤๅญเรือใหญ่ไปไม่ได้ แควข้างขวามือลงไปเมืองโจกุกแล้วแยกเป็น ๒ แคว
ไปออกปากน้ำเมืองปาสักลำหนึ่ง แยกไปออกปากน้ำเมืองสมิถ่อ ก็แผ่นดินใน

(๑) อาทิตย์ที่ ๒ กุมภาพันธ์

ระหว่างแม่น้ำทั้ง ๒ แคว้นาบนันมีคลองเล็กๆ ลัดไปได้หลายตำบล เรือใหญ่เดินไม่ได้ เดินได้แต่คลองวามะนาวคลองเดียว ด้วยคลองโตเท่าแม่น้ำใหญ่ เกาะที่นั่นจึงเรียกว่า เกาะแดง แต่เป็นหน้าที่ของท่าน ก็ต้องเดินบกคักไปทางบาพนมไปตีเมืองไซ่ง่อน แต่เดี๋ยวนี้มาพบเจ้าคุณเข้าแล้วจะทิ้งเสียก็ไม่ได้ ด้วยเจ้าคุณยังไม่เคยทัพศึก ก็จะต้องไปทางเรือด้วยช่วยกัน แต่ทางบกนั้นจะให้แต่เจ้าพระยานครราชสีมา พระยาราชนิกุล พระยาสิทธิราชเดโช พระยาพิไชยสงคราม และพวกทัพเมืองเหนือไปก็ได้ เจ้าพระยาพระคลังเห็นชอบด้วย เจ้าพระยาพระคลังจึงเรียนเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า คราวฉนวนจับไว้ได้มากแต่ชายฉกรรจ์ ๘๐ คนเศษ การข้างหน้างยังมีต่อไปมากอยู่ จะจำไว้ที่เมืองโจ๊กก็ไม่ไว้ใจ จะส่งเข้าไปกรุงเรือใหญ่ก็ไม่มี มีแต่เรือรบจะทำประการใดก็เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงว่าเจ้าคุณกลัวบาปอยู่ที่ไว้ระคิดนั้น จึงเรียกพระสุรินทราธมาตย์มาสั่งว่าอัยยฉนวนผู้ชายฉกรรจ์มีอยู่เท่าไรให้แจกเหล่าไปสำเร็จโทษเสียให้หมด แต่ครอบครัวของมันนั้นให้กวาดส่งลงไปเมืองบันทายมาศเสียให้สิ้น

กองทัพไทยกับกองทัพญวนเข้าสู้รบกัน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงแต่งให้พระยาราชนิกุล (เสือ) เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน) คุณกองทัพอ่าวเมืองเหนือและเมืองนครราชสีมา รวมเป็นคน ๗,๐๐๐ เศษ ยกข้ามไปทางบาพนม เดินตรงไปช่วยเมืองไซ่ง่อน เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้เรือเชลยเมืองเขมรกับเจ้าพระยาพระคลังรวมทัพกันไปทางเรือ ให้เจ้าพระยาพลเทพเป็นแม่ทัพหน้าล่องไปก่อน ไปตามลำน้ำโจ๊กเลี้ยวคลองวามะนาว พอพบทัพองทำทาน องจันเบ็ญ มาตั้งรับอยู่ด่าน

ปากคลองข้างใต้ เมื่อ ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ^(๑) ได้สู้รบกันอยู่วัน ๑ ท้า
เจ้าพระยาบดินทรเดชา ท้าเจ้าพระยาพระคลังลงไปทันก็เข้าระดมยิงทัพญวน
ญวนก็สู้รบอยู่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้พวกทัพบกซึ่งขี่เรือเล็กขึ้นตักค่ายบก
ประชิดค่ายญวนทั้ง ๒ ฟาก ญวนก็เข้าตีแตกไป แล้วทัพเรือฝ่ายไทยก็เข้ารุก
ไล่ยิง ทัพเรือญวนน้อยตัวกว่าก็ล่าถอยไปตั้งรับอยู่ปากคลองข้างเหนือทางจะ
ลงไปเมืองสระแก้ว ที่นั้นเป็นค่ายเก่า ญวนมาตั้งรับทัพพระเจ้าหลานเธอ กรม
หลวงเทพหริรักษ์แต่ก่อน ญวนซ่อมแซมไว้เป็นค่ายถาวรไม่รือตอนเสีย การ
ครั้งนี้ญวนได้อาศัยค่ายนั้นมั่นอยู่

เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลัง เห็นทัพญวนล่าถอยไป
แล้ว ก็จัดให้พระยาณรงค์ฤทธิ์โกษา พระยาวิเศษสงคราม ไปปิดปากคลอง
องเจืองไว้ จะมีให้ญวนเอาเรือรบลัดตักหลังมาได้ แล้วให้บาทหลวงเบ็กไป
ด้วยพระยาวิเศษสงครามเกลี้ยกล่อมญวนเข้ารีต ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในคลอง
องเจืองประมาณ ๓๐๐ เศษ ยอมสมัครเข้าเกลี้ยกล่อมด้วยสนทน์บ้าน แล้ว
เจ้าพระยาบดินทรเดชา สั่งให้เอาตัวปลัดยกกระบัตรเมืองสระบุรี ซึ่งทั้งค่าย
แตกหนีญวนไป กับหัวหมื่นตำรวจกรมนอกซ้ายนายหนึ่ง เป็นเชื้อสายของท่าน
อยู่ด้วย เมื่อเวลารบกับญวนอยู่นั้น ลงเรือช่วงไปแอบทางเสื่ออยู่ท้ายเรือรบ
ท่านไปเห็นเข้า สั่งให้จับเอาตัวมาให้ เอาไปประหารชีวิตทั้งปลัดยกกระบัตร
เมืองสระบุรีทั้ง ๓ คนด้วยกัน แล้วก็ยกตามญวนลงไปถึงปากคลองวามะนาว
ซึ่งประชิดกันอยู่ ให้กองทัพออกจับญวนมาได้คนหนึ่ง ถามให้การว่า อดีตน-
กนให้้องทำทานคายท่านกับองจันเปี้ยคมคน ๓,๐๐๐ เป็นแม่ทัพมาแทนตัว
นั้นล้อมเมืองไซ่ง่อนอยู่ ครั้นเวลาคำญวนก็ปล่อยแพไฟลงมาเป็นอันมาก
ปรารภนาจะเผาทัพเรือ ก็ไม่ได้ไหม้แต่สักลำหนึ่ง เพราะญวนทำการไม่ถูก

(๑) อังคารที่ ๒๑ มกราคม

ปล่อยแพลงมาเหมือนอย่างลอยกระทงเล่น ก็ลอยเป็นทิวไปตามสายน้ำ ไม่ได้ถูกเรือแต่สักลำหนึ่ง

ครั้น ณ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ^(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลังปรึกษากันว่า ญวนตั้งค่ายบก เอาเรือทอดกั้นขวางแม่น้ำไว้ จะต้องตีหักลงไปให้พร้อมกันทั้งทัพบกทัพเรือ ญวนจึงจะไม่ช่วยกันได้ ครั้นปรึกษากันแล้ว จึงสั่งให้นายทัพนายกองเตรียมการไว้ให้เสร็จ ครั้น ณ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ^(๒) เวลา ๓ ยาม เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่คุมทัพบกเข้าปล้นค่ายญวน เจ้าพระยาบดินทรเดชาต่อคนลุยขวากหนามเข้าไปจนถึงเสาค่ายญวน ๆ ก็จุกพลชนะรอบค่ายสว่างเห็นตัวกันถนัด ญวนก็วางปืนใหญ่ปืนคาบศิลาระดมมาต้อนทัพไทยล้มตายเป็นอันมาก จะปืนค่ายเข้าไปมิได้

ฝ่ายทัพเรือ เจ้าพระยาพระคลังก็เข้าตีทัพเรือญวนพร้อมกัน ญวนก็ยิงปืนสู้รบเป็นสามารบ นายทัพนายกองฝ่ายไทยก็ถอนสมอลงไป เรือพระยาอภัยโนฤทธิ (บนนาค) ลำหนึ่ง เรือพระอนุรักษโยธาลำหนึ่ง แต่เรือพระยาท้ายน้ำลำหนึ่งนั้น ถอนสมอลงแล้วเข้าไปแอบตลิ่งอยู่ เรือพระยาอภัยโนฤทธิ เรือพระอนุรักษโยธานั้นแจวลงไปไม่เห็นเรือข้างหลังตามไปก็ถอยหลังมาเสีย เจ้าพระยาพระคลังก็ลงเรือแจวพลแจว ๒๐ เที้ยวไล่เรือรบให้ถอนสมอลงไปโดยเร็ว คนในลำเรือถอนสมอลงแล้ว ก็ไปไล่ลำอื่นต่อไป ครั้นทำนห่างไปแล้วก็ปล่อยสมอลงไปเสียทั้งเก้า เรือเจ้าพระยาพลเทพ พระยาราชวังสัน พระยาเพชรบุรี ว่าแต่ที่เป็นผู้ใหญ่ พระยา พระ หลวง เป็นนายลำอื่นอีกเป็นอันมาก แต่เห็นผู้ใหญ่ไม่ลงไป ก็ถอนสมอไม่ชนเสียทั้งนั้น ถอนขึ้นมาทีหนึ่ง ก็ปล่อยลงไปเสียหนึ่ง ถ้าเห็นเรือไปเร่งรัด ก็ทำเป็นถอนสมอนั้นไม่ชน ญวนเห็นว่าทัพเรือไม่ลงไปแล้ว ก็เอาเรือมาระดมกันขึ้นไปช่วยค่ายบก

(๑) อังคารที่ ๒๘ มกราคม

(๒) พุธที่ ๒๙ มกราคม

เจ้าพระยาบดินทรเดชาซึ่งเข้าศึกล้วนเหลือกำลัง ผู้คนล้มตายลงมาก ก็สั่งให้ล่าถอยออกมา เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลังปรึกษากันว่า นายทัพนายกองไม่กลัวแม่ทัพใหญ่ดังนี้ จะทำการศึกสงครามไปที่ไหนได้ ให้เอาตัวผู้ชลาตมาฆ่าเสียให้สิ้น เอาผู้น้อยที่กล้าแข็งแรงตงชน เอาเครื่องยศให้แก่มัน ยกเข้าตีอีกครั้งหนึ่ง เจ้าพระยาพระคลังจึงว่า ซึ่งโปรดตั้งก็ชอบอยู่ แต่ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ใหญ่ ๆ ที่กินพานทองก็หลายนาย จะฆ่าเสียเห็นจะไม่ดี จะเกิดภัยขึ้นข้างหน้า เดี๋ยวนี้เสบียงอาหารกระสุนดินดำก็น้อยลงแล้วก็เป็นเทศกาลฤดูเดือน ๔ นาน้อย การทำไปไม่ตลอดโทษก็มี จะกลับก็ยาก ถ้าจะรับส่งเอาโทษตามอัยการศึกเหมือนอย่างทำแก่ท่านเหล่านั้นก็ตายเปล่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า ถ้าอย่างนั้นก็ได้แต่ล่าถอยอย่างเดียว ปรึกษาดกลงแล้ว ครั้น ณ เดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ^(๑) ก็ถอนคนค่ายบกลงเรือแ่งทรายชลยมมาก่อน แล้วเรือรบมีชื่อกล้าตามมาต่อภายหลังถอนสมอขึ้นได้โดยเร็ว ญวนเข้ารีต อยู่ในคลององเจื่องก๊ลงเรือแ่งบันล่องอพยพตามกองทัพมาสิ้น ทับบกชนรักษายู่เมืองโจวกุ ทับเรือก็ผ่นกันเข้าคลองชุกมาเมืองบันทายมาศก่อน

เจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลังยังอยู่ที่เมืองโจวกุ ครั้นรุ่งขึ้น ณ เดือน ๓ แรม ๑๐ ค่ำ^(๒) เห็นทัพเรือญวนยกตามมาทอดอยู่ที่เมืองโจวกุ เรือค่าย ๑๕ ลำ เรือแ่งโอ เรือแ่งทราย ๓๐ ทอดห่างเมืองอยู่ประมาณ ๒๐ เส้น ครั้นรุ่งขึ้นแรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่ง ญวนก็ยกเข้าตีเมืองโจวกุ คนประจำหน้าที่กว้างปืนบอมและกำแพงเชิงเทินระดมยิงไป ญวนก็มีได้ทอดอย แฉวผ่านหน้าเมืองขึ้นมา เหมือนไม่มีปืนยิง ด้วยกลองแม่ทัพยังตีเร่อยู่ถอยไม่ได้ ชนมาเหนือเมืองจึงเอาเรือจอดเข้าที่ตลิ่ง หมายถึงชนบทยกเข้าหัก

(๑) ศุกร์ที่ ๓๑ มกราคม

(๒) จันทร์ที่ ๓ กุมภาพันธ์

เอาเมือง พวกกองทัพก็เอาปืนดับคาบศิลาไปนั่งยิงที่ตลิ่ง ถูกญวนตาย
เป็นอันมาก เรือแม่ทัพเห็นดังนั้นก็ถอยลงให้ล่าถอย พวกญวนจึงได้เอาขอน
ลกกลง ๆ ไปตามแคมนอก ให้เรือเอียงตะแคงขึ้นรับลูกปืน ลอยเรือลงไป
ถึงเรือแม่ทัพญวนแล้ว

ฝ่ายพวกทัพเรือเข้าคลองมาถึงกลางย่าน นาน้อยพอรือทองเรือ
ซึ่งแย่งกันจะไปก่อน เรือก็อัดกันเข้าไปไม่ได้ เจ้าพระยาพระคลังทราบแล้ว
จึงสั่งให้กองช้างไปชักลากเรือจนตกหล่นหมดแล้ว ก็ให้ช้างเดินบกมาทางเมือง
กำแพง

อ้ายเขมรกำเร็บซัน ก็เข้ามาพวกกองช้างเสีย ที่ซึ่งเอาช้างไปได้สิ้น

ญวนถอยทัพจากเมืองโจก

ฝ่ายเจ้าพระยาพระคลัง ครั้นญวนเข้ามาตีเมืองโจกไม่ได้ ญวนถอย
ลงไปแล้ว ก็ลงเรือเร็วตามเรือใหญ่ ออกมาพักอยู่เมืองบันทายมาศ ให้เรือเร็ว
ไว้คอยสืบราชการอยู่เป็นเพื่อนกัน ๒ ลำ ภายหลังเจ้าพระยาบดินทรเดชา
บอกให้เรือเร็วมาแจ้งราชการว่า ณ วันเดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ^(๑) อ้ายญวนยก
เข้ามาตีเมืองโจกอีกครั้งหนึ่งก็ถูกปืนยับเยินไปอีก เจ้าพระยาบดินทรเดชา
จะล่าถอยไปเมืองเขมร จะเอาปืนใหญ่ของญวนออกชนวนลงน้ำเสียให้หมด เจ้า
พระยาพระคลังแจ้งดังนั้นแล้วก็กวาดครอบครัวเมืองบันทายมาศ เมืองกำแพง
เมืองกะพงโสม ได้บ้างเล็กน้อย ก็ยกเข้ามาพักอยู่เมืองจันทร์ และญวน
เข้ารีตที่ชุมนุมชื่อน้อยเมืองโจกรู้ว่าพวกเข้ารีตคลององเจืองสมัครมาหมด ก็ออก
หากองทัพ เจ้าพระยาพระคลังก็เอาเรือเชลยให้พวกเข้ารีตเข้ามา ครั้นถึง

(๑) พุทธศักราชที่ ๖ ภูมิภพ

กรุงเทพพระมหานคร ก็โปรดให้ไปอยู่ที่เหือบ้านเขมรเขารัตริมวัดสมเด็จ
โปรดให้สักว่าญวนสวามิภักดิ์

เขมรเป็นกบฏ

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชายกกองทัพกลับไปเมืองเขมรเดินไปตามทาง
อ้ายเขมรก็ออกลอบฆ่าพวกกองทัพที่บอบช้ำเมื่อยล้าอยู่เสียเป็นอันมาก เจ้า
พระยาบดินทรเดชาโกรธ ก็ให้หยุดกองทัพลงไว้เที่ยวค้นป่าได้ครอบครัวเขมร
ก็คลอกเสียสิ้น แล้วไปพักอยู่เมืองเชิงกะซุม ได้ข่าวว่าเขมรเป็นกบฏขึ้นทุกเมือง
ฆ่าพวกกองทัพที่รักษาเมืองอยู่นั้นตายเป็นอันมาก จึงแต่งให้คนถือหนังสือไป
ถึงองค์ม ้องคัง พระพรหมบริรักษ์ พระยาราชโยธา หลวงราชเสนา
พระยาอภัยภูเบศร ที่เมืองพนมเปญ ว่าให้รื้อกำแพงเมืองแล้วให้กวาด
ครอบครัวขึ้นมาเสียเถิด ครั้นแม่ทัพนายกองแจ้งดังนั้นแล้ว ก็รื้อกำแพงเมือง
กวาดครัวแขก จีน เขมรมาถึงค่ายกะพงหลวง พวกครัวแขก จีน เขมรกำเริบขึ้น
ได้สู้รบกับกองทัพ พวกครัวของตัวหนีไปได้ กองทัพกันเอาครัวจีนเข้ามาได้
๕๐๐ เศษ ลงมาเมืองปัตตบองส่งเข้ามา ณ กรุง ก็โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือน
อยู่ ณ เมืองนครชัยศรี แล้วพระยาราชโยธา พระยาอภัยภูเบศร นายทัพ
นายกองจึงถอยมาตั้งอยู่เมืองปรีสาท

ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ^(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงถอยมา
จากเมืองเชิงกะซุม มาอยู่ที่เมืองปรีสาท แล้วพระยาพิษณุโลก พระยา
มหาธิราช เจ้าเมืองเชิงกะซุมกวาดครอบครัวตามมาเป็นคน ๒,๐๖๙ คน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาอยู่ที่เมืองปรีสาทแจ้งว่า ช้างพลายสีประหลาด
ขององจันทร์ข้าง ๑ เมืองจันทร์จะหนีไป ให้ปล่อยเสียที่ป่าหลังเมืองพนมเปญ

(๑) เสาร์ที่ ๑๕ กุมภาพันธ์

จึงบนบานให้เขมรไปเที่ยวค้นหาได้มาไปพักอยู่ที่เมืองบัตบอง ช้างนั้น สีก้าน สัตตบุษย์ จักษุ ขน เหมือนช้างเผือก

ฝ่ายพระยาราชนิกุล เจ้าพระยานครราชสีมา ยกไปเกือบจะถึงเมือง ไช่งอน เห็นพวกเขมรญวนกำเร็บขึ้น เข้ามาลอบฆ่าพวกกองทัพเมืองๆ ก็จับ เขมรได้ไล่เลียงได้ความว่า ท้าบทัพเรือล่าถอยไปแล้ว พระยาราชนิกุล แม่ทัพนายกองจึงปรึกษากันว่า ไต่ข่าวทั้งนี้ก็เห็นจะจริง ด้วยกิริยาเขมรผิด ประหลาดกว่าเมื่อแรกยกมา ก็ถอยล่าลงมาถึงแม่น้ำโขง เรือที่ข้ามไปนั้นก็หายไปสิ้น พระยาพิไชยสงครามชื่อเพชร เป็นผู้ฉลาดในการช่างต่างๆ จึงคิดทำ แพผูกติดกันตีและคายหลังแพออกไป แล้วทอดสมอเป็นระยะๆ จนถึงฝั่ง ฟากโน้นเหมือนชิงทันข้ามแม่น้ำ จึงข้ามคน ช้างม้าโคกระบือขึ้นจนเลยแพ มาในนาจนถึงฝั่งพร้อมกัน

กองทัพไทยเข้าตั้งในเมืองบัตบอง

ฝ่ายพระยานครสวรรค์คุมทัพ ๑,๐๐๐ มิได้สามัคคีรสด้วยเจ้าพระยานครราชสีมา พระยาราชนิกุล พระยานครสวรรค์ไม่ช่วยทำแพ ก็พาคน ในกองทัพของตัวเดินเลียบแม่น้ำโขงจะไปข้ามที่เมืองลาว ญวนเขมรก็ตาม ไปทัน ได้สู้รบกัน ญวนเขมรฆ่าเสียสิ้น

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงแต่งคนไปสืบทัพเจ้าพระยานครราชสีมา พระยาราชนิกุล ได้ความว่าข้ามฟากโขงมาได้แล้ว ญวนเขมรก็ตีตัดทัพ ได้สู้รบกับญวนเขมรล่าถอยไป ทัพเจ้าพระยานครราชสีมายกมาตั้งอยู่พรหมศก ทัพพระยาราชนิกุล พระยาจำแสนยบดี พระยาพิไชยสงคราม ยกมาตั้งอยู่ บ้านอินกุมาร แขวงเมืองกะพงสวาย แต่ทัพพระยาสี่หาราชเคโซหายไป สืบ ยังหาได้ความไม่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นว่าจะตั้งอยู่เมืองปรีสาท ชัดสน

ด้วยเสบียงอาหาร จึงกวาดครอบครัวเมืองลงมาตั้งอยู่เมืองบัตบอง แต่
ครั้นนั้นหนีเข้าอยู่ในป่าระนามมาก ได้มาแต่น้อย แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชา
มีหนังสือไปถึงพระยาราชนิกุล เจ้าพระยานครราชสีมา ให้เร่งคิดอ่านกวาด
ครอบครัว แขวงเมืองสะโทง เมืองกะพงสวาย และเมืองรายทางขึ้นไปไว้
ที่เมืองนครราชสีมา เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะให้ได้ในฤดูฝนนี้

ลุศักราช ๑๑๙๖^(๑) ปีมะเมีย ฉศก เป็นปีที่ ๑๑ ฝ่ายองเตียนกุนแจ
ว่ากองทัพไทยเลิกกลับมาหมดแล้ว ก็ให้กองจันทรเบญจมาศไพร่ ๑,๐๐๐ พา
กองจันทรมาตั้งอยู่เมืองพนมเปญก่อน ตัวนั้นยกขึ้นไปล้อมเมืองไซ่ง่อนอยู่

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา ส่งช้างองจันทรเข้ามาถึงกรุง ณ วันศุกร์
เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ^(๒) โปรดให้ทำขวัญสมโภชแล้วขึ้นระวางเป็นพระยา
มงคลหัตถ์ คชินทรศักานัสตบษย์ กัมพูชาฝ่ายแพ้นิหาร สุ่มภารสมโพธิ
อโยธยาพาหนะนาถ วรวิลาสเลิศฟ้า

ฝ่ายพระมหาเทพ พระราชรินทร์ ยกขึ้นไป พระมหาเทพไปตั้งอยู่
เมืองนครพนม พระราชรินทร์ไปตั้งอยู่เมืองหนองคาย พระมหาเทพมีใบบอก
ลงมาว่า จะไปตีเมืองล้านนา ยกกองทัพไปถึงค่านกือเห็บเป็นทางช่องแคบ เดิน
กองทัพลงไปได้ จึงไปตีได้เมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร
แต่เมื่อเดือน ๓ ข้างขึ้น ปีมะเส็ง เบญจศก^(๓) นั้นแล้ว กวาดได้ครอบครัวข้าม
ปากมา คน ๖,๐๐๐ เศษ ส่งมาเมืองนครราชสีมา แต่ ณ วันเดือน ๔ ปีมะเส็ง
เบญจศก ขัน ๕ ค่ำ ๖ ค่ำแล้ว

ฝ่ายพระราชรินทร์บอกลงมาว่า พระราชรินทร์กับพระปทุมเทวา
เจ้าเมืองหนองคาย พระพิทักษ์เขตชั้นท์ นายทัพนายกองยกขึ้นไปบ้านโพธิ์งาม
ได้แต่งตั้งให้คนไปสืบราชการเมืองพวน ได้ความว่า ญวนมาอยู่รักษาเมืองพวน
๕๐๐ คน ญวนกับเพี้ยเมืองแสนคุมไพร่ ๒๐๐ คนมารักษาเมืองเชียงดี
พระราชรินทร์จึงมีหนังสือไปเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงขวาง เมืองเชียงขวางให้
พันลกท้าวมาบอกว่า ญวนมาอยู่ ๕๐๐ คน คุมอุปฮาดไปอยู่เมืองสย ๑๐๐ คน
เจ้าเมืองเชียงขวางออกมาอ่อนน้อมสวามิภักดิ์ และจัดทัพไว้ ๑,๐๐๐ คน
ช่วยกันระดมฆ่าฟันญวนตาย ๓๐๐ เศษ จับเป็นได้ ๔๑ คน

ฝ่ายทัพเจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) มีบอกลงมาว่า ได้ยกขึ้นไปถึง
เมืองหลวงพระบางพักคอยกองทัพอยู่ เมื่อ ณ วันเดือน ๓ ข้างแรม เดือน ๔
ข้างขึ้น กองทัพเมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมือง
สุโขทัย เมืองแพร่ ยกขึ้นไปถึงเจ้าเมืองหลวงพระบาง จัดให้อุปราชแสนท้าวเพี้ย
ลาวมีชื่อ คุมกองทัพเมืองหลวงพระบาง ๒,๐๐๐ คนเข้ามาบรรจบกองทัพ
ครั้น ณ เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก^(๑) ได้ยกกองทัพออกจาก
เมืองหลวงพระบางไปขึ้นเมืองแกลง

ครั้น ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมีย ฉศก^(๒) พระยาสวรรคโลก
หลวงมหาใจภักดิ์ พระพิจิตร หลวงมหาคไทย หลวงสุภาวดี เมืองพิษณุโลก
พระแก้ว พระวังขวา เมืองแพร่ เจ้าอุปราช พระยาเชียงเหนือ พระยาเมืองแพน
เมืองหลวงพระบาง นายทัพนายกองบอกส่งตัว เจ้าอุปราช เจ้าโงน เจ้าด้วง
เมืองพวนลงมาถึงเมืองหลวงพระบาง ใจความว่า พระยาสวรรคโลก นายทัพ
นายกองไทยลาออกจากเมืองหลวงพระบางขึ้นไปถึงด่านหลวงแต่ ณ วันเดือน ๔

(๑) พ.ศ. ๒๓๓๖

(๒) พ.ศ. ๒๓๓๗

แรม ๓ ค่ำ^(๑) ยังอีกวันหนึ่งจะถึงด่านท่าคือ พระยาสุวรรณคโลก เจ้าราชบุตร พระยาเชียงใหม่ เมืองหลวงพระบาง นายทัพนายกองปรึกษาพร้อมกัน ให้ พระยาเมืองแผนซึ่งขึ้นกับเมืองหลวงพระบาง มีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองพวนว่า กองทัพกรุงยกขึ้นไปเป็นอันมาก พระยาเมืองแผนกลัวว่าเมืองพวนจะเสียบ้าน เมืองครอบครัวไพร่พลแล้ว อย่าให้เจ้าเมืองพวนสู้รบกรุงเทพมหานครเลย ให้เจ้าเมืองสวามิภักดิ์เป็นข้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยคึกฤกษ์ แล้วเมืองพวนกับ เมืองหลวงพระบางจะได้เป็นบ้านพี่เมืองน้องกันสืบไป

เจ้าเมืองพวนยอมสวามิภักดิ์

ฝ่ายเจ้าเมืองพวน เจ้าอุปราช มีหนังสือตอบพระยาเมืองแผนมาว่า ซึ่งพระยาเมืองแผนมีหนังสือมานั้น ข้าพวงมีความยินดีหาที่สุดมิได้ แล้วว่า พระราชรินทร์และเจ้าเมืองหนองคายก็ได้อ่านหนังสือมาเกลี้ยกล่อมด้วยฉบับหนึ่ง เจ้าเมืองพวนทราบความแล้ว ได้ให้พันแสนบุตรพระยาเชียงใหม่มารับกองทัพ พระราชรินทร์ทางท่าข้ามช้าง แล้วแต่งให้เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร เจ้าโงน เจ้าด้วง ออกมาคอยรับกองทัพพระยาสุวรรณคโลก เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง ณ บ้านซวด พระยาสุวรรณคโลกได้แจ้งหนังสือเจ้าเมืองพวนแล้ว นายทัพนายกอง ยกไปทางด่านท่าคือ

เจ้าเมืองพวนรับรองกองทัพไทย

ครั้น ณ วันเดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ^(๒) พบเจ้าเมืองสย นายไพร่ ๑๓ คน มาบอกว่า เจ้าเมืองพวนใช้ให้ออกมาคอยรับกองทัพเข้าไปในเมืองพวนแล้ว

(๑) อังคารที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๓๖

(๒) ศุกร์ที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๓๖

เจ้าเมืองสุยก็นำกองทัพเข้าไปถึงบ้านสอศ เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร ท้าวเพี้ยเมืองพวนกลัวพระยาสุวรรณคโลกและนายทัพนายกองจะไม่ไว้ใจ จึงให้เก็บเครื่องคัสตราวุธมาส่งให้พระยาสุวรรณคโลกที่บ้านสอศแล้ว แจ้งความว่า เจ้าเมืองพวนให้มากอยรับท่าน และว่าญวนมาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองสุย ๑๐๐ คน ขอให้ท่านรีบยกไปตีเสียโดยเร็ว

กองทัพได้ยกไปตีค่ายญวน ณ เมืองสุยแตกไปแล้ว จะเข้าไปตีค่ายญวน ณ เมืองพวน ครั้นเวลากลางวันนายทัพนายกองยกติดตามขึ้นไปทันญวนซึ่งแตกหนีไปรับอยู่ที่น้ำมี ญวนต่อสู้รบกันกับกองทัพ ๆ เอาปืนยิงและฟันแทง ญวนตาย ๔๗ คน ยังเหลือญวนอยู่อีก ๕๓ คนแตกหนีไป กองทัพลาวพวนเมืองก่าง เมืองสุย ติดตามญวนต่อไป ครั้นเวลาเย็นกองทัพพระยาสุโขทัยยกขึ้นไปถึงพร้อมกันที่เมืองสุย ครั้นเวลาค่ำเจ้าเมืองพวนมีหนังสือมาถึงเจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร เจ้าโงน เมืองก่าง เมืองสุย ใจความว่า เจ้าเมืองพวนท้าวเพี้ย ได้รับกองทัพพระราชรินทร์เข้าไปในเมืองพวนแต่ ณ วันเดือน ๔ แรม ๖ ค่ำ^(๑) ปีมะเส็ง เบญจศก ครั้นเวลา ๓ ยามเศษ เจ้าเมืองพวนรับกองทัพพระราชรินทร์เข้าล้อมจับองค์พองญวน ซึ่งรักษาอยู่ในเมืองพวน นายไพร่ ๔๐๐ คน พวกลาวเมืองพวนจับฆ่าเสียสิ้นแล้ว แต่ญวน ๑๐๐ คนซึ่งไปตั้งค่ายรับรักษาอยู่ ณ เมืองสุยนั้น เจ้าเมืองพวนก็ได้มีหนังสือมาบอกให้เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร เจ้าโงน เจ้าด้วง เมืองก่าง เมืองสุย พร้อมกันจับฆ่าเสียให้สิ้น

พระยาสุวรรณคโลกจัดให้หลวงนาเมืองสุวรรณคโลก เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง แต่งให้พระยาเมืองแผน เมืองหลวงพระบาง พระเมืองแก้ว เมืองแพร่ ให้พระวังขวาเมืองแพร่คุมเอาตัวเจ้าอุปราช เจ้าโงน เจ้าด้วง มาส่งเจ้าเมือง

(๑) วันศุกร์ที่ ๒๘ กุมภาพันธ์

หลวงพระบาง แจ้งราชการต่อเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพใหญ่ แต่ตัวเจ้าราชบุตรเมืองพวนนั้น พระยาสุวรรณโลกเอาตัวนำกองทัพขึ้นไปเมืองพวน แล้วเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพใหญ่ให้นายทัพนายกองทั้งปวงเร่งรีบยกขึ้นไปตีแต่บรรดาเมืองหัวพันห้าทั้งหกให้สิ้นเชิง แต่ตัวเจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางนั้นให้กลับขึ้นไปรวบรวมครอบครัวแล้ว เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพกับเจ้าเมืองหลวงพระบางแต่งให้ท้าวคำสุก ท้าวคำมั่งคล เมืองหลวงพระบาง กับไพร่ ๑๕ คนพาเจ้าโงนเจ้าต๋วง และคำให้การเจ้าอุปราช กับทองคำก้อนหนัก ๑๓ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ๑ เฟื้อง ของเจ้าอุปราชเมืองพวนลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

พระยาอภัยภูเบศรถึงอภัยกรรม

ฝ่ายราชการข้างเมืองเขมร รับสั่งให้มีตราออกไปถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า พระยาอภัยภูเบศรเจ้าเมืองบัตบองถึงอภัยกรรมแล้ว จะตั้งแต่งกรมการผู้ใหญ่ขึ้นเป็นเจ้าเมืองก็จะได้ แต่ทรงเห็นว่า นักองอิม นักองต๋วงเป็นเชื้อสายเจ้านายเขมรอยู่ที่นั่นแล้ว ก็ควรจะยกย่องขึ้นให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองต่อไป จะได้เป็นที่นับถือพวกเขมร โปรดให้นักองอิมเป็นผู้ว่าราชการเมืองบัตบอง นักองต๋วงไปว่าราชการเมืองมณฑลบุรี พระยาราชนิกุลเจ้าพระยานครราชสีมา กวาดครอบครัวเขมรเอาไปไว้บ้านเมืองฝ่ายเรา แล้วก็ให้เจ้าพระยานครราชสีมากลับไปบ้านเมือง เจ้าพระยาบดินทรเดชากับพระยาราชนิกุล ให้เข้าไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพมหานคร แล้วมีตราให้หาเจ้าพระยาพระคลังเข้าปรึกษาราชการ เจ้าพระยาพระคลังเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๖

๑๕๕

กรมหลวงเสนีบริรักษ์สิ้นพระชนม์

ฝ่ายที่กรุงเทพพระมหานครนั้น กรมหลวงเสนีบริรักษ์ประชวรสิ้นพระชนม์ ณ วันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ^(๑) โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวที่วัดอมรินทราราม แล้ว ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ^(๒) ได้ชักพระศพไปสู่พระเมรุ ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ^(๓) พระราชทานเพลิง

แต่งคนขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกหัวพันห้าทั้งหก

ฝ่ายเจ้าพระยาธรรมาดองคนขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกหัวพันห้าทั้งหก ก็รับว่าจะมาสวามิภักดิ์ เจ้าพระยาธรรมาอยู่จนเข้าฤดูฝนและบวญลงก็เลิกทัพกลับลงมา ณ กรุงเทพ ฯ ครั้นหายบวญแล้วเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพก็เข้ามาเฝ้ากราบทูลพระกรุณาว่า กองทัพยกขึ้นไปตีได้เมืองพวนแล้ว นายทัพนายกองกับกองทัพเมืองหลวงพระบางยกขึ้นไปตีเมืองหัวพันห้าทั้งหก ได้ความว่าเจ้าเมืองท้าวเพี้ยไพร่พลเมืองหัวพันห้าทั้งหก อพยพครอบครัวหนีไปจากบ้านเมือง จึงแต่งให้เพี้ยศรีอรรคหัตถ์ปากเหือง ซึ่งเคยเป็นล่ามเมืองหัวพันห้าทั้งหกมาแต่ก่อน ให้ขึ้นไปสืบข่าวพวกหัวพันห้าทั้งหก เพี้ยศรีอรรคหัตถ์มีหนังสือลงมาถึงนายทัพนายกองว่า เพี้ยศรีอรรคหัตถ์ขึ้นไปถึงเมืองเหียม เจ้าเมืองเหียมเมืองหื้อ เมืองข่าเหนือ เมืองข่าใต้ เมืองชวน เมืองโสย เมืองเชียงค้อ แต่งท้าวเพี้ยมาหาเพี้ยศรีอรรคหัตถ์ ว่าเจ้าเมืองท้าวเพี้ยเมืองหัวพันห้าทั้งหกคิดพร้อมใจกันจะสวามิภักดิ์ กลับคืนมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพพระมหานครเหมือนแต่ก่อน เจ้าเมืองท้าวเพี้ยทั้งปวงจะแต่งคนลงมาหาเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพ ณ เมืองหลวงพระบาง นายทัพนายกองจึงงดกองทัพไว้หาได้ยกขึ้นไป

(๑) วันที่ ๘ มิถุนายน

(๒) อังคารที่ ๒๑ ตุลาคม

(๓) พุธที่สิบสี่ที่ ๒๓ ตุลาคม

เมืองหัวพันห้าทางหกไม่ว่า พ่อเจ้าฤๅณ กงทัพจึงเลิกกลับลงมากรุงเทพ
พระมหานคร

เกณฑ์ต่อเรือบ้อมอย่างญวน

แล้วจึงมีรับสั่งว่าจะถูกหลอกหลวงพวกเมืองหัวพันห้าทางหกเสียตอก
กระมัง ถ้าเป็นดังนี้ก็จะเสียพระเกียรติยศ จึงโปรดให้เจ้าพระยาธรรมยา
กองทัพลับขึ้นไปใหม่ เจ้าพระยาธรรมยาไต่ยกขึ้นไปเมื่อเดือนอ้าย แล้วทรง
พระราชดำริถึงการพระนครไม่ไว้พระทัย กลัวญวนจะยกเข้ามาตอบแทนบ้าง
จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่กอง ขอแรงข้าราชการ เจ็ดหัว เจ้าภาชี
นายอากรต่อเรือบ้อมอย่างญวนขึ้น ๘๐ ลำ ครั้นเรือแล้วเอาไว้ที่กรุง ๔๐ ลำ
ไปซุกอยู่ท่าร่มไ้วที่คลองสารหงส์ จ่ายไปรักษาหัวเมืองชายทะเล ๔๐ ลำ พระ
ราชทานเงินค่าเรือลำละ ๒๐ ชั่ง

เจ้าพระยาพระคลัง

เป็นแม่กองสร้างเมืองจันทบุรีและวัดโยธานิมิต

ครั้นการเรือแล้ว เมื่อเดือนอ้าย โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง
เป็นแม่กองไปสร้างเมืองจันทบุรี เจ้าพระยาพระคลังให้เรือกำแพงเมืองเก่าเสีย
เพราะด้วยอยู่ลึกเข้าไปนัก ไม่เป็นที่รับรองข้าศึก จึงสร้างเมืองใหม่ขึ้นเนินวง
ด้วยบ้านราษฎรอยู่ลึกเข้าไป ข้างหลังเมืองเป็นที่ป้องกันครอบครัวพลเมืองได้
แล้วจึงสร้างวัดขึ้นสำหรับเมืองวัดหนึ่ง ชื่อวัดโยธานิมิต แล้วให้จมนราชามาตย์
ชื่อข้า ไปทำบ้อมที่แหลมด่านปากน้ำบ้อมหนึ่ง ชื่อบ้อมภักยพินาศ ที่เขาแหลม-
สิงห์บ้อมเก่าทำเสียใหม่บ้อมหนึ่ง ชื่อบ้อมพิฆาฏบัจจามิตร แล้วโปรดให้
เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ชื่อช่วง ต่อกำปั่นขึ้นลำหนึ่ง ปากกว้าง ๑๐ ศอก เป็น

ตัวอย่าง เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (ช่วง) นำเข้ามาถวาย พระราชทานชื่อว่า แก้วกลางสมุทร แล้วโปรดให้กลับไปต่อใหม่อีกลำหนึ่ง ปากกว้าง ๕ วา พระราชทานชื่อว่า ระเบิดบัวแก้ว

สร้างป้อมเมืองฉะเชิงเทราและป้อมกงกระพัน

ฝ่ายที่กรุง โปรดให้กรมหลวงรักษารัตนเศรษฐ์ไปสร้างป้อมกำแพงที่เมือง ฉะเชิงเทราขึ้นอีกตำบลหนึ่ง ที่เมืองสมุทรปราการนั้นก็โปรดให้พระเจ้าน้อง ยาเธอ กรมขุนเทษอดิศร กรมหมื่นเสฟสุนทร กรมหมื่นนครภักดี เป็น แม่กองไปรักษาเมืองสมุทรปราการ ทำการที่ยังค้างอยู่ต่อไป ได้ทำกำแพง เชิงเนินขึ้นโอบหลังมาปลายปีกกา แล้วขุดคูล้อมกำแพงด้านหลังเมือง ที่ปาก คลองบางปลาจันทน์ก็สร้างป้อมขึ้นอีกป้อมหนึ่ง ชื่อป้อมกงกระพัน เป็นทาง เข้ามาปากน้ำสงขลาได้

องเตียนกุนจับองกอเบโคยกกับพรรคพวกได้

ฝ่ายองเตียนกุนไปล้อมองกอเบโคยกกับพวกกบฏที่เมืองไช้ฮั่นจนถึง ๙ เดือน พวกกบฏเมืองไช้ฮั่นอดอาหาร จึงได้แตกหนีออกมาหากองทัพ แต่ องกอเบโคยกกับพรรคพวกที่เป็นกบฏนั้น จับได้ตัวให้ส่งไปเมืองเว้ เจ้าเว้ยนาม ให้ฆ่าเสีย องเตียนกุนจึงยกทัพมาตั้งอยู่เมืองพนมเปญ แล้วก็แต่งให้ฉวนบ้าง เขมรบ้างเป็นฉวนบ้าง ไปช่วยรักษาเมืองใหญ่ ๆ ที่ทางทัพไทยจะลงไปได้ คือเมืองปรีสาท เมืองสะโทง เมืองกะพงสวาย ทุก ๆ เมือง ด้วยเข้าใจว่า ไทยจะยกทัพไปตีเมืองเขมรอีก

องจันทรังพิราลัย

ครั้น ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (๑) องจันทรังป่วยเป็นไข้พิษถึงแก่พิราลัย อายุได้ ๔๔ ปี เมื่อได้เป็นเจ้าเมืองเขมรอายุได้ ๑๖ ปี อยู่ในสมบัติ ๒๘ ปี องจันทรังไม่มีบุตรชาย มีแต่บุตรหญิง ๔ คน ชื่อนักกองแบน นักกองมี นักกองภา นักกองสงวน ญวนยกเจ้าผู้หญิงทั้ง ๓ คน ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน องแบนเป็นบุตรผู้ใหญ่ มารดาชื่อนักเทศ เป็นน้องสาวพระองค์แก้ว พระองค์แก้วกับนักเทศตกเข้ามาอยู่เมื่อองจันทรังหนีไปเมืองญวน ครั้นญวนตั้งเจ้าผู้หญิงขึ้นเป็นเจ้า ญวนก็ยกกำกับว่าราชการด้วย เจ้ากรุงเวียงคนามกิตจะเอาเมืองเขมรเป็นสิทธิ์ของตัว จึงมีหนังสือลบบมาถึงองเตียนกุน ให้ว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรผู้ใหญ่ ว่าเมืองเขมรมีแต่เจ้าผู้หญิง จะว่าราชการให้ยืดยาวไปไม่ได้ พระเจ้ากรุงเวียงคนามจะให้พระราชบุตรมาเสกด้วยนักกองแบน จะให้ครองเมืองเขมรต่อไป พระยาพระเขมรผู้ใหญ่น้อยแจ้งดังนั้นก็อ้อนวอนองเตียนกุนว่า เขมรกับญวนผิวดำตาสีต่างภาษากันแล้วก็เป็นเมืองน้อย ไม่คู่ควรจะเสกด้วยเมืองใหญ่ พวกเขมรไม่ยอมให้เจ้านายผู้หญิงเป็นภรรยาเจ้านายฝ่ายญวน องเตียนกุนเห็นว่าพระยาพระเขมรผู้ใหญ่น้อยพูดจาขึ้นขัดแย้งแรง ก็เกรงอยู่ว่าจะหักหาญเอา เขมรก็จะเป็นกบฏขึ้น จะระงับลงยาก ก็สงบความอยู่

พระยาพระเขมรขอเข้ามาพึ่งพระบรมเดชานุภาพ

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา แต่งคนให้ไปสืบราชการที่เมืองโปรสาท ได้ความว่าองจันทรังตายแน่แล้ว พระยาพระเขมรผู้ใหญ่น้อยก็สอดหนังสือลบบมาว่า จะขอเข้ามาเป็นข้าพึ่งพระบารมีพระบรมเดชานุภาพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่สมัครเป็นข้าญวน จึงบอกเข้ามา ณ กรุง ขอเสนาบดีผู้ใหญ่ออกไปช่วยคิด

(๑) ศุกร์ ที่ ๘ มกราคม

ราชการที่เมืองบัตบอง ได้ทรงทราบแล้วตำราว่า เมืองเขมรคราวนี้จะเป็น
 หายนะ องค์จันทร์ก็ยังหนุ่มอยู่ มาตายเสียในระหว่างทัพศึกดังนี้ เป็นที่นักหนา
 ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาคิดเอาเมืองเขมรคืนมาขึ้นกับกรุงให้ได้เหมือนอย่าง
 แต่ก่อน ถ้าไม่ได้ดังนั้นก็ให้กระทำเมืองเขมรเป็นป่า เอาผู้คนมาใส่บ้านเมือง
 เสียให้ได้ ซึ่งจะให้เสนาบดีผู้ใดดีกว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปก็ไม่มีตัวแล้ว
 จึงโปรดให้พระยาราชสุภาวดี (โต) ออกไปเป็นผู้ส่งลำเลียงเสบียงอาหารมาให้
 ขัตสน พระยาราชสุภาวดีไปตั้งอยู่ที่เมืองกระบับนทร์บ้าง เมืองปราจีนบ้าง
 ได้ส่งข่าวเกล็ดออกไปเมืองบัตบองเนื่อง ๆ

ขุนตระเวนนาเวศกับพวกถูกญวนจับได้

ฝ่ายจมนมนเทียรพิทักษ์ จมนมหาดเล็ก ซึ่งตั้งอยู่ที่เกาะกง แต่งให้
 ขุนตระเวนนาเวศ นายเพ็ง กับจีน ๑๓ คน ลงไปสืบราชการเมืองบันทายมาศ
 พบเรือตระเวนญวน ๆ จับไปได้ไปส่งที่เมืองบันทายมาศ องค์มณฑุให้ถาม
 ก็สารภาพว่า จมนมหาดเล็กให้ลงมาลาดตระเวนสืบราชการ องค์มณฑุถามว่า
 เมื่อเข้าจับได้สู้รบหรือไม่ ขุนตระเวนนาเวศว่าไม่ได้สู้รบ ยอมให้จับโดยดี
 องค์มณฑุถามพวกเรือตระเวนญวนว่าไทยได้สอดเครื่องหรือไม่ พวกเรือตระเวน
 ญวนว่าไม่ได้สอดและไม่ได้สู้รบ แล้วองค์มณฑุบังคับให้เอาตัวไปจำไว้ บอก
 ขึ้นไปเมืองไว้

เจ้าพระยาพระคลังให้ลามาแปลหนังสือขององค์มณฑุ

พระเจ้ากรุงเวียตนามมีหนังสือรับสั่งมาว่า เขาไม่ได้สู้รบให้
 ปล่อยไป ให้คืนทรัพย์สินของเขาไปเสียให้หมด องค์มณฑุก็ให้ชำระเอาทรัพย์สิน
 สิ่งของและเรือมอบให้ขุนตระเวนนาเวศมาด้วยฉบับหนึ่ง ขุนตระเวนนาเวศ
 เข้ามาถึงเมืองจันทบุรีนำเอาหนังสือมาส่งเจ้าพระยาพระคลังให้ลามาญวนที่เมือง

จันทบุรีแปลออก มีความในหนังสือว่า ญวนคิดถึงพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น ได้ช่วยทำนุบำรุงพระเจ้ากรุงเวียตนามยามลองมาจนได้เป็นเจ้าแผ่นดินญวน ๆ ไม่สู้รบ เมื่อญวนทั้งเมืองบันทายมาศเสีย ไปตั้งอยู่เมืองโจวกุ ครั้นกองทัพกรุงยกไปถึงเมืองโจวกุ ก็ทิ้งเมืองโจวกุเสีย ไปตั้งอยู่ปากคลองวามะนาว กองทัพกรุงไปถึงปากคลองวามะนาว ก็ทิ้งคลองวามะนาวเสีย มาตั้งอยู่ค่ายเจียนทราย ไทยเรียกว่าเกาะเตง แม่ทัพนายกองญวนเห็นว่าถอยหนีให้ถึง ๓ ครั้งแล้วจึงได้สู้รบ ไทยก็ถอยไปเอง ถ้าพระเจ้ากรุงเวียตนามมินมางยังมีใจคิดพยายามอยู่ ขณะเมื่อกองทัพญวนชนะได้ทั่วทั้ง มีไพร่ทหารอยู่ถึงสิบหมื่น มีเรือรบอยู่ถึง ๑,๐๐๐ ลำ ตีกระหนาบไปทั้งบกทั้งเรือพร้อมกัน จะไม่ได้ชัยชนะหรือ ญวนก็อรับสั่งพระเจ้าเวียตนามยามลองอยู่จึงไม่ได้ไล่ตาม ด้วยพระเจ้าเวียตนามยามลองมีรับสั่งประกาศไว้ให้รู้ทั่วกันทั้งบกทั้งเรือ ให้รักษาแต่เขตแดนไว้ อย่าให้ก่อเหตุนอกเขตแดนออกไป บอกกล่าวไว้เป็นคุณชั่วพันปี เพราะฉะนั้น ญวนจึงไม่ทำอะไรแก่ไทย

ครั้นพิเคราะห์ดูความข้อนี้เห็นจะไม่จริง ที่เมืองบันทายมาศ เมืองโจวกุ คลองวามะนาว ญวนก็สู้รบเป็นสามารถทุกแห่ง การที่ถอยทั้งเมืองไปนั้นก็ เพราะผู้คนมีน้อย เกณฑ์ไปล้อมพวกกบฏเมืองไซ่ง่อนอยู่เป็นอันมาก สู้ไม่ได้ จึงได้ทิ้งเมืองบันทายมาศ เมืองโจวกุ ปากคลองวามะนาวเสีย ครั้นกองทัพล่าถอยมา ญวนก็ตามติดตามที่เมืองโจวกุ ไล่รบกันถึงสองครั้ง

ปรึกษาเรื่องจัดเมืองหัวพันห้าทางหก

ฝ่ายเจ้าพระยาธรรมยาภิบาลขึ้นไปถึงเมืองพิษณุ พบท้าวคำอ่อนพาพวกเมืองหัวพันห้าทางหกกลงมาถึงเมืองพิษณุ เจ้าพระยาธรรมยาภิบาลเห็นว่าเป็นผู้มีน้อย จึง

พาเอาตัวกลับขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง ครั้นถึงเมืองหลวงพระบาง เจ้าพระยา
 ธรรมมาแม่ทัพ เจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราช นายทัพนายกองปรึกษาพร้อม
 กันเห็นว่าเมืองหัวพันห้าทางหกเหล่าน แต่ก่อนเป็นเมืองชนกับเมืองเวียงจันทน์
 เป็นหัวเมืองปลายเขตแดน ข้างขอบขัณฑสีมากรุงเทพพระมหานคร หาได้เป็น
 เมืองชนของเมืองออกญวนไม่ อนุเป็นกบฏต่อกรุงเทพพระมหานครหนีไป
 พังญวน อนุเอาเมืองหัวพันห้าทางหกไปยกให้ชนกับญวนเหมือนกับเมืองพวน
 ญวนจึงครอบงำเอาเมืองพวน เมืองหัวพันห้าทางหกเหล่านไว้ ครั้นกองทัพ
 ยกขึ้นไปปราบปรามเมืองพวนเมืองหัวพันห้าทางหกกลับกองทัพ จึงคิดอ่านกัน
 กลับใจจะมาชนกับเมืองหลวงพระบาง เป็นข้าขอบขัณฑสีมาตามเดิม ครั้นจะ
 ให้กองทัพยกไปตีเมืองหัวพันห้าทางหก บ้านเล็กเมืองน้อยเหล่านก็จะยับเยิน
 เสียเปล่า จึงให้เพี้ยศรีอรรคหัตถ์พาพวกเมืองหัวพันห้าทางหกที่มากให้กลับไป
 บอกให้เจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่มาหาจึงจะรับ เพี้ยศรีอรรคหัตถ์ไปแล้วพาเจ้า-
 เมืองเทียมกับปลัดเมืองหัวเมือง ปลัดเมืองชวน ท้าวพลเมืองข้าเหนือ ท้าวเพี้ย
 มีชื่อจึงพากันลงมาหาเจ้าพระยาธรรมมา เจ้าเมืองหลวงพระบางแจ้งความว่า
 เจ้าเมืองท้าวเพี้ยหัวเมืองพันห้าทางหก ปรึกษาพร้อมกันทุกเมือง จะสวามิภักดิ์
 เป็นข้าขอบขัณฑสีมา จะทำราชการสนองพระเดชพระคุณขึ้นกับเมืองหลวง
 พระบาง เมืองจำไต เมืองโสม เมืองเชียงค้อ จะจัดกันให้ตามมาภายหลัง
 เจ้าพระยาธรรมมาแม่ทัพจึงให้พาตัวเจ้าเมืองเทียม กับปลัดเมืองหัวเมือง ปลัด
 เมืองชวน ท้าวพลเมืองข้าเหนือ ท้าวเพี้ยมีชื่อ ลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพ
 พระมหานคร จึงให้ถามเจ้าเมืองเทียม ปลัดเมืองหัวเมือง ปลัดเมืองชวน
 ท้าวพลเมืองข้าเหนือ ให้การว่าแต่ก่อนเมืองหัวเมือง เมืองข้าเหนือ เมือง
 เชียงค้อ เมืองโสม เมืองจำไต เมืองชวน เมืองเทียม กับหัวเมืองชน ๔๑ เมือง
 เป็นเมืองชนกับเมืองเวียงจันทน์มาแต่เดิม หาได้ชนกับญวนไม่ ครั้นเมื่ออนุ

คิดประทุษร้ายต่อกรุงเทพพระมหานคร สรรบกองทัพมิได้ อนุแตกหนีไปเมือง
ญวน อนึ่งเจ้าเมืองหัวพันห้าทางหกไปยกให้ชนกับเมืองญวน ญวนจึงแต่ง
ขุนนางมาจัดการบ้านเมือง ให้เมืองหัวพันห้าทางหกชนกับเมืองซ้อเง เมืองซ้อ
เง เจ้าเมืองท้าวเพี้ยพวกหัวพันห้าทางหกห้ามมิให้ไป ก้าวญวนจึงต้องเสีย
ส่วยให้แก่ญวนต่อมา

เมื่อปีมะเส็ง เบญจศก กองทัพกรุงเทพพระมหานครยกขึ้นไปตีเมือง
พวน ก้าวกองทัพจะไปตีบ้านเมืองหัวพันห้าทางหก เจ้าเมืองท้าวเพี้ย เมือง
หัวพันห้าทางหก คิดพร้อมกันสวามิภักดิ์กลับคืนมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพ
พระมหานครฝ่ายเดียว ไม่ชนกับญวน จะขอทำราชการชนกับเมืองหลวง
พระบาง จะได้พึ่งพระบารมีพระบรมโพธิสมภารสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว
บ้านเมืองจะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไปเหมือนแต่ก่อน จึงนำความขึ้นกราบบังคม
ทูลทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วดำรัสว่า เมืองหัวพันห้าทางหกเหล่านี้
เป็นแต่ช่วงเมืองกิ่งเมืองอยู่ปลายเขตแดน หาได้ร่วมคิดเป็นกบฏกับญวนไม่
ไปพึ่งเมืองญวนก็เพราะอนุชักนำเอาไป บัดนี้เมืองหัวพันห้าทางหกไม่คิดขัดแย้ง
ก้าวกองทัพจะย้ายบ้านเมือง ปรีक्षणกลับใจมาสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑ-
สีมาเหมือนแต่ก่อน อ่อนน้อมโดยดี เจ้าเมืองเหี้ยมกับปลัดเมือง ท้าวเพี้ย ก็ได้
ลงมาถึงกรุงเทพพระมหานคร ได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาณสัตย์แล้ว ก็ต้องยก
กองทัพซึ่งจะไปตีเมืองหัวพันห้าทางหกไว้ ตัดใจพวกเมืองหัวพันห้าทางหกไปก่อน
เมื่อพวกเมืองหัวพันห้าทางหกสวามิภักดิ์จึงรักภักดีโดยสุจริต บ้านเมืองก็จะ
อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป เมื่อพวกเมืองหัวพันห้าทางหกไม่มีความสัตย์สุจริตกลับ
ขึ้นชิงบ้านเมือง ไม่ทำตามอย่างธรรมเนียม เมืองหัวพันห้าทางหกเหล่านี้
มันก่หาพินมื่อทแกล้วทหารกองทัพฝ่ายเราไม่ ซึ่งเมืองหัวพันห้าทางหกทำ
ราชการชนกับเมืองหลวงพระบางนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระ-

หม่อมให้เมืองหัวพันห้าทางหกทำราชการขึ้นกับเมืองหลวงพระบางตามสมัคร
 จึ่งให้ท้าวคำอ่อน ท้าวเล็ก ท้าวพัน พาพวกหัวพันห้าทางหกกลับขึ้นไป มีตรา
 บังคับขึ้นไปว่าให้แต่งคนไปสืบสวนดูพวกเมืองหัวพันห้าทางหกเหล่านั้น มันแตก
 ร้าวจากฝ่ายเราไปหลายปี เพิ่งจะกลับใจมาสวามิภักดิ์โดยกลัวกองทัพจะเป็น
 การโดยสุจริตหรือจะคิดเป็นใจ ๑ ใจ ๒ ประการใดก็ยังไม่รู้ ถึงมาทราบว่ามัน
 จะสวามิภักดิ์จริง มันยังไม่สนิทกับเมืองหลวงพระบาง จึ่งให้เกณฑ์กองทัพ
 เมืองหัวพันห้าทางหกมาสมทบทัพเจ้าเมืองหลวงพระบาง ไปตีเมืองพวน ถ้ามัน
 สวามิภักดิ์โดยจริง มันก็จะยกมาตามกะเกณฑ์ไป ถ้ามันไม่ไวใจฝ่ายเรา กลัว
 ว่าจะลงจับเจ้าเมืองและไพร่ประกันไว้ มันจะคิดไปโดยกล้าวาง ๆ จะไม่
 ยกกองทัพมาเหมือนว่ากล่าวไป ความก็จะเป็นที่สงสัยเคลือบแคลง ก็เห็นมัน
 จะไม่สมัครโดยแท้ ให้คิดเกลี้ยกล่อมเมืองที่ยังไม่ได้มา ให้ลงไปเฝ้าให้สิ้นเชิง
 ถ้าการผันแปรไปอย่างใด จะได้มีตราขึ้นมาต่อภายหลัง

องค์เย็นกุนเตรียมศึกข้อมทหารญวนทหารเขมร

ในปีมะแม สัปตศก นั้น เมื่อ ณ วันเดือน ๑ ขึ้น ๑ ค่ำ^(๑) เจ้าเวียงคานม
 มีหนังสือมาถึงองค์เย็นกุนว่า เมืองเขมรทั้งปวงก็ได้เป็นบ้านเมืองของญวน
 เสร็จแล้ว ให้้องเย็นกุนเกณฑ์ญวนเขมรรักษาบ้านเมืองเขตแดนไว้ให้มั่นคง
 ถ้าวรรักษากันบ้านเมืองเขมรไว้ได้ก็แล้ว จะให้้องเย็นกุนเป็นใหญ่ในเมืองเขมร
 องค์เย็นกุนจึงมีหนังสือไปถึงองอานญ และเจ้าเมืองกรมการทั้งปวงให้รักษา
 เขตแดนบ้านเมืองให้มั่นคง อย่าให้เสียไปได้ ถ้าบ้านเมืองเสียไปจะเอาโทษ
 ถึงตาย องค์เย็นกุนก็ตั้งฝึกหัดทหารญวนเขมรอยู่ที่เมืองพนมเปญ จึ่งทำ
 กฎหมายสำหรับทัพแจกไปทุกกองทุกหัวเมืองว่า กองหนึ่ง ไพร่ ๕๐๐ คน

(๑) เสาร์ที่ ๒๑ พฤศจิกายน

แล้วให้มีจันเทอดักเป็นคนหนึ่ง พอเกอคนหนึ่ง ถ้ามีการศึกสงครามให้ไพร่
ถือปืน ๒๐๐ คน ถือทวน ๒๐๐ คน ตัวนายคุมไพร่ ๑๐ คน ถือธงสำหรับทัพ
ไพร่ยังเหลืออยู่ ๑๐๐ คน จ่ายใช้สอยในกำลังหมวด ๑๐ คน หามกลอง ๒ คน
ถือม้าล่อช้าง กันร่มจันเทอดัก กันร่มพอเกอบ้าง ให้ฟังเสียงกลอง เสียง
ม้าล่อ สังเกตดูธงใหญ่จะให้ทำอย่างไรก็ให้ทำตามสัญญาณ ถ้าไพร่กลัวข้าศึก
ให้นายสิบฆ่าเสีย ถ้านายสิบกลัวให้จันเทอดัก พอเกอฆ่าเสีย ถ้าได้รับนายถูกอาวุธ
ป่วยเจ็บหรือตาย ให้บ่าวที่แข็งแรงเข้าแทนนาย ถ้าจันเทอดัก พอเกอ ป่วยหรือ
ตายในระหว่างศึก ก็ให้องคเณศ อดกายผู้ใดมีสติปัญญาให้ตั้งขึ้นเป็นจันเทอดักหรือ
พอเกอคนหนึ่ง ถ้าไม่ทำตามบังคับนี้โทษถึงตาย ไพร่ตายมากน้อยเท่าไร
เสียงกลองยังไม่ให้ถอย ถอยออกมาโทษถึงตาย นายกองก็ดี จันเทอดักก็ดี พอเกอ
ก็ดี ไพร่หนีไปไม่บอกแม่กองใหญ่โทษถึงตาย ถ้าพวกไทยกองทั่วยังตกอยู่
บ้านใดเมืองใด ก็ให้เขมรสืบจับเอาตัวส่งไปให้แม่ทัพใหญ่จนสิ้น อย่าให้เหลือ
อยู่แต่สักคนหนึ่งได้

ครั้นมาถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๓ ในปีมะแมนั้น นักองตัวมีแม่นาง
คนหนึ่ง ชื่อนักแบ่น เป็นบุตรพระยาสุภาธิบดี มีกรรมสมภพบุตรชายคนหนึ่ง
ชื่อนักองราชาวดี

ข้าหลวงออกไปทำบุญที่เขมรป่าดง ๓๑ เมือง

ทรงพระราชดำริถึงลาวฝ่ายตะวันออกเขมรป่าดง ยังไม่ได้จำนวนบุญ
ชาวนครจึงเป็นแน่ว่ามากน้อยเท่าใด จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไป
ทำบุญที่เขมรป่าดง เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะ เมืองศรีสะเกษ
เมืองเดชอุดม เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองอุบล เมืองสุวรรณภูมิ เมืองยโสธร
เมืองศรีทันดอน เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองปัตบอง รวม ๑๓ เมือง

ให้พระมหาเทพ (ป้อม) ซึ่งเป็นพระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพ (ข้า) ขึ้นไปชำระบัญชีคนเก่าและคนที่เข้ามาใหม่ พระยามหาอำมาตย์ชำระตัวเลข เมืองนครพนม บ้านท่าอุเทน เมืองสกลนคร เมืองไชยบุรี เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมุกดาหาร เมืองเขมราฐ เมืองคงเจียม เมืองสระเมย์ เมืองสรวณ เมืองคำทองใหญ่ รวม ๑๒ เมือง พระพิเรนทรเทพชำระเลข เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร เมืองซอนแก่น เมืองชนบท เมืองภูเวียง เมืองปากเหือง รวม ๖ เมือง

เจ้าพระยาบดินทรเดชา พระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพ ได้ยกไปเมื่อ ณ เดือน ๒ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๑)

ในปีนั้นหมื่นราชาภรณ์จับได้ช้างพลายสีทองแดงตาขาว เล็บขนหนู ยาวสี่เหลี่ยมเรียกว่าขลุ้มประเจียด ลูกโซงที่บ้านเหล่าข้างหนึ่ง สูง ๔ ศอก ๓ นิ้ว นำเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานคร ณ วันอังคาร เดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ^(๒) พระราชทานชื่อชนระวางเป็นพระบรมกฤษร บวรขลุ้มประเจียด เกียรติคุณ วิบุลยศ คชอัครนิพนธ์ มงคลลักษณะเลิศฟ้า

เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สร้างป้อมกำแพงเมืองบัตบอง

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา ยกออกไปถึงเมืองบัตบอง ณ วัน เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ^(๓) แล้วบอกเข้ามาว่า ค่ายเมืองบัตบองทำไว้แต่ก่อนยาว ๒๓ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๑๐ เส้น ชำรุดหักพังไปเป็นอันมาก ที่หน้าเมืองเก่า ถึงฤดูฝนน้ำตลิ่งพัง จะขอทำอิฐเผาปูนก่อป้อมกำแพงสร้างเมืองขึ้นไปข้าง

(๑) พุทธศักราชที่ ๑๒ มกราคม

(๒) จันทรที่ ๒๓ มกราคม

(๓) ศักราชที่ ๑๐ กุมภาพันธ์

เหนือหน้า ที่เจ้าองอิมตั้งอยู่เป็นที่ดอนน้ำไม่ท่วมตลิ่งไม่พัง ขอตัวอย่างบ่อ
กำแพงออกไป ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ก็โปรดอนุญาตยอมให้ทำ
ขึ้น เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงกะเกณฑ์เลกหัวเมืองทำอิฐเผาปูนตระเตรียมไว้

ฝ่ายที่กรุงเทพพระมหานคร เมื่อ ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ (๑)
พระประทุมเทวาเจ้าเมืองหนองคาย บอกลงมาว่า พระลครบ้านพร้าวชักเอา
ไพร่เมืองหนองคาย เมืองหนองหาร ครัวเวียง ครัวพน ไปถวายสมเด็จพระ
พระเจ้ามังรายเจ้า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นอันมาก พระพิเรนทรเทพ
ข้าหลวงขึ้นไปชำระบัญชีคนก็ไม่ว่าจะทำอย่างไรได้ โปรดให้มีตราตอบขึ้นไป
ถึงพระพิเรนทรเทพ พระประทุมเทวาว่า พระลครเอาครีวลาว เมืองหนองคาย
เมืองหนองหาร ครัวพน ครัวเวียง ไปให้เป็นข้าเจ้าต่างกรม ขึ้นให้ชำระ
ถ้าได้ความจริงแล้ว พระลครลวงพระราชอาชญา มีโทษมากอยู่ รายหนึ่งขุน
ประเสริฐเมืองภูเขียว ไปเกลี้ยกล่อมชักชวนเลกเมืองสุวรรณภูมิประหารชีวิต
เสียแล้ว ตัวพระลครนั้นก็ให้พระพิเรนทรเทพบริวารบาตร แล้วให้ทำโทษ
ให้เหมือนกันกับขุนประเสริฐ การที่เก็บความขึ้นมากล่าวไว้ดังนี้ มีความ
ปรารภนาให้เจ้าและขุนนางต่อไปภายหน้ารู้ไว้ จะได้ไม่คิดตั้งช่องสมผู้คนหา
ผลประโยชน์

ลัทธิราช ๑๑๙๙ (๒) ปีระกา นพศก เป็นปีที่ ๑๔ เจ้าพระยาบดินทร
เดชาภัยไปเมืองขุขันธ์ แต่งให้ข้าหลวงแยกย้ายกันไปทำบัญชีไพร่หัวเมือง
ให้ได้จำนวนชายฉกรรจ์ไว้ให้แน่นอน พระยามหาอำมาตย์ พระพิเรนทรเทพ
ก็ไปทำบัญชีในหน้าที่ของตัว ได้บัญชีคนครั้งนั้นทั้ง ๓ กอง เป็นคน ๘๐,๐๐๐
เศษ แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชากลับมาทำบ่อกำแพงเมืองบัตบอง ยาว
ตามลำน้ำ ๑๓ เส้น สกตขึ้นไปบนบก ๑๖ เส้น มีบ่อ ๖ บ่อ

(๑) พุทธศักราช ๒๒๖๖ กุมภาพันธ์

(๒) พ.ศ. ๒๓๙๑

องค์วงศ์เทวเกลยกล่อมชาวเมือง

ฝ่ายข้างเมืองบัตบอง เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ (๑) พระยาณรงค์วิชัย หลวงอนรัักษ์ภูเบศร พระศรีผาวังข้าหลวง องค์อิม พระยาปลัด พระยกกระบัตร พระยาสาสตราฤทธิรงค์ พระภักดีบริรักษ์ บอกเข้ามาว่า องค์วงศ์กับพระพิทักษ์บดินทร์ พระมหาดไทย พระพล ร่วมคิดกันให้อ้ายโปก เขมรคนสนิทเทวเกลยกล่อมชาวบ้านชาวเมืองบัตบองจะกวาดเอาครอบครัวหนีไปเมืองพนมเปญ ครั้นจะจับตัวอ้ายโปกมาชำระได้ถาม อ้ายโปกไม่อยู่ องค์วงศ์ใช้ไปเมืองระสือ แล้วพระยาปลัดมาแจ้งความว่า องค์วงศ์ได้พรรคพวกพร้อมแล้ว ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ จะทำการกำเริบขึ้น หลวงอนรัักษ์ภูเบศร พระศรีผาวัง องค์อิม พระยาปลัด พระภักดีบริรักษ์ พระยกกระบัตร พร้อมกันให้คนไปหาตัวองค์วงศ์กับพระพิทักษ์บดินทร์ พระมหาดไทย พระพล ๔ นายมาถามให้การว่า ได้ร่วมคิดกันกับพระพิทักษ์บดินทร์ พระมหาดไทย พระพลและกรมการเล็กน้อย ณ เมืองพระตะบอง เป็นอันมาก เว้นเสียแต่พวกองค์อิม จะทำร้ายแก่องค์อิมก่อน ด้วยไกรธว่าองค์อิมนั้นนับถือเชื้อคำปลัดแก้ว หานับถือองค์วงศ์ผู้น้องไม่ ถ้าข้าหลวงจะยกไปช่วยองค์อิมจึงจะรบข้าหลวงต่อภายหลัง จึงให้พระพลคุมตัวองค์วงศ์ พระมหาดไทยไว้

องค์วงศ์ถูกคุมตัวลงมากรุงเทพฯ

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ (๒) พระยามโนมไตร เจ้าเมืองระสือ ยกกองทัพเข้ามา หาได้มีหนังสือบอกล่วงหน้าเข้ามาด้วยเหตุอย่างไร พระยามโนมไตรรับว่าองค์วงศ์มีหนังสือไปว่าองค์วงศ์คิดจะหนีไปเมืองพนมเปญ

(๑) วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน

(๒) พฤหัสบดี ที่ ๑๒ มกราคม

จึงได้เข้ามาฟังราชการ จึงให้คุมตัวพระยามโนมไตรไว้ แล้วถามองตัวเองรับ
 สารภาพว่าได้มีหนังสือให้พระยามโนมไตรเข้ามาจริง แต่ที่คิดทำร้ายนายทัพ
 นายกองกรุงเทพพระมหานครนั้นหามิได้ เตะพระบารมีได้รับความเสียก่อน
 จึงได้ระงับลง หากไม่ก็จะเกิดการใหญ่รบกวนฆ่าฟันกัน ครั้นจะชำระที่เมืองบัค-
 บองก็กลัวจะพุ่งเพื่องไป จึงให้หลวงวิจิตรราชา พระยามหาธิราช พระเมือง
 หลวงอินทรีเสนา กับไพร่ ๑๐๐ คนเศษ คุมตัวเองตั้ง พระพิทักษ์บดินทร์
 พระมหาดไทย พระพล หลานพระพิทักษ์บดินทร์ หลวงอนรรักษ์มนตรี บุตร
 พระพิทักษ์บดินทร์ เข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพพระมหานคร ครั้นได้ทรง
 ทราบหนังสือบอกแล้ว โปรดให้ถาม องตัวเองให้การใจความว่า เมื่อฉวนกวาด
 เอาเจ้านายผู้หญิงและครอบครัวลงจันทน์ลงไปไว้เมืองไซ่ง่อนแล้ว เขมรไม่มี
 เจ้านายระล่ำระสายไม่สมัครด้วยฉวน ฟ้าทะละหะจึงให้คนสนิทซื้อตังเก้อสุก
 คนหนึ่ง เล็ดลอดมาหาองตัวเอง แจ้งว่าฟ้าทะละหะได้ข่าวว่า องเตียนกุนมี
 หนังสือลับมาถึงองอิมให้หนีลงไป องเตียนกุนจะยกแผ่นดินให้ ฝ่ายฟ้าทะละหะ
 ไม่ชอบใจ ถ้าองตัวเองรับเป็นเจ้าแผ่นดินเขมร ฟ้าทะละหะจะไปช่วยคิดการให้
 องตัวเอง องตัวเองจึงตอบไปว่า บ้านเมืองของปู่และบิดาต่อ ๆ มา ก็อยากจะได้อยู่
 แต่กลัวฉวนจะไม่เลี้ยง ภายหลังฟ้าทะละหะให้ตังเก้อสุกกลับมาบอกว่า พระยา
 พระเขมรทั้งปวงนิยมยินดีพร้อมใจกันเป็นอันมากแล้ว ถ้าองตัวเองหนีลงไป
 เมื่อไร พระยาพระเขมรก็จะช่วยกันสู้รบต่อฉวนให้แพ้จึงได้ องตัวเองจึงได้คิด
 การที่จะหนีไป ได้ทรงทราบดังนั้นแล้ว รับสั่งให้พระยามหาเทพ (ปาน) เอา
 ตัวองตัวเองกับพวกพ้องไปจำไว้ที่ทิม

ภายหลังมาเจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่อยู่ออกไปราชการแล้ว พระยา
 ศรีสุทเทพ (เพ็ง) จึงกราบบังคมทูลแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่า นักองตัวเอง
 ต้องรับพระราชอาญาจำอยู่ที่ทิมได้ความลำบากนัก กลัวนักองตัวเองจะมีความ

โทมนัสตรอมใจตาย จะขอรับพระราชทานนักร้องคังคัมตัวไว้ที่บ้าน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานนักร้องคังให้พระยาศรีสหเทพรับนักร้องคังคัมตัวไว้ที่เรือนขุนนางอักษร (กลั่น) ส่งกับข้าวของกินเลี้ยงนักร้องคังอยู่มิได้อนาทร

ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา เรื่องสร้างเมืองพระตะบอง

ครั้นมาถึงเดือน ๔ เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกมาว่า การซึ่งสร้างเมืองพระตะบองได้ชุกครอบเมือง ถมดินเชิงเนินทำท่นตันโคลนเล่นสายโซ่ไว้สำหรับซึ่งข้ามแม่น้ำไว้ที่หน้าบ่อแห่งหนึ่งแล้วปลูกศาลเจ้าหลักเมือง นางข้าวตีกดิน ทำวังให้นักร้องคังก่อกำแพงรอบ ครั้น ณ เดือน^(๑) ขึ้น ๙ ค่ำ ได้ตั้งพิธีสงฆ์ พิธีพราหมณ์ ผังอาถรรพณ์หลักเมือง อัญเชิญเทพศาสดิตหลักเมือง สมโภชเวียนเทียนทำตามตำราจดหมายซึ่งโปรดออกไปทุกประการแล้ว กับว่าพระพิทักษ์บดินทร์ พระนรินทรโยธา พระมหาดไทย พระพลคบคิดกันกับนักร้องคัง ส่งออกไปชำระนั้น ได้เอาตัวนายทัพนายกองพระเขมรมาสืบถามได้ความว่า อ้ายโปกเข้ารับใช้สอยของคัง เทียวชักชวนพระยามโนมิตรี พระยาภักดีบริรักษ์ ชำระได้ความจริง จะทำโทษอ้ายโปกตามกฎหมายแต่พระพิทักษ์บดินทร์ พระนรินทรโยธา พระมหาดไทย พระพล ชำระได้ความว่า มีผู้มากล่าวโทษของคังว่าคิดไม่ชอบก็รู้อยู่แล้ว กลับไปนับถือคบหากันมีความผิด โทษนั้นแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ลศักราช ๑๒๐๐^(๒) ปีจอ สัมฤทธิศก เป็นปีที่ ๑๕ โปรดให้มีตราตอบออกไปว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างบ่อนกำแพงเมืองแล้วเสร็จใน

(๑) ในต้นฉบับไม่มีไว้

(๒) พ.ศ. ๒๓๘๑

พี่น้อง ก็เป็นเกียรติยศแก่แผ่นดินสืบไป แต่ความพระพิทักษ์บดินทร์ พระ-
 นรินทรโยธา พระมหาดไทย ชำระได้ความก็เป็นแต่คนประจบประแจงมีความ
 ผิดอยู่ ครั้นจะเอาโทษคนเหล่านั้นก็เป็นบุตรหลานเจ้าพระยาอภัยภูเบศร เป็น
 ข้าหลวงเดิมคนเก่ามีความชอบมาก ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาภาคทัณฑ์โทษ
 ไว้ครั้งหนึ่งก่อน ราชการฉนวน เขมรสงบอยู่ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจัดการ
 บ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ก็ให้กลับเข้าไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพมหานคร

เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทราบท้องตราแล้ว กลับเข้ามาถึงกรุงใน
 เดือน ๖ ท้นการพระศัพทกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย

สร้างบ่อน้ำกำแพงเมืองนครเสียมราฐ

ในปีจอ^๕ โปรดให้ชำระฝืนยกใหญ่ ทั้งในกรุงและหัวเมืองแล้ว
 ทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาทำเมืองบัตบองแล้วกลับเข้ามา
 กรุง ราชการข้างเมืองเขมรก็ยังมิอยู่จะไว้อใจมิได้ จึงรับสั่งให้พระยาราชสุภาวดี
 เป็นแม่ทัพออกไปพังราชการพักทัพอยู่พลางก่อน แต่เมืองนครเสียมราฐยัง
 มิได้ทำบ่อน้ำกำแพงเมืองบัตบอง จึงโปรดให้พระยาราชสุภาวดีเป็นแม่กอง
 ทำเมืองนครเสียมราฐด้วย คุ่มทัพกรุงและกองรามัญเป็นคน ๒,๘๘๓ คน ทั้ง
 คนหัวเมืองเป็นคน ๑๐,๐๐๐ คน พระยาราชสุภาวดีได้ยกจากกรุง ณ วัน
 พุธหัตถี เดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^(๑) ไปถึงเมืองนครเสียมราฐ ได้จัดการทำ
 อิฐเผาปูนลงมือทำบ่อน้ำกำแพงเมืองนครเสียมราฐ ยาวตามลำน้ำ ๑๒ เส้น สกัถ
 ขึ้นไปบนบก ๑๐ เส้น ทำท่อนทั้งสายโซ่ไว้ด้วย แต่ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น
 ๙ ค่ำ^(๒)

(๑) วันที่ ๒๑ ธันวาคม

(๒) ศุกร์ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์

ใบบอกพระยาราชสุภาวดี เรื่องสร้างเมืองเขมร

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ^(๑) พระยาราชสุภาวดีบอกว่า การที่ทำบ่อน้ำแก่งเมืองนครเสียมราฐแล้วไป ๔ ส่วน ยังอีกส่วน ๑ ครั้น เดือน ๕ ข้างแรม บ่อน้ำแก่งก็จะแล้วเสร็จ ยังให้ขุดคูรอบเอามณฑลดินถม เชิงเทินอยู่ พระยาราชสุภาวดีให้ไปสืบราชการทางเมืองเขมรอยู่ ถ้าว่างสงบ ไม่มีราชการประการใดแล้ว กำหนดพระยาราชสุภาวดีจะได้กลับเข้ามาเฝ้าแจ้ง ราชการ ณ กรุงเทพฯ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ^(๒) จะให้พระยาสิทธิราชเดโช อยู่คอยฟังราชการที่เมืองเสียมราฐก่อน พระพรหมบริรักษ์ พระอัครเนษรนั้น จะให้อยู่จัดแจงคนยาคำนายงานเจ้าเมือง กรมการขุดคูถมบ่อน้ำแก่งเมือง ให้สำเร็จแล้วในเดือน ๖ สิ้นเดือน

นักงอิมจับกรมการเมืองปัตทอง และกวาดครอบครัวหนีไปพนมเปญ

ฝ่ายข้างเมืองเขมร นักงอิมได้ความว่า ญวนตั้งกองแบนเป็นใหญ่ ว่าราชการเมืองเขมรแล้วญวนมากำกับอยู่ ญวนให้พระยาพระเขมรแต่งตั้ง เป็นญวน เรียกว่าญวนใหม่ ให้ใช้กฎหมายของญวน เขมรไม่ชอบใจพากัน ระส่ำระสาย นักงอิมจึงคิดว่าถ้าตัวไต่ลงไปถึง ญวนก็คงจะยกตัวขึ้นเป็น เจ้าแผ่นดินเมืองเขมร จึงมีหนังสือส่งลงไปถึงญวนว่า ตัวสมัครลงไปทำ ราชการด้วยของญวน ถ้าเคลือบแคลงสงสัยอยู่ จะจับพระยาปลัด พระยา ยกกระบัตรกรมการเมืองปัตทอง และกวาดครอบครัวลงไปให้เห็นความ จริง ญวนก็มีหนังสือขึ้นมาว่าจะชุบเลี้ยง ครั้น ณ วันเดือนอ้าย แรม

(๑) อาทิตย์ที่ ๒๔ มีนาคม

(๒) อาทิตย์ที่ ๑ เมษายน

๓ คำ(๑) เวลาเช้า องอ้อมกับบ่าวไพร่เป็นอันมากพากันไปที่บ้านพระยาปลัด
 องอ้อมถือดาบ ๒ มือ ประตูบ้านพระยาปลัดปิดไว้ องอ้อมให้เรียกคนในบ้าน
 พระยาปลัดให้เปิดประตู คนซึ่งเฝ้าประตูไม่เปิด พวกองอ้อมเฝ้าป็นยิงคนซึ่ง
 เฝ้าประตูตายคนหนึ่ง ไปถูกผู้หญิงในเรือนพระยาปลัดตายคนหนึ่ง แล้วทลาย
 ประตูเข้าไปในบ้านพระยาปลัด พวกองอ้อมเฝ้าป็นยิงเข้าไปในเรือน กระสุนปืน
 ถูกภรรยาน้อยพระยาปลัดตาย ๓ คน พระยาปลัดจับดาบวิ่งออกมาจะสู้กับพวก
 องอ้อม ภรรยาหลวงพระยาปลัดห้ามไว้ว่าอย่าสู้เขาเลย คนข้างเขามาก ถ้าสู้รบ
 ลูกเมียจะตายหมดทั้งเรือน พระยาปลัดก็นั่งวางดาบเสีย องอ้อมจึงให้อ้ายแก้ว
 พี่เมียองอ้อม อ้ายรามโยธาทรงเข้ารีต ขึ้นไปจับตัวพระยาปลัดกับภรรยา
 ๖-๗ คน ครั้นจับตัวพระยาปลัดได้แล้ว ก็ให้จับตัวพระยายกกระบัตร พระภักดี
 บริรักษ์ พระสาตราธิบดี พระมหาพิมล สมบัติพระคลัง พระบวรนายก
 หลวงอภัยบุตรพระยาปลัด หลวงภักดีชุมพล หลวงเพชรสงคราม หมื่น
 ภักดี สมบัติพระคลังปลัดคนฝรั่ง เอามาจำไว้ที่บ้านองอ้อมกับพระยาปลัดด้วยกัน
 สมบัติพระคลังนั้นเป็นคนมั่งมีกว่าขุนนางเขมรทั้งปวง องอ้อมก็รับทรัพย์
 สิ่งของรูปพรรณไปเสียสิ้น แล้วองอ้อมจึงสั่งให้พระหลวงขุนหมื่นไปกวาด
 ครอบครัวเมืองปัตตบอง เมืองระสือ ประมาณชายหญิง ๕,๐๐๐ - ๖,๐๐๐ เศษ
 ไปทางบกบ้างทางเรือบ้าง ออกจากเมืองปัตตบองในวันนั้นเวลาพลบ ครั้นไปถึง
 เมืองปรีสาท องอ้อมผู้จึงให้แยกครอบครัวที่องอ้อมกวาดมานั้น แยกไว้เมืองขลุง
 เมืองคลอง เมืองตะกรอ เมืองลาปะเอีย เมืองบริบูรณ์ ตัวองอ้อมกับพระยา
 ปลัด พระยายกกระบัตร พระยานราธิราช พระยาโกษา หลวงเสน่ห่นายก
 กับครอบครัวองอ้อม ๓๐๐ เศษ องอ้อมผู้ให้องเดชไปพาออกไป ณ เมือง
 พนมเปญ เมื่อ ณ วันเดือนอ้าย แรม ๑๒ คำ(๒)

(๑) อังคารที่ ๒๔ ธันวาคม

(๒) พุธที่ ๒ มกราคม

ใบบอกกรรมการเมืองบัตบอง

ฝ่ายกรรมการที่เมืองบัตบองที่เหลืออยู่ มีหนังสือบอกเข้ามาว่า องอัม
หนือพยพครอบครัวเมืองบัตบองไปเป็นอันมาก ครั้นได้ทรงทราบแล้ว ก็เร่ง
ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไป เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปเมืองบัตบอง
เมื่อ ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^(๑)

เจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปจัดการเมืองบัตบอง

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปอยู่ที่เมืองบัตบอง จึงได้ตรวจผู้คน
เสบียงอาหาร แล้วมีใบบอกเข้ามาว่า ได้ให้ทำบัญชีตรวจครัวองอัมกวาดไป
พระยา ๓ พระ ๑๓ หลวง ๒๐ ชุนหมื่น ๑๓๑ กำนัน ๑๔ รวม ๑๘๑ ครัว
ครัวพลเมืองนับหลังเรือนได้ ๕๐๓ เมืองระสือ ๓๑๖ เรือน เป็นจำนวน
สำมะโนครัวมากน้อยเท่าใดยังไม่แจ้ง แต่ประมาณดูไพรยังอยู่สัก ๒ ส่วน
องอัมกวาดไปสักส่วน ๑ ที่ยังอยู่ พระยา ๑ พระ ๕ หลวง ๑๑ ชุนหมื่น ๕๘
รวม ๑๑๙ คน เเสบียงอาหารขัดสนนัก จะเกณฑ์ทัพหัวเมืองมามากก็ไม่ได้
ด้วยไม่มีข้าวจะให้กิน

ครั้น ณ วันเดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๒) หลวงรักษาเทพ หลวงหัตถ์ณรงค์
คุมกองทัพเมืองขุขันธ์ ๑,๕๐๐ คน เมืองสุรินทร์ ๑,๐๐๐ คน เมืองสังขะ
๕๐๐ คน เมืองศรีสะเกษ ๑,๐๐๐ คน เมืองเดชอุดม ๓๐๐ คน รวม
๔,๓๐๐ คน มาถึงเมืองบัตบอง จึงจัดให้พระพรหมบริรักษ์ พระรามณรงค์
พระยาประจิม คุมกองทัพไปรักษาเมืองระสือ พระพิเรนทรเทพ พระพรหม-
สุรินทร์ คุมกองทัพไปรักษาค่ายกะพงพระ ให้พระยาราชนิกุล พระยาอภัย

(๑) ศุกร์ที่ ๑๑ มกราคม

(๒) อาทิตย์ที่ ๑๕ มกราคม

สงคราม คุณกองทัพไปรักษาเมืองนครเสียมราฐ แต่หลวงอินทรคชลักษณ์
พระยาราชนายก พระพล หลวงสุรเสนา คุณไพร่ประมาณ ๔๐๐ คน เรือรบ
ต่อใหม่ ๕ ลำ ออกทะเลสาบไปลาดตระเวนตั้งแต่พัทลุงแขวงเมืองโปรีสาท
ห่างปากน้ำโปรีสาททางครึ่งวัน เจ้าพระยาบดินทรเดชา^๕นั้นอยู่ที่เมืองบัตบอง
จัดการบ้านเมือง ถ้ายเสบียงอาหารเข้าไว้ในเมือง

เจ้าเมืองโปรีสาทพาครอบครัวมาหาเจ้าพระยาบดินทรเดชา

วัน ๓ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๑) พระยาสังฆโลก เจ้าเมืองโปรีสาท
พาครอบครัวเดินบกเข้าหาเจ้าพระยาบดินทรเดชา เจ้าพระยาบดินทรเดชาถาม
พระยาสังฆโลกว่า ได้ความเดือดร้อนเป็นประการใด จึงพาครอบครัวหนีเข้ามา
ณ เมืองบัตบอง พระยาสังฆโลกกราบเรียนว่า องค์อัมพาครอบครัวหนี
ออกไปถึงเมืองโปรีสาท องค์อันผู้ให้ญวน ๓๐๐ คนลงไปส่งองค์อัม ณ เมือง
พนมเปญ องค์อันผู้หาไว้ใจพระยาสังฆโลกและพระยาพระเชมรไม่ คุณเชิงอยู่
แล้วเกณฑ์ไพร่ราษฎรกดขี่ ได้ความเดือดร้อนนัก พระยาสังฆโลกรู้ว่าองค์อัม
ลงไปเมืองพนมเปญ องค์เตียนกุนหาได้ยกย่องขึ้นเป็นเจ้าไม่ ให้ส่งไปเมือง
ไซ่ง่อน พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่เมืองบัตบอง แล้วได้ยืมว่า ญวนให้ฆ่า
กรมการผู้น้อยเมืองบัตบองเสียที่เมืองพนมเปญ ๑๐ คน องค์อัมและพระยาปลัด
กรมการผู้ใหญ่นั้น เจ้าเวียคนามให้ส่งขึ้นไปจำไว้ที่เมืองเว้ พระยาสังฆโลก
ไม่มีที่พึ่ง จึงเข้ามาขอพึ่งพระบารมี เมื่อพระยาสังฆโลกเข้ามา^๕นั้น ได้พู่ดา
ชักชวนพระยาพระเชมรราชภูริคิอ่านสมัครจะเข้ามาเป็นหลานนาย แต่มาหา
ทันพระยาสังฆโลกไม่ จะตามเข้ามาครั้งหลัง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาถาม
พระยาสังฆโลกว่า เมืองขึ้นกับเมืองเขมร ผู้ใดเป็นเจ้าเมือง พระยาสังฆโลก

(๑) ศุภฤกษ์ที่ ๑๑ ถันชายน

กราบเรียนว่า ข้างตะวันออก เมืองนครวัด พระยาลครเป็นเจ้าเมือง เมือง
กะพงสวาย พระยาเตโชเป็นเจ้าเมือง เมืองไพรกะตี พระยามนตรีเสนา
เป็นเจ้าเมือง เมืองโคกสะ พระยาแสนทองฟ้าเป็นเจ้าเมือง เมืองเชิงไพร
พระยาเพชรเคโซเป็นเจ้าเมือง เมืองกะพงเสียมราช พระยามนตรีเสนาเป็น
เจ้าเมือง เมืองสตึงตรอง พระยาราชโชเป็นเจ้าเมือง เมืองสมบรุณ พระยา
ธรรมมาเป็นเจ้าเมือง เมืองสมบุก พระราชาเสนาเป็นเจ้าเมือง เมืองทโงงชุม
พระยาราชุนเป็นเจ้าเมือง เมืองศรีสุนทร พระยามนตรีสงครามเป็นเจ้าเมือง
เมืองไพรแวง พระยานราธิบตีเป็นเจ้าเมือง เมืองบาพนม พระยารรรมาเตโช
เป็นเจ้าเมือง เมืองสวายพาบ พระยาสงครามธิบตีเป็นเจ้าเมือง เมืองลำควน
พระยาภาจกรเป็นเจ้าเมือง รวม ๑๗ เมือง ข้างตะวันตก เมืองอุคงกาไชย
พระยามโนมิตรเป็นเจ้าเมือง เมืองปรีสาท พระยาสังขโลกเป็นเจ้าเมือง
เมืองตะครอ พระยาชำนาญสงครามเป็นเจ้าเมือง เมืองตรอง พระยาเสนาราช
สงครามเป็นเจ้าเมือง เมืองขลุ้ง พระยายศเคโซเป็นเจ้าเมือง เมืองบริบูรณ์
พระยาเสนาธิบตีเป็นเจ้าเมือง เมืองลาปะเอีย พระยาเสนห์ธิบตีเป็นเจ้าเมือง
เมืองละแวก พระยาเสนห์เสนาเป็นเจ้าเมือง เมืองสำโรงทอง พระยาอุทัยราช
เป็นเจ้าเมือง เมืองพนมเปญ พระยาราชไมตรีเป็นเจ้าเมือง เมืองบาท
พระยาวงษาอันชิตเป็นเจ้าเมือง เมืองไพรกะบาท พระยาไชโยธาเป็นเจ้าเมือง
เมืองกะพงโสม พระยาราชเสนาเป็นเจ้าเมือง เมืองกำปอด พระยาเสนา
อันชิตเป็นเจ้าเมือง เมืองพุทโธมาศ พระยาโยธาธิบตีเป็นเจ้าเมือง เมือง
เชิงกระชุม พระยาพิชฌุโลกเป็นเจ้าเมือง เมืองปาสัก พระยาธิกวงศาเป็น
เจ้าเมือง รวมทั้งตะวันตก ตะวันออก ๓๒ คน และเมืองขึ้นกับเมืองใหญ่ ก็
ยังมีอยู่เป็นหลายเมือง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาให้พระมหาดไทยพาพระยา

สังขโลกออกไปตามพระยานรงค์วิชัย พระอัคนธร พระนรินทร์โยธา ซึ่ง
อยู่ ณ เมืองระสือ ให้คิตราชการเกลี้ยกล่อมครว้ที่จะสามัคคีเข้ามา

ฝ่ายองอันผู้ซึ่งรักษาเมืองโปรีสาท เห็นว่าพระยาสังขโลกหนีแล้ว จึงตั้ง
ให้พระยาพิบูลย์มาเป็นเจ้าเมืองโปรีสาท พระยาพิบูลย์ไม่สมัคร พาครอบครัว
หนีไปอยู่ป่า แล้วชวนต่งพระยาสุริวงศ์ขึ้นมาแต่เมืองพนมเปญให้เป็นเจ้าเมือง
โปรีสาท พระยาสุริวงศ์เจ้าเมืองโปรีสาทใหม่ไม่เต็มใจ หนีชวนไปเข้าหา
พระยาพิบูลย์เจ้าเมืองโปรีสาทคนก่อนคิดอ่านกัน พระยาพิบูลย์ พระยาสุริวงศ์
ก็ไปเข้าด้วยพระยาสุเรนทรนายก จะยกมารบญวนที่เมืองโปรีสาท องเตียนกุน
จึงให้องเตยกยกกองทัพมาช่วยอีก

ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา เรื่องจัดการทัพไว้ต่อสู้ญวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาทูลบอกเข้ามา มีใจความว่า พระยาพระเชมรแต่ง
คนมาแจ้งว่า จะขออนุญาตตั้งออกไปเป็นเจ้านาย แล้วว่าองเตียนกุนจะยก
มาตีเมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ ในเดือน ๑๒ ฤดูน้ำ เจ้าพระยาบดินทร
เดชาไม่ไว้ใจแก่ราชการ จึงเกณฑ์กองทัพเมืองสุรินทร์นายไพร่ ๒,๕๐๐
เมืองสังขะนายไพร่ ๕๐๐ ให้ยกลงมารักษามืองนครเสียมราฐ เมืองสุวรรณภูมิ
นายไพร่ ๒,๖๐๐ เมืองยโสธรนายไพร่ ๑,๕๐๐ เมืองร้อยเอ็ดนายไพร่
๒,๐๐๐ คน เมืองขอนแก่นนายไพร่ ๔๐๐ เมืองนครราชสีมา ๒,๐๐๐ ให้
ไปรักษาเมืองบัตบอง ปากน้ำตึกโซ เมืองมณฑลบุรี แต่เขมรป่าดงชนันท์
๔,๐๐๐ คน เมืองศรีสะเกษ ๓,๓๐๐ เมืองป่าสัก ๓,๕๐๐ เมืองศรีทันตร
๑,๐๐๐ เมืองแสนปาง ๘๐๐ เมืองเชียงแตง ๖๐๐ เมืองเดชอุดม ๑,๕๐๐
เมืองไพรบุรี ๓๐๐ รวม ๑๔,๐๐๐ คน ให้เตรียมไว้ กับพวกลาวเมือง
อุบล ๔,๓๐๐ เมืองเขมราฐ ๑,๗๐๐ เมืองมุกดาหาร ๑,๑๐๐ เมืองขุ

เมืองนครพนม ๕๐๐ เมืองสกลนคร ๑,๓๐๐ เมืองกาฬสินธุ์ ๕๐๐ เมือง
หนองหาร ๖๐๐ เมืองหนองคาย ๑,๕๐๐ รวม ๑๒,๕๐๐ คน ให้เตรียม
ไว้อีกพวกหนึ่ง มีราชการเมื่อไร จะได้เอาตัวไปโดยเร็ว

ความเรียงนี้กล่าวไว้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลาย วิจารณ์ผู้คนบ้านเมือง
ฝ่ายเรา เมืองใดจะเป็นเมืองใหญ่เมืองน้อย กำลังผู้คนมีเท่าไร

แต่กองทัพกรุงขอจมนสรพรหมกิติ กองรามัญ ๓,๐๐๐ คน กับ
นายทัพนายกองหัวเมืองที่เคยใช้สอย ที่กรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองพรหม
เมืองอินทร์ เมืองชัยนาท เมืองนครสวรรค์ เมืองสิงห์ เมืองสรรค์ เมือง
อุทัยธานี เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองสระบุรี เมืองลพบุรี เมือง
วิเชียร เมืองเพชรบูรณ์ เมืองจะเข้เขมรา ลาวทำसान เมืองนครนายก กับ
ข้าราชการที่เคยออกไปครั้งก่อนกลับเข้ามา ขอให้ออกไป ณ เดือน ๑๑ ข้าง
ขึ้น กับขอปืนจํารงค์ ๒๐ กระบอก นอกจากเตรียมไว้ที่เมืองปราจีน ปืนคาบ
ศิลา ๑๐,๐๐๐ กระบอก ปืนหามแล่น ๒๐๐ กระบอก กระสุนดินคำศิลาปาก
นกสำหรับปืนด้วย ราชการเป็นที่จะได้ทำแกแญวนเมืองไปริสาทางหนึ่ง เมือง
สะโงทางหนึ่ง พระยาภักดีโคโซ เขมรทางเมืองกะพงสวายทางหนึ่ง

กับว่าเมื่อเดือน ๙ เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ นั้น เขมรกำเริบขึ้นฆ่าแญวน
ทุกบ้านทุกเมือง แล้วเจ้าเมืองตะบองขมุ เมืองศรีสุนทร เมืองไพรแวง
เมืองลำตวน เมืองสวายพาบ กับพวกแขก บ้านดง คำรพร้อมกันยกไปรบ
ฆ่าแญวนตงคำรตายสิ้น แล้วฆ่าแญวนที่เกาะระตลอคไปถึงบ้านเปี่ยมจอก แล้ว
พระยาวังคุม พระยาราชเดช พระยาราชไมตรี อ้ายนง อ้ายอินทรวิชัย
คุมทัพแญวน ทัพแขก ทัพเขมร ๑,๐๐๐ คน มารบกับเจ้าเมืองสำโรงทองฯ
ก็ได้ตีกองทัพแญวนเขมรแตกหนีไป ฆ่าแญวนตายเป็นอันมาก แล้วอ้ายเหียบตั้ง

องเวียนไว้ คุมไพร่ฉนวนแขก ๑,๐๐๐ คน เรือรบ ๒๐ ลำ มารับกับพระ
 ยาทิพบ้านฉนวน ได้สู้รบกับฉนวนแตกหนีไป พระยาทิพบ้านฉนวนไล่ติดตาม
 ไปถึงบ้านแขกชาวคลองหลวง เผาบ้านเรือนแขกเสีย พระยาราชเดชกวาด
 ครอบครัวเมืองพนมเปญ ตะวันตกตะวันออก เลือกลูกเอาแต่ชายฉกรรจ์ได้
 ๓,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ข้างทางเจียนสวย แล้วยกไปตีค่ายฉนวนโรงตำริ ฆ่าฉนวน
 ตาย ได้เรือแองโง ๗ ลำ ปืนใหญ่ ๕๐ กระบอก ปืนคาบศิลา ๗๐ กระบอก
 พระยาทิพที่ฉนวนที่เมืองป่าสักแตกได้เรือแองโง ๗ ลำ ปืนใหญ่น้อยเป็นอันมาก
 พระยาโยธาเสนา แม่กองเมืองกำปอต พระยาภิรมย์วงศ์กับพระยาพระเชม
 ยกไปรบฉนวนที่ตำหนักจิงเวอ ฆ่าฉนวนตายเป็นอันมาก ครั้น ณ เดือน ๑๐
 แรม ๗ ค่ำ^(๑) พระยาโยธาเสนาช่วยกุมไพร่ ๑๐๐ คนตั้งอยู่คลองลำภู ได้
 ยกมารบฉนวน ฆ่าฉนวนตาย ๕๐ คน เก็บบัณเฑาะ ๑๓ กระบอก เดือน ๑๐
 แรม ๘ ค่ำ^(๒) พระยามโนรราชสงคราม (สุต) คุมกองทัพไปตีค่ายฉนวนที่
 วันลง กบฏฆ่าฉนวนตาย ๔๘ คน แล้ว ณ วันเดือน ๑๐ แรม^(๓) พระยามโนราช
 สงคราม (สุต) พระมนตรีเสนาหา พระยามโนรราชกลาภาษ (เกา) พร้อม
 กันยกไปตีค่ายพระยาสุริวงศ์ (เมียด) พระยาพิษณุโลกและค่ายฉนวนตั้งอยู่ที่
 เมืองตรังแตก แล้วไล่ติดตามไปถึงกะพงปรังใหญ่ จับได้ตัวพระยาพิษณุโลก
 ฆ่าฉนวนตายครั้งหนึ่ง หนีไปได้ครั้งหนึ่ง แล้วเอาตัวพระยาพิษณุโลกมาไว้
 ไกรเชิง แล้วยกไปตีค่ายกะพงเกษ ฆ่าฉนวนตาย ๒ คน แล้วยกไปตีค่ายกะพงบาย
 ฆ่าฉนวนตาย ๑๕ คน พระยาโยธาเสนา (เตียง) ยกไปรบกับฉนวนที่ตำหนัก
 วังเจอ ฆ่าฉนวนตาย ๕๐ คน พระยาเขตคามไพร่ ๖๐๐ คน ยกมาล้อมจับ
 เจ้าเมืองกะพงเสียมกับฉนวนที่รักษาเมือง ฆ่าเสีย ๓๐ คน พระยาบันสนเจ้า-

(๑) ศุภฤกษ์ที่ ๑๘ กันยายน

(๒) เสาร์ที่ ๑๘ กันยายน

(๓) จันทร์ที่ ๒๑ กันยายน

เมืองเชิงป่า ฆ่าญวนซึ่งรักษาเมืองเชิงป่า ตาย ๕๐ คน เขมรพร้อมใจกันจับ ญวนฆ่าเสียทุกบ้านทุกเมือง จนชั้นแต่ไพร่พลเมืองมันก็คุ้มกันเข้าหมวดละ ๒๐ คนบ้าง ๓๐ คนบ้าง เห็นญวนเข้าที่ไคน้อยตัวกว่าก็ฆ่าเสีย ญวนก็ คับแคบเข้าต้องรักษาตัวอยู่ในค่ายองเตก อดอันผู้เมืองโปรวิสาทก็ถอนเอา ญวนที่รักษาอยู่ตามค่ายตะมอชุก ค่ายตะพานจัน ค่ายตะโล เป็นคน ๑,๗๐๐ คน มารวมอยู่ในเมืองโปรวิสาทถึง ๒,๐๐๐ คนเศษ และครัวที่ถือง้อมกวาดไป ก็หนีกลับมาเมืองบัตบองได้หมด

ความเรื่องนั้นกล่าวไว้ เพื่อให้ท่านทั้งหลายเห็นว่า เขมรกำเริบ เช่นนี้เหลือที่นายทัพนายกองจะปราบปราม อย่าว่าแต่ญวนเลย ถึงกองทัพ ไทยเมื่อยกไปปะทะสัง เบญจก ก็ถูกเขมรฆ่าเต็มฆ่าฟันกองทัพไทยเหมือนกัน เช่นนี้

ทัพไทยตีค่ายกะพงทมและค่ายญวนเมืองซีแครง

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา ครั้นนายทัพนายกองมาถึงพร้อมกันแล้ว ณ วันเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^(๑) จัดให้พระยาราชธิราช พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพ นายทัพนายกอง คุมไพร่ลาว ๒,๐๐๐ คน เขมรป่าดง ๑๑,๐๐๐ คน รวม ๑๓,๐๐๐ คน ยกไปเมืองสะโทง เมืองกะพงสวาย ไปช่วยพระยาเคโซเจ้าเมืองกะพงสวายตีค่ายกะพงทม และตีค่ายญวนเมือง ซีแครง รวมทั้งพวกพระยาเคโซเป็นคน ๑๕,๐๐๐ เข้าล้อมค่ายญวนเมือง ซีแครงที่แตกไป นายทัพนายกองก็ตั้งอยู่ที่เมืองซีแครง แล้วเจ้าพระยาบดินทร เดชาก็จัดกองทัพให้พระพิเรนทรเทพคุมทัพกรุงเทพรุ่พมหารนคร ๑๗๖ คน ลาว หัวเมือง ๒,๖๑๒ คน รวม ๒,๗๘๘ คน ยกไปเมืองโปรวิสาทเมื่อเดือน ๑๒

(๑) เสาร์ที่ ๙ พฤศจิกายน

แรม ๗ ค่ำ^(๑) ให้พระพรหมบริรักษ์ คุมกองทัพกรุง ๒๐๕ คน กับเจ้าพระยานครราชสีมาลาวหัวเมือง ๒,๔๔๕ คน รวม ๒,๖๕๐ คน กองหนึ่งยกไปเมื่อ ณ วัน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ^(๒)

พระยาพระเชษฐภตราชวาสมาของดวง

กรณรุ่งขึ้นเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาภัยยกตามไปเป็นจำนวนคนกรุง ๕๒๐ คน ลาวเขมรหัวเมือง ๓,๐๐๐ คน รวม ๓,๕๒๐ คน รวม ๓ ท้า เป็นคน ๔,๐๐๐ เศษ ยกลงไปถึงเมืองปรีสาท เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ^(๓) พระยาพระเชษฐภตราชวาสมาของดวงมีหนังสือบอกขอราชการ ๑๘ ฉบับมาของดวงออกไปเป็นเจ้า เจ้าพระยาบดินทรเดชาภัยบอกส่งต้นหนังสือเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร แล้วก็ให้ตั้งค่ายประชิดเข้าไปใกล้ค่ายญวนทั้ง ๔ ด้าน ห่างค่ายญวนอยู่ประมาณ ๓๐ เส้น ค่ายนั้นยังเป็นน้ำเป็นโคลนอยู่ ญวนนายไพร่ประมาณ ๘๐๐-๙๐๐ คน ออกมารบนอกค่าย พระพิเรนทรเทพ พระพรหมบริรักษ์ พระยาประจิมบุรี นายทัพนายกองได้สู้รบ

เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้ระดมตีทัพญวน

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชา จัดให้พระอภัยมณี หลวงสิทธิ พระอินทรธิบาล พระศรีผาวัง กับกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา นายไพร่ ๔,๐๐๐ คน ไปช่วยระดมตีญวน ได้สู้รบกันแต่เวลาเที่ยงจนบ่าย ๕ โมงเศษ ญวนตายประมาณ ๖๐ คน บัวยเจ็บเป็นอันมาก ญวนกลับเข้าค่าย ยิ่งปืนใหญ่เล็กได้ตอบกันจนเพลาลพลบค่ำ ไพร่ไทยลาวเขมรตาย ๖ คน บัวยเจ็บ ๑๔ คน

(๑) จันทรที่ ๑๖ พุศิจิกายน

(๒) ศุกรที่ ๒๐ พุศิจิกายน

(๓) เสาร์ที่ ๒๔ พุศิจิกายน

ครั้นน้ำแห้งลงแล้ว สั่งให้นายทัพนายกองตั้งค่ายประชิดเข้าไปห้ำงค่ายญวน อยู่ ๑๑ เส้น ๑๒ เส้น ให้พุนดินเป็นป้อมสูงชันพื้นเสาค่ายญวน ๕ คอก ๔ ป้อม ชักปีกกาชุดสนามเพละถึงกันแล้ว เอาปืนใหญ่กระสุน ๓ นิ้ว ๔ นิ้ว ชนยิงป้อม ป้อมละ ๓ กระบอก ปรำลงไปในค่ายญวน ๓ วัน ญวนในค่ายใหญ่ค่ายปีกกา ตายประมาณ ๕๐ เศษ ป่วยเจ็บเป็นอันมาก ญวนชุดหลุมอยู่ เจ้าพระยา- บดินทรเดชาจึงให้เอาค่ายทับล้อมประชิดเข้าไปอีกชั้นหนึ่ง ห้ำงค่ายญวน ๓ เส้น ชักปีกกาถึงกันรอบค่ายญวน ๆ ยิงปืนสู้รบอยู่แต่ในค่าย ๕ วัน ๖ วัน พอพระยา- สังข์โลก พระยาอุทัยธिरาช เจ้าเมืองลำโรงทองส่งญวนกองทัพเมืองพนมเปญ ซึ่งเขมรลาตระเวนจับได้ส่งมา ณ ค่ายโปริสาท ๘ คน ถ้ามญวนได้ความว่า องเตียนกุนยกทัพไปตีพระยาราชนิกุลเมืองซีแครงแตกไปแล้ว ๆ องเตียนกุน จะยกมาช่วยองเตคกที่เมืองโปริสาท

เจ้าพระยาบดินทรเดชาปรึกษาเรื่องการทัพญวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงปรึกษาคัวยเจ้าพระยานครราชสีมา นายทัพ นายกองทั้งปวงว่า การซึ่งจะทำศึกกับญวนต่อไปครั้งนี้เห็นจะไม่สำเร็จ คัวยกำลังญวนยังมากนัก แล้วเสบียงอาหารฝ่ายเราก็คัดสนจะกินไปได้สัก ๕ - ๑๐ วัน องเตียนกุนก็ไปตีทัพพระยาราชนิกุลแตกแล้ว บัคันได้ความว่า จะมาช่วยเมืองโปริสาท ถ้ายกมาจริงดังว่า เราก็คงต้องศึกกระหนาบ จะหักเอา โดยกำลังกองทัพเห็นจะไม่ได้ จะต้องผ่อนปรนทำไมตรีไว้คัสักครั้งหนึ่ง เจ้าพระยานครราชสีมา นายทัพนายกองเห็นคัวย

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงสั่งให้พระนรินทรโยธาทำหนังสือให้ญวน ๘ คนถือไปว่า ถ้ามญวนไม่สู้รบให้ออกมาอ่อนน้อมโดยคัสจะปล่อยไป ญวน ในค่ายรู้หนังสือแล้วยกธงผ้าขาวบัคขึ้น แล้วองเตคกองอันผู้แม่ทัพให้

องภอลันบิน องกวนยาเธอออกมาแจ้งกับนายกองว่า เติมหารูว่าทัพใหญ่
ยกออกมาไม่ จึงสู้รบ ครั้นรู้ว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพยกมาถึงแล้ว
ไม่สู้รบ จะขอลาไปบ้านเมือง

ญวนยอมทำพระราชไมตรีตามเดิม

เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้องญวนกลับไปบอกองอันผู้ องแตกแม่ทัพ
ว่า ให้ออกมาพูดจาทำหนังสือสัญญาเสียก่อน ครั้นแล้วองแตก องอันผู้
องภอลันบิน นายทัพนายกองออกมาคำนับรับผิดเจ้าพระยาบดินทรเดชา ว่า
ได้สู้รบกับกองทัพหน้าอันโทษของญวนผู้ใหญ่ผู้น้อยผิดนักหนาแล้ว ซึ่งให้ชีวิต
ไว้ไม่ฆ่าฟัน ปล่อยให้กลับไปครั้งพระคุณหาที่สุดมิได้

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงว่า ให้ทำหนังสือสัญญาเสียก่อนจึงจะปล่อย
ไป พวกญวนจึงลากลับเข้าไปในค่าย ทำหนังสือสัญญาประทับตรา ๑๒ ดวง
ใจความในสัญญาว่า พวกข้าพเจ้ามีชื่อในหนังสือนี้ จะขอเลิกทัพไปรวบรวม
กัน ณ เมืองโจกุก แล้วจะมีหนังสือไปถึงองนายทัพนายกองญวนที่ยังตั้งรပ်
อยู่กับพระยาพระเชมรหัวเมืองทั้งปวง ให้ถอยเลิกทัพกลับไปบ้านเมือง
แล้วจะได้มีหนังสือไปกราบทูลพระเจ้ากรุงเวียตนาม ขอให้มิพระราชสาส์น
แต่งทูตเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร เป็นทางพระราชไมตรีเหมือนอย่างแต่ก่อน

เจ้าพระยาบดินทรเดชามีหนังสือถึงเสนาบดีเมืองเว้

เจ้าพระยาบดินทรเดชา เห็นว่าองแตก องอันผู้ พุดเกินตัวนัก เห็น
ไม่จริง ก็แต่ออกปากว่าจะปล่อยให้เขาไปแล้ว ก็จะไม่ปล่อยไปเอาเกียรติยศไว้
สักคราวหนึ่ง จึงสั่งให้ทำหนังสือไปถึงเสนาบดีเมืองเว้ฉบับหนึ่ง ใจความว่า
นายทัพนายกองญวนทำข่มเหงจับเอาเจ้านายและขุนนางไปทำโทษบ้าง ฆ่าเสีย

บ้าง เป็นอันมาก เขมรได้รับความเดือดร้อนนัก ขอให้ยกกองทัพกรุงออกมาช่วย
 ด้วรื้อนของราษฎร จึงทรงพระราชดำริว่า เมืองเขมรก็เป็นข้าขอบขัณฑสีมา
 มาแต่โบราณ จึงให้เราคุมทัพออกมาช่วยเขมร บัดนี้องคตก องอันผู้ นายทัพ
 นายกองเมืองปรีสาทยอมไม่สู้รบ จะขอไปตั้งอยู่เมืองโจกฏ แล้วจะบอกไปถึง
 องณวนผู้ใหญ่ที่รักษาเมืองพนมเปญให้เลิกถอยไป จะมีหนังสือขึ้นไปกราบทูล
 พระเจ้าเวียคนามให้แต่งพระราชสาส์นเข้าไป ณ กรุงเทพนานคร ขอเป็นทาง
 พระราชไมตรีเหมือนอย่างแต่ก่อนนั้น ฝ่ายเราผู้เป็นแม่ทัพเห็นว่าทางพระราช
 ไมตรีจะได้ติดต่อกันเข้าอีกก็เป็นการมงคล จึงได้ปล่อยณวนที่รักษาเมือง
 โปริสสัตว์ทั้งชายหญิง ๒,๓๐๐ คนไป องคตกนายทัพนายกองรับหนังสือแล้ว
 ก็ลาไป

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจัดการส่งขุนนางณวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงให้พระนรินทร์โยธา พระยาราชนายก คุมไพร่
 เขมร ๑,๐๐๐ คน ช้างพลาย ๓๐ ช้าง ไปส่งองคตก องภอลันบิน ณวน
 นายไพร่ ๑,๕๐๐ คน ให้พระยาสุเรนทรเสนา สนองโส หลวงวงศาสุเรนทร
 นายไพร่ ๑๐๐ คน นำองอันผู้ นายไพร่ครอบครัวณวน ๘๐๐ คน ไปทางเรือ
 บรรจบกัน ณ ท่ากะพงฉ้าง แต่ ณ วันเดื่อนี้ ขึ้น ๘ ค่ำ^(๑)

เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะรอฟังราชการอยู่ที่เมืองปรีสาทก็ขัดสนด้วย
 เสบียงอาหาร จึงสั่งให้พระยาสังฆโลกคนเก่าคุมไพร่ ๕๐๐ คนอยู่เมืองรักษา
 ปรีสาท เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงถอยเข้ามาตั้งฟังราชการอยู่ ณ เมือง
 บัตบอง

(๑) พุทธศักราชที่ ๓๑ ธันวาคม

องเตียนกุนโกรธองเตก

ฝ่ายองเตก องอันผู้ กลับไปหาองเตียนกุน เล่าความให้องเตียนกุน ฟังว่า ยอมเลิกทัพทำหนังสือสัญญาให้ไว้กับเจ้าพระยาบดินทรเดชา องเตียนกุน โกรธว่าเอาแผ่นดินเมืองเวียงคนามไปยกให้ไทยเสีย องเตกว่าการนั้นก็แข็งอยู่ แล้ว ได้ปรึกษากันเห็นว่า ถ้าจะสู้รบตัวก็จะตาย ไฟรพลงก็จะตายมาก ถ้า ยอมเสียทั้งนี้ก็จะตายแต่ตัวนายเท่านั้น คิดว่าเอาชีวิตไฟรพลงของเจ้านายไว้ สักครั้งหนึ่ง โทษผิดแล้วแต่จะโปรด องเตียนกุนก็ทำหนังสือบอกส่งต้นหนังสือ เจ้าพระยาบดินทรเดชาและหนังสือสัญญาขึ้นไปเมืองเว้

เจ้าเวียงคนามให้พระสงฆ์ถือหนังสือไปหาพระยาพระเขมร

ฝ่ายเจ้าเวียงคนามทราบความว่าเขมรกำเริบขึ้น จึงให้องตาเตียงกุน คุมไฟรพลง ๓,๕๐๐ คน ยกลงมาเมืองพนมเปญ องตาเตียงกุนจึงให้พระสงฆ์ ถือหนังสือไปหาพระยาพระเขมรทั้งปวง ใจความว่า เจ้าเวียงคนามให้ถามพระยา พระเขมรว่าโกรธกันอย่างไร จึงพากันเป็นกบฏขึ้นทุกบ้านทุกเมือง นายทัพ นายกองฉวนเบียนเข้มแข็งอย่างไรหรือ ให้พระยาพระเขมรมาหา ได้ความ แล้วก็จะได้ออกขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าเวียงคนาม พระยาพระเขมรก็ไม่มีผู้ใด ไปหาสักคนหนึ่ง

องตาเตียงกุนยกมาถึงเมืองพนมเปญ เมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ^(๑) องเตียนกุนรู้ยกไปตั้งค่ายอยู่เมืองกะพงทม องตาเตียงกุนมีหนังสือหาองเตียนกุน มาที่เมืองพนมเปญว่า เจ้าเวียงคนามมีรับสั่งให้มาคาตโทษ องเตียนกุนก็ไม่ไป ว่าไม่มีหนังสือรับสั่งมาถึงตัวด้วย

(๑) เสาร์ที่ ๒๓ มกราคม

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่บอกเข้ามาว่า ได้รับญวนที่เมืองปรีสาท
ญวนไม่สู้ ได้ปล่อยไปเสีย ฝ่ายพระยาราชนิกุล พระยาอภัยสงคราม หลวง
รักษาเทพ ตั้งอยู่เมืองซีแครง อดิเียนกุนยกเข้าไปตี ไพร่พลในกองทัพเป็น
แต่ลาวเขมรป่าดงทงนั้น ไทยน้อยตัว พอได้ยินเสียงกลองรบญวนสนั่นใกล้
กระชั้นเข้ามา มันก็ทั้งค่ายเสียพากันหนีเข้าป่าไปเหมือนไก่เหิน นายทัพ
นายกองจะกดไว้ก็ไม่อยู่ พระยาราชนิกุลเห็นน้อยตัวจะสู้ญวนไม่ได้ ก็ทั้ง
ค่ายเสีย ล่าหนีเข้าป่าไปบ้าง อดิเียนกุนได้ชัยชนะแล้ว ก็ยกมาช่วยองคตก
เมืองปรีสาท พอเจ้าพระยาบดินทรเดชาปล่อยองคตกไป จึงมีไต่ยกขึ้นมา
เมืองปรีสาท

พระองค์ด้วงครองเมืองบัตบอง

พระยาสีหราชเดโช พระองค์ด้วงไต่ยกไป เมื่อเดือนนี้ แรม ๗ ค่ำ^(๑)
พร้อมด้วยพระยาวิบูลยราช พระยาพระเขมร ๗ นายที่เข้ามารับพระองค์ด้วง
ก็ได้รับพระราชทานเงินตราเสื้อผ้าด้วย ไปถึงเมืองบัตบองเมื่อเดือน ๓ ขึ้น
๑๒ ค่ำ^(๒) เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้พักอยู่เมืองบัตบองก่อน ได้มีหนังสือ
ประกาศไปให้พระยาพระเขมรรู้ทั่วกันว่า ซึ่งขอพระองค์ด้วงออกมาเป็นเจ้านาย
บัดนี้ก็โปรดให้ออกมาอยู่ที่เมืองบัตบองแล้ว ให้พระยาพระเขมรทั้งปวงเข้ามา
รับน้ำพระพิพัฒน์พระองค์ด้วง แล้วจะได้กลับไปทำราชการสู้รบกับญวน ที่
ติตรบพุ่งอยู่ก็ให้แต่งบุตรหลานเข้ามาแทนตัว

(๑) พุทธศักราชที่ ๑๔ มกราคม

(๒) พุทธศักราชที่ ๓ กุมภาพันธ์

เจ้าพระยาบดินทรเดชา

ขอเจ้าพระยายมราชออกไปช่วยราชการ

ฝ่ายพระยาราชินิกุลซึ่งแตกฉานไปตั้งอยู่เมืองกะพงสวาย จัดให้พระยาเสนาราชกุเซนครอยู่รักษาเมืองสะโทง ให้พระวงศาป่าเทสอยู่รักษาเมืองชีแครง พระยาราชินิกุล พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพลอยมาตั้งอยู่ค่านพนมสวกแขวงเมืองนครเสียมราฐ แล้วบอกข้าราชการมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ๆ ไม่ไว้ใจแก่ราชการ ให้พระยาณรงควิไชย พระพรหมบริรักษ์ พระอินทรธิบาล ไปจัดทัพชักคนในกองทัพพระยาราชินิกุล ให้พระยานุภาพ-ไตรภพ เจ้าเมืองนครเสียมราฐไปรักษาเมืองสะโทง แต่ตัวพระยาราชินิกุล พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพ ให้หากลับมาเมืองบัตบอง แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่า เจ้าพระยานครราชสีมาป่วยกลับไปเมืองนครราชสีมาแล้ว ไม่มีผู้ใดช่วยคิดราชการ ขอเจ้าพระยายมราชออกไปข้อ ๑ ว่าโปรดจะให้ตั้งเมืองโปรเสาทเป็นเมืองใหญ่ให้พระองค์ตั้งอยู่นั้น เมืองโปรเสาทค่ายคูก็ชำรุดทรุดโทรม น้ำก็ท่วม จะต้องทำมากอยู่เดือนยี่ เดือน ๓ นี้เสบียงอาหารก็ขัดสน ขอให้ทรงรอไว้ก่อน

ฝ่ายนายเสาทนายองอิมซึ่งไปด้วยองอิมถึงเมืองเว้ เห็นญวนจำองอิมกับพระยาปลัดไว้ ก็หนีกลับลงมาเข้าหาองอิม แจ้งว่าเมื่อเดือน ๕ ปีชวด มีกำปั่นฝรั่งเศส ๓ ลำ ตัวนายชื่อก้ามะโตลาเบยเข้ายิงบ้อมปากน้ำแล้วก็ไป นายเสาทได้สืบถามว่า เป็นเหตุอย่างไรฝรั่งเศสจึงได้มายิง พวกญวนที่พดเขมรได้ เล่าความว่า แท้ก่อนเจ้าเวียตนามให้ฆ่าพระสังฆราชบาทหลวงฝรั่งเศสเสียเป็นหลายคน ฝรั่งเศสมาต่อว่า แล้วจะขอทำสัญญา เจ้าเวียตนามไม่ยอมสัญญา ฝรั่งเศสขัดใจก็ยังเอาบ้อมเรือรบกำปั่นของเจ้าเวียตนามซึ่งทอดอยู่ในอ่าวหังหนั้นแตก เสียหายเป็นอันมาก แล้วก็กลับไป

ในปีชวดนั้นพระองค์ด้วงเกิดบุตรชายด้วยแม่นางหนึ่ง ชื่อนักเภา เป็น
บุตรพระมณเฑียรราชคนหนึ่ง ให้ชื่อบุตรว่าศรีสวัสดิ์

เจ้าเวียงคานามินมางทิวคต

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน ๓ แรม ๑ ค่ำ^(๑) เจ้าเวียงคานามินมางเสวย
สุราเข้าไปเหลือนาค ทิวคต เจ้ามินมางเกิดเมื่อปีกุน ตรีศก อายุ ๓๐ ปี
ได้ราชสมบัติในปีมะโรง โทศก เสวยราชสมบัติได้ ๒๑ ปี พระชนมายุได้
๕๑ ปี

ต้องคำสาบมนคงได้เป็นเจ้าเวียงคานาม

ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ^(๒) วันดี ขุนนางจึงยกต้องคำสาบ-
มนคงราชบุตร อายุ ๑๖ ปี เป็นเจ้าแผ่นดิน ตั้งยหว่า เทียวตืองเกียนอาน
เป็นอา เป็นน้องชายร่วมชนนี้ของเจ้าเวียงคานามินมาง ได้เป็นผู้สำเร็จราชการ
ช่วยการแผ่นดิน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งญวนมากรุงเทพ ฯ

ในเดือน ๓ นั้น ที่ค่ายองเตียนกุนเกิดไข้บ่วงขึ้น พวกญวนในค่าย
ก็หนีออกมาหาพวกเขมร ๑๓๔ คน พระองค์แก้วส่งมาให้เจ้าพระยาบดินทร-
เดชาที่เมืองปัตบอง เจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งเข้ามากรุงเทพมหานคร โปรด
ให้สักข้อมือว่า กองอาสารบญวน พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ใช้สอย ครั้นในภายหลัง ญวนในค่ายพนม-

(๑) อาทิตย์ที่ ๗ กุมภาพันธ์

(๒) พุทธศักราชที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

ไปญหนี่มาอีก ๒๐๐ คน เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้จมนมนเทียรพิทักษ์คุมเข้ามาเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ^(๑) พร้อมกับข้างพังสีประหลาด ซึ่งจับได้ที่ป่าแขวงเมืองลำโรงทอง สง ๔ ศอก มาถึงกรุง ณ วันเดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ^(๒) โปรดให้ขึ้นระวางชื่อ พังหงษาสวรรค์ แต่ญวนนั้นก็ส่งให้ไปอยู่กับพวกก่อน

หนังสือขององเกรินตาเตือนขุนถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ฝ่ายองเกรินตาเตือนขุนตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ มีหนังสือตอบให้องอันยาง อิงอันเบียน กับไพร่ ๑๒๐ คน ถือมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่เมืองปัตทอง เมื่อ เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๓) ให้แปลออกมีความว่า หนังสือองเกรินตาเตือนขุนนางกรุงเวียตนามมาสำเร็จราชการอยู่เมืองพนมเปญ มายังเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก อัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ขุนนางแม่ทัพใหญ่กรุงเทพมหานครได้แจ้ง ด้วยกรุงเวียตนามกับกรุงเทพมหานคร แต่ก่อนเป็นไมตรีสนิทกันมา หามิรัวฉานสิ่งใดไม่ เพราะแต่ก่อนด้วยการเมืองเวียงจันทน์ คนกรุงเทพมหานครฆ่าคนใช้กรุงเวียตนาม ๆ มีราชสาส์นมาต่อว่า กรุงเทพมหานครมีราชสาส์นไปถึงกรุงเวียตนามขอโทษคนที่ฆ่าญวนที่เมืองเวียงจันทน์ครั้งหนึ่ง กรุงเวียตนามคิดทางพระราชไมตรี กิ่งดไว้ ทางพระราชไมตรีก็เสมออยู่ตามเดิม เมื่อครั้งอายภอเบโคยเป็นกบฏเมืองไซ่ง่อน กรุงเทพมหานครยกกองทัพใหญ่ออกไปตีเมืองพนมเปญ แล้วยกกองทัพล่งเขตแดนออกไปถึงเมืองโจฎก เมืองบันทายมาศ เมืองยางพาน กรุงเวียตนามทราบความว่า กองทัพกรุงเทพมหานครยกล่งเขตแดนลงไป กรุงเวียตนามจึงให้ขุนนางคุมกองทัพมาป้องกันรักษาเขตแดนไว้ กองทัพกรุงก็

(๑) พร ที่ ๒๔ กุมภาพันธ์

(๒) อังคาร ที่ ๘ มีนาคม

(๓) ศุกร์ ที่ ๒๖ กุมภาพันธ์

ยกกลับไป กองทัพกรุงเวียงนาก็หายกติดตามไม่ รักษาเขตแดนเมืองปรีสาท เมืองกะพงสวายไว้ หาได้เกินเขตแดนกรุงไทยเข้ามาจนก้าวหนึ่งไม่ เมื่อปีวอก อัฐศก อ้ายตัวมีหนังสือลับออกไปจะขอกลับมาหากรุงเวียงนาม จะคิดอ่าน กบฏต่อกรุงเทพมหานคร เมื่อปีกุน เอกศก อ้ายอ้อมกวาดครอบครัวกรุงเทพ มหานครหนีไปหากรุงเวียงนาม แล้วอ้ายอ้อมว่า เมืองบัตบองทุกวันนี้ผู้คนเบาบาง ถ้าจะไปตีเอาเมืองบัตบองก็จะได้โดยง่าย เขมรมันว่าอย่างนี้ กรุงเวียงนามเห็นแก่ทางไมตรีที่สนิทกันมาแต่ก่อน หาเชื้อฟุ้งพวกอ้ายเขมรไม่ ถ้าฟุ้งคำอ้ายเขมรก็เป็นข้อพยาบาลกันต่อไป เขมรทั้งนั้นก็ได้ฟุ้งกรุงเวียงนามาช้านาน กรุงเวียงนามมีใจโอบอ้อมป้องกันให้อยู่เย็นเป็นสุข ห้ามเหตุการณ์สิ่งใดไม่ ฮ่องจันทรตาย ฮ่องจันทรหามีบุตรชายสืบวงศ์ต่อไปไม่ กรุงเวียงนามจึงตั้งให้องแป้นบุตรหญิงเป็นเจ้าเมืองเขมร ฮ่องมี ฮ่องภา ฮ่องสงวน ผู้น้องทั้ง ๓ คนก็ตั้งให้เป็นเวียงนากันเจ้า รองกันลงมา ฮ่องแป้นมีหนังสือลับไปถึงเจ้าอ้ายผู้นำ จะให้อ้ายมาผู้ร้ายมาทำศึกกับญวน จะได้พาองแป้นหนีตามมารดา มา ฮ่องแป้นคิดการดังนี้ผิดด้วยอย่างธรรมเนียม จึงได้ทำโทษแต่องแป้นคนเดียว แต่องมี ฮ่องภา ฮ่องสงวน ห้ามโทษผิดสิ่งใดไม่ ถ้าจะให้อยู่ที่เมืองเขมรต่อไป จะมีคนมายุ่งเหมือนอย่างองแป้น จึงย้ายให้ไปอยู่เสียที่เมืองอื่นให้พ้นกัน จะได้อยู่ดีไม่มีความผิด บรรดาขุนนางผู้ใหญ่เมืองเขมร กรุงเวียงนาก็ได้ตั้งให้เป็นขุนนางญวน ทั้งไพร่บ้านพลเมืองก็เมตตาโอบอ้อมอารีให้อยู่เย็นเป็นสุข เจ้าเวียงนามมีความเมตตาแก่พวกเขมรมากมายยิ่งนัก หาได้ทรงคิดว่าขุนนางเขมร จะมีคนทรยศอยู่บ้าง บัดนี้พากันมาเกลี้ยกล่อมพวกเขมรให้คิดกบฏ ที่ยอมเข้าด้วยก็มี ที่ไม่ยอมเข้าด้วยก็มี ที่ไม่ยอมเข้าด้วยก็กดขี่ข่มเหงชักพาไปตามกัน การตั้งญวนจะนั่งเสียก็ไม่ได้ กรุงเวียงนามจึงเกณฑ์กองทัพมาปราบปราม ถ้าพวกเขมรรู้สึกโทษตัวผิดกลับเข้ามาสามีกัดรับผิด

กรุงเวียงนาก็ยกโทษให้ ไพร่บ้านพลเมืองกลับเข้าอยู่ตามภูมิลำเนาทำมาหากินตามเดิม หอয়ากฆ่าฟันพวกเขมรไม่ การท่งนี้โดยจิกกรือยู่สัน โดยจิกยกกองทัพไปเมืองโปรีสาท ได้ว่ากล่าวจะเป็นไมตรีกัน โปนจิกก็ได้บอกข้อความขึ้นไปกราบทูลเจ้าเวียงนาคให้ทราบ บัดนี้ เจ้ากรุงเวียงนามีรับสั่งว่า สองพระนครจะเป็นไมตรีก็เป็นประโยชน์แก่อาณาประชาราษฎรทั้งสัน เป็นการใหญ่ บัดนี้ กรุงเทพมหานครคิดจะเป็นไมตรีก่อน ก็ต้องมีราชสาส์นมาก่อน เขตแดนของผู้ใดก็ต่างคนต่างรักษาแต่ในเขตแดน อย่าล่วงเกินปลายเขต ปลายแดนให้เกิดความ กรุงเวียงนารับสั่งมาดังนี้ พระทัยเจ้าเวียงนาก็จะคิดเป็นไมตรีอยู่ จึงมีหนังสือบอกมาให้โดยจิกแจ้งความ ก็เห็นว่าโดยจิกได้กราบทูลตักพัดเวืองแล้วคงจะมีราชสาส์นมา โปนจิกได้กราบทูลตักกวางเตเมื่อใด ก็คงจะมีราชสาส์นตอบมาโดยทางไมตรี จะได้อยู่เย็นเป็นสุขยืดยาวไป ถ้ากรุงเทพมหานคร จะมีพระราชสาส์นไปเมื่อใด จะไปทางไหนก็ให้โดยจิกมีหนังสือบอกไปให้โปนจิกรู้ก่อน จะได้ถืออำนาจจัดการให้สมควรตามอย่างธรรมเนียมแล้ว เมื่อก่อนโดยจิกมีหนังสือมาว่า องเตกก องเกวียน องอันผู้ องลันบิน องเทืองเบือน ๕ คน ได้ทำหนังสือสัญญาว่า จะพาบรรดากองทัพญวนที่ตั้งอยู่ที่เมืองเขมรทุกทาง ให้กลับไปรวมกันที่เมืองโจกุกนั้น ราชการเมืองเขมรเป็นราชการของโปนจิก ได้ว่ากล่าวการจึงสิทธิ์ขาดอยู่แต่ผู้เดียว องเตกก องเกวียน องอันผู้ องลันบิน องเทืองเบือน ๕ คน เป็นแต่ขุนนางผู้น้อย ความซึ่งสัญญาไว้นั้นไมสิทธิ์ขาดทำผิดอยู่ หากถูกต้องตามกฎหมายเมืองญวนไม่ บัดนี้ องเตกก องเกวียน องอันผู้ องลันบิน องเทืองเบือน ๕ คน ซึ่งทำหนังสือสัญญานั้น ก็ลงโทษเสียแล้ว ความซึ่งทำหนังสือสัญญาไว้นั้นจะเชื่อถือเอาไม่ได้ ให้โดยจิกตรึงตรองคักก็จะแจ้งความ

หนังสือมา ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ^(๑) ปีชวด โทศก

(๑) พุทธศักราชที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

คำอธิบาย

ชื่อในหนังสือองเกรินตาเตองกุน

คำที่ว่า ดักฟักเวือง คือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 โดยจิก นั้น คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา
 โปนจิก นั้น คือ องศาเตียงกุน
 อ้ายมา นั้น คือ องแก้ว
 อ้ายตวง อ้ายอ้ม นั้น คือ องตวง องอ้ม

เจ้าพระยาบดินทรเดชาก็มีได้ตอบไป ให้ส่งต้นหนังสือญวนเข้ามา ณ
 กรุงเทพมหานคร

ฝ่ายที่เมืองเวินนั้นผลัดเปลี่ยนเจ้าแผ่นดินใหม่ มีตราให้หาองศาเตียงกุน
 กลับขึ้นไป ให้องศาเตียงกุนอยู่รักษาราชการแทนไปตามเดิม

ใบบอกพระยาเสนาภูเบศร เรื่องรบกับทัพญวน

ฝ่ายพระยาเสนาภูเบศรบอกมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า พระยา
 เสนาภูเบศรไปตั้งค่ายรักษาอยู่เมืองบาฬี เดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ^(๑) ญวนยกทัพ
 มาประมาณ ๓,๐๐๐ คน เข้าตีค่ายพระยาพระเชมร พระยาพระเชมรเห็น
 ญวนมากกว่าก็หนีเข้าป่าหาครอบครัว พระยาเสนาภูเบศรก็ถอยเข้ามาตั้งอยู่
 เมืองโปรีสาท ญวนก็ยกตามเข้ามาตีค่ายบักกานนอกเมืองโปรีสาท พวกเชมร
 ได้สู้รบกันอยู่ แล้วว่าองศาเตียงกุนยกพลลงมาจากค่ายกะพงทม เมื่อ เดือน ๓
 ขึ้น ๑๔ ค่ำ^(๒) มาอยู่เมืองพนมเปญด้วยองศาเตียงกุน คนทั้ง ๒ ทัพประมาณ
 ๒๐,๐๐๐

(๑) อังคาร ที่ ๒๓ กุมภาพันธ์

(๒) ศุกร์ ที่ ๕ กุมภาพันธ์

เจ้าพระยาบดินทรเดชาสร้างเมืองให้พระองค์ด้วง

เจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งดังนั้น จึงคิดว่าองเตียนกุนยกมาสมทบกัน ที่เมืองพนมเปญ จะคิดการใหญ่อย่างไรจะไวใจไม่ได้ ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ^(๑) ก็พาพระองค์ด้วงยกไปเมืองโพธิสัตว์ ญวนรู้ดังนั้นก็ไม่อาจตีล่วง เข้ามาได้ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงเกณฑ์คนตัดไม้แก่นทำเมืองให้พระองค์ด้วง อยู่ที่พักให้เสียคเหนือเมืองปรีสาทเป็นที่ดอน ได้ลงมือปักเสาค่าย ณ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ^(๒) กว้าง ๑๐ เส้น ยาว ๑๒ เส้น

พระองค์ด้วงพาไพร่พลไปตั้งอยู่ที่เมืองอุคงภาไชย

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาตั้งทำเมืองปรีสาทอยู่ แต่งให้คนไปสืบราชการ ได้ความว่า องเตียนกุนเป็นเตียนกุนซัดกัน มีหนังสือเข้าไปขอเจ้าหญิง และนักมารดาองจันทร์อยู่ที่ไซ่ง่อน ท้าวองอิม พ้าทะละหะ พระยาพระเชมร ซึ่งจำไว้ที่เมืองเว้ ขอให้ส่งลงมาด้วย เจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งดังนั้นจึงคิดว่า ถ้าญวนเอาเจ้าหญิงและองอิมมาเชิดชูตั้งเป็นเจ้านายแย่งกันขึ้นดังนี้ พระยาพระเชมรที่นับถือองอิมและเจ้าหญิงก็จะไปเข้าฝ่ายญวน ความที่คิดไว้ก็จะไม่ สำเร็จ พระองค์ด้วงก็อยู่ที่เมืองปรีสาทลึกเข้ามานัก จึงปรึกษาพระองค์ด้วง จะให้ไปตั้งอยู่เมืองบันทายเพชร เชมรจะได้เห็นตัว เชื่อถือว่าเป็นพระองค์ด้วง แน่แล้ว จะได้นิยมเข้ามาหาพระองค์ด้วง ๆ ก็เห็นชอบด้วย เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงให้พระพรหมบริรักษ์ พระรามพิไชย พระณรงค์ฤทธิ์ นายทัพนายกองคุมเชมรป่าดงและลาว ๕,๐๐๐ กับเชมรซึ่งมาอยู่รักษาพระองค์ด้วง ตัวนาย ๘๘ คน ไพร่ ๔๐๐ คน ยกลงมาจากเมืองปรีสาท ณ เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ^(๓)

(๑) เสาร์ที่ ๖ มีนาคม

(๒) พุธสัปดาห์ที่ ๑๘ มีนาคม

(๓) พุธสัปดาห์ที่ ๒๘ เมษายน

ครั้นเดือน ๖ แรม ๑ ค่ำ^(๑) ไปถึงเมืองบันทายเพชร จึงให้ตั้งเมืองอยู่ที่ดง-
 ฤาไซ ที่เจ้าพระยาอภัยภูเบศรตั้งอยู่แต่ก่อน ห่างเมืองบันทายเพชร ๕๐ เส้น

ฝ่ายเจ้าเมืองไซ่ง่อนให้ส่งเจ้าหญิงทั้ง ๓ องค์และนักมารตามาถึงพนม-
 เปญ เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ^(๒) องค์เตียนกุนปลุกเรือนให้อยู่หมู่หนึ่ง แล้วเอา
 ตราขององจันทรกับพระขรรค์สำหรับแผ่นดินเล่มหนึ่ง มอบให้อมมี ให้อมมีตั้ง
 ฟ้าทะเลหะ สมเด็จพระเจ้าพระยาจักรี พระยากลาโหม พระยาราชเดชะ พระยา
 พระเชมร ผู้ใหญ่ผู้น้อยขึ้นเต็มตามตำแหน่ง แล้วให้ทำหนังสือเชมรเป็นหนังสือ
 เจ้าผู้หญิงไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมพระยาพระเชมร ราษฎรทุกบ้านทุกเมืองก็ไม่มี
 ผู้ใดมาสามัคคี

พระองค์ด้วงแต่งตั้งขุนนางแล้วส่งไปรักษาเขตแดน

ฝ่ายพระองค์ด้วงก็ตั้งแต่งพระยาพระเชมรที่สมัครด้วยพระองค์ด้วงขึ้น
 ตามตำแหน่งบ้าง ตำแหน่งที่ขุนนางที่ ๑ เป็น ๒ ฝ่ายออกไป พระพรหมบริรักษ์
 พระองค์ด้วง จึงปรึกษากันให้นายทัพนายกองพระยาพระเชมรไปรักษาเขตแดน
 ทางท่าระกำแห่งหนึ่ง ดงโสลกแห่งหนึ่ง จะเรามากำแห่งหนึ่ง จีกองแห่งหนึ่ง
 ให้พระยาเสนาราชกเชนทร พระภักดีสุนทรอยู่รักษาเมืองกะพงเสียม เมือง
 เขิงไพร ให้พระยาเดโชภักดี พระยามนตรีเสนาอยู่รักษาเมืองบาราย กองทัพ
 พระยาอภัยสงคราม หลวงรักษาเทพ ตั้งอยู่บ้านอินทรกุมาร ช่วยพระยาเดโช
 ป้องกันครอบครัวรักษาเขตแดนบ้านเมือง ให้พระยานุภาพไตรภพ จมื่นสรร-
 เพรภักดี นายทัพนายกองมาตั้งรักษาเมืองสะโทง เมืองซีแครง ให้พระยา
 พระเชมรคุมไพร่ไปช่วยป้องกันรักษาเมืองกำปอด เมืองกะพงโสม ให้พระยา
 วิบูลยราชคุมคน ๑,๐๐๐ ให้ปิดทำนบกคลองขุดใหม่ ปราบปรามไม่ให้ญวน

(๑) พุทธศักราชที่ ๖ พฤษภาคม

(๒) อังคารที่ ๒๑ เมษายน

เอาเรือบรรทุกเสบียงอาหารมาส่งกันได้ ญวนเมืองโจ๊กก็ยกมาตีพระยาวิบูลย-
ราชแตกไป แล้วหลายท่านบเสีย

ทัพเขมรรบกับทัพญวน

ฝ่ายเจ้าผู้หญิง ๓ องค์กับนักมารดาองจันทร์ มีหนังสือมาถึงพระองค์
ด้วง ให้แต่งพระยาพระเขมรไปรบ จะหนีมาอยู่ด้วย พระยาพระเขมรก็ขึ้นรับ
อาสาจะไปรับพามาให้ได้ พอพระยาวิบูลยซึ่งเข้าอยู่กับญวนรู้ความก็เข้ากระซิบ
บอกองเตียนกุนๆ ก็ให้คนระวังพิทักษ์รักษาแข็งแรงขึ้น พวกเขมรข้างพระองค์
ด้วงก็ตั้งกองอยู่ ๑๑ กอง กองละ ๑,๐๐๐ บ้าง ๖๐๐ บ้าง ๕๐๐ บ้าง เหมือน
กองโจรซุ่มซ่อนอยู่ในป่าดง ถ้าเห็นญวนยกมาน้อยก็เข้าสู้รบฆ่าเสียบ้าง จับ
เป็นบ้าง ถ้าญวนมามากกว่าก็หลบหนีเข้าป่าหนีไป ถ้าญวนติดตามก็ยิงด้วย
หน้าไม้และปืนถกญวนล้มตายตายเป็นอันมาก ที่จับเป็นมาส่งพระองค์ด้วง
ก็ให้รางวัลแก่ผู้จับ ถ้าจับได้มากก็ถึง ๑ ตำลึง ถ้าจับได้น้อยก็ให้ ๑ บาท
ได้ญวนชายหญิงส่งเข้ามาถวายตั้งแต่ปวชวมาจนถึงปี่มะแม ได้ญวนกว่า ๒,๐๐๐
โปรดให้ส่งไปเมืองกาญจนบุรีบ้าง ส่งไปเมืองเหนือบ้าง ถ้าเป็นญวนเขี้ยวดี
ก็ให้ไปอยู่ด้วยกันกับญวน เข้ามาครองปี่มะเส็ง ฝ่ายนายทัพนายกองเขมรที่เป็น
กองใหญ่ก็เที่ยวตีเมืองใหญ่ๆ ที่ญวนตั้งรักษาอยู่ ได้รับกันเนื่องๆ แพ้บ้าง
ชนะบ้าง ญวนก็หย่อนกำลังลงทุกที

องอิมทำหนังสือไปเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมร

ครั้นมาถึง ณ เดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ^(๑) เจ้าเมืองไซ่ง่อนส่งองอิม
ลงมาถึงเมืองพนมเปญ องเตียนกุนปลุกเรือนหลังหนึ่ง ให้อยู่ด้วยเจ้าหญิง
เรียกว่าสำนักตาแก้ว องเตียนกุนจึงให้องอิมทำหนังสือให้คนไปเกลี้ยกล่อม
พระยาพระเขมรทุกแห่งทุกตำบล คนผู้ถือหนังสือก็ไม่มีผู้ใดกลับมาสักคน

(๑) พุทธ ที่ ๖ ตุลาคม

กองทัพญวนขัดสนเสบียงอาหาร

ในเดือน ๑๑ นั้น เกิดความขัดสนที่กองทัพญวน เป็นโรคบิดบ้าง ไข้จับบ้าง ให้ฟกบวมเบื่อยพังบ้าง เสียไพร่พลเป็นอันมาก เเสบียงอาหาร ขัดสนนัก ราคาข้าวสารถึงหนึ่งคิดเป็นเงินไทยถึงละ ๕ บาท เกลือถึงละ ๒ บาท ออกด้วยกันทั้งญวนทั้งเขมร แต่เขมรอยู่ที่กว้างก็เที่ยวหาหน่อไม้และมันกลอย กินได้ ญวนจะไปเที่ยวหากินบ้างเขมรก็มาเสีย องค์เตียนกุนจึงบอกขึ้นไปทูล เจ้าเวียตนาม เจ้าเวียตนามตอบมาว่า ให้พาองอิมและเจ้าหญิงไปตั้งอยู่เมือง โจ๊ก

องค์เตียนกุนกินยาตาย

ครั้น ณ เดือน ๑๒ องค์เตียนกุนจึงให้รอกำยที่จะโรยจันทน์ และกำย ที่กะพงทมนั้น กวาดครว้จีน เขมร แหก ที่อยู่ในอำนาจจนสิ้นเชิงได้ประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ ให้ทำแพบรรทุกช้างไปแพละ ๒ ช้างบ้าง ๓ ช้างบ้าง เป็นช้าง ๒๘ ช้าง ม้า ๑๐๐ เศษ โคกระบือก็บรรทุกแพล่องลงไปเหมือนกัน แล้ว ให้เรือรบป้องกันลงไปส่งที่เมืองโจ๊ก ครั้น ณ เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ^(๑) เวลา ๒ ยาม องค์เตียนกุนก็พาองอิมและเจ้าหญิงยกทัพล่องลงไปเมืองโจ๊ก องค์เตียนกุนเสียใจว่าได้รับอาสาต่อเจ้าเวียตนามว่า จะคิดเอาเมืองเขมรให้เป็น สิทธิแก่ญวนให้จงได้ ครั้นการไม่สมคະนั้นก็ต้งทำหนิาคาโทษ ใต้ความอาย แก่เพื่อนขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย อยู่ที่เมืองโจ๊กได้ ๒ วันก็กินยาตายเสีย

ครั้นนั้นองท่าทาน องตาโต ได้เป็นใหญ่ จึงให้องตงไปกับนักองอิม คุมญวน ๕,๐๐๐ คนลงไปตีเมืองปาสัก เมืองพัคพัง พระยาทศวงศาเจ้าเมือง ปาสักเห็นจะสู้รบไม่ได้ ก็ยอมเข้าถวายนักองอิม แล้วนักองอิมก็มาตั้งอยู่ เมืองโจ๊กบ้านเดียวกับเจ้าหลานผู้หญิง

(๑) อังคาร ที่ ๘ พฤศจิกายน

ครั้งนั้นเขมรฝ่ายใต้ เมืองตรังเกรยกราช เมืองตึกเขมา เมือง
ประมวลสอ เมืองอุมอ เมืองมัจจุก เมืองปาสัก เมืองพระตะพัง เป็นของ
องอิม เขมรฝ่ายเหนือเป็นขององต๋วง

เจ้าเวียงนามจึงให้ถอดฟ้าทะละหะ สมเด็จเจ้าพระยา พระยากลาโหม
พระยาสุภาภราช ที่เอาตัวขึ้นไปจำไว้เมืองเว้ให้พันโท พระราชทานเครื่อง
อุปโภคบริโภคเป็นอันมากแล้ว ให้มาช่วยราชการด้วยนักองอิม ฟ้าทะละหะ
สมเด็จเจ้าพระยา พระยากลาโหม พระยาสุภาภราช ก็รับอาสาว่าจะมาคิด
เอาเมืองเขมรถวายคืนด้วยอุบายให้จงได้

ห้องตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา

เจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งว่า องค์เตียนกุนยกเลิกไปแล้วก็ยกลงไปถึง
เมืองอุคงกาไซ เมื่อ ณ เดือนอ้าย แรม ๔ ค่ำ^(๑) เห็นท้องต๋วงตั้งอยู่ไม่ชอบกล
จึงเกณฑ์คนไปทางที่พระยาภริมน้ำใหญ่ข้างตะวันออก ไปแต่เมืองบันทายเพชร
ทางประมาณ ๕๐ เส้นเศษ ห่างเมืองพนมเปญอยู่ประมาณ ๑,๕๐๐ เส้น
เป็นชัยภูมิดีพอที่จะเป็นเมืองใหญ่ได้ แล้วภายหลังเห็นว่า เมืองพนมเปญเป็น
ทางร่วมพอจะพึ่งราชการได้ ทั้งตะวันตกตะวันออก เหนือ ใต้ ได้โดยเร็ว
จึงพาพระองค์ต๋วงยกไปเมืองพนมเปญ เมื่อ ณ เดือนนี้ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๒) จึงบอก
ข้าราชการเข้ามากราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วให้มีตรา
โปรดออกไปว่า องค์เตียนกุนกับนายทัพนายกองก็เลิกไปจากเมืองเขมรหมดแล้ว
เมืองเขมรก็เป็นสิทธิ์อยู่แก่พระองค์ต๋วง ถ้าคิดถมคลองขุดใหม่เสียก่อน อย่าให้
อ้ายญวนกลับคืนมารอเลิกถอนเป็นคลองได้อีก ญวนชั้นรักษาเมืองบันทายมาศ

(๑) พุทธศักราชที่ ๒ ธันวาคม

(๒) เสาร์ที่ ๑๘ ธันวาคม

อยู่นั้น ก็จะขาดกระเด็นออก ฝ่ายเราจะทำแกเมืองบันทายมาศ และเมืองโจฎก
ได้ถนัด ถ้าเมืองบันทายมาศตั้งไม่ได้ ญวนเมืองโจฎกก็จะหวาดหวั่นเข้า
เขมรได้ทีก็จะมีน้ำใจทำญวนกล้าแข็งขึ้นจะทนอยู่ที่ไหนได้ ซึ่งขอเรือรบไป
ลาดตระเวนถ่วงหลังไว้ให้ญวนพะว้าพะวังนั้น ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้พระอนุรักษโยธา เป็นแม่กองคุมกำปั่นแก้วกลางสมุทร เจ้ากรมปลัด
กรมอาสาจามคุมเรือป้อม ๖ ลำ เรือไล่สลัก ๔ ลำ รวม ๑๐ ลำ พลนายไพร่
๕๕๒ คน สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธ ให้ออกมาบรรจบกับเรือลาดตระเวน
เมืองจันทบุรี เมืองตราดซึ่งลาดตระเวนอยู่ที่เกาะกงแต่ก่อนรวมเป็นเรือ ๑๗ ลำ
เรือพระอนุรักษโยธานั้นบรรทุกข้าวสารกล่อ ๕๑ เกวียน เปลือ ๘ เกวียน
๖๐ ถึง กับของกินเล็กน้อยออกมาส่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา ด้วยจะให้
พระอนุรักษโยธาส่งที่เมืองไหน ก็ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชามีหนังสือไปถึง
พระอนุรักษโยธาเถิด พระอนุรักษโยธาได้ยกจากกรุงเทพมหานคร เมื่อ
เดือน ๑๑ แรม ๑๑ ค่ำ^(๑) ก่อนหนังสือบอกนี้แล้ว ถ้าเห็นว่าจะถึงยกทัพเรือ
เป็นทัพใหญ่ออกไปอีกทัพหนึ่งก็โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมเกณฑ์ทัพใหญ่ยกไป
ช่วยระดมกันทำเสียให้สำเร็จ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาตั้งใจอุทิศสัพเพคารมเพียร
ทำเสียให้เสร็จราชการในปีนั้นเถิด จะคิดการเห็นการอย่างไรจะบอกเข้ามา อย่า
ระวังผิดระวังชอบ กลัวเหลือเกินเลย จะได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมจัดการ
ให้ถูกตามใจเจ้าพระยาบดินทรเดชา

เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้กราบทูลถึงเรื่องถมคลองขุด

เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทราบในท้องตราแล้ว บอกเข้ามากราบทูล
ใจความว่า ซึ่งโปรดให้ไปถมคลองขุดนั้น ญวนยังตั้งค่ายรายอยู่ริมคลองถึง

(๑) จันทรที่ ๑๑ ตุลาคม

๑๕ ค่าย มีคนรักษาค่ายอยู่ค่ายละ ๑๐๐ บ้าง ๒๐๐ บ้าง แม่ทัพนายกอง
 ผู้ใหญ่ที่จะคุมทัพลงไปก็ไม่มีตัว ขอรับพระราชทานแม่ทัพบกจะยกคุมทัพลง
 ไปสักนายหนึ่ง และแม่ทัพเรือนั้นจะโปรดให้มีแม่ทัพใหญ่ลงไปช่วยตีเมือง
 บันทายมาศให้ได้แล้ว จะได้มาบรรจบตีค่ายบฏวนตามริมคลองแตกไปแล้ว
 จะได้ถล่มคลองซัดได้โดยสะดวก ที่เมืองเขมร เกียนข้าวเกลือเสบียงอาหาร
 ขัดสนนัก ถ้าทัพเรือยกออกไปขอให้บรรทุกข้าวเกลือเสบียงอาหารไปส่งที่
 เมืองกำปอต จะได้รับขึ้นไปจ่ายให้ไพร่พล แล้วจะได้ยกไปทำกับญวน

เจ้าอุปราชเกณฑ์ทัพหัวเมืองตีเมืองฟากโขง

ฝ่ายกรุงเทพมหานคร เมื่อเดือนอ้ายขึ้น เจ้าอุปราช พระมหาสงคราม
 บอกลงมาว่า ได้เกณฑ์ทัพเมืองนคร เมืองกาฬสินธุ์ เมืองสกลนคร เมือง
 หนองหาร ๒,๐๐๐ คน ให้เจ้าอุปราชกับท้าวเพี้ย บุตรหลาน ๖ คน ไปทาง
 เมืองงายทางหนึ่ง ให้ท้าวเถื่อนบุตรอนุ ท้าวไชยหลานอุปราช กับท้าวเพี้ย
 คุมทัพเมืองอุเทน เมืองไทรบุรี เมืองสกล เมืองแสน รวมคน ๓,๓๐๐ คน
 ยกไปทางเมืองกะปองทางหนึ่ง พระปฐมเทวา เจ้าเมืองหนองคายคุมทัพ
 เมืองหนองคาย เมืองภูเวียง เมืองมุกดาหาร รวมคน ๒,๐๐๐ คน ยกไปทาง
 เมืองรายทางหนึ่ง ท้าวเหม็น ท้าวแรต บุตรเจ้าอุปราช คุมทัพเมืองเขมราฐ
 เมืองอุบล เป็นคน ๓,๐๐๐ คน รวม ๔ ทัพ เป็น ๑๐๓,๐๐๐ คน จึงให้
 พระมหาสงครามอยู่รักษาเมืองนครพนม เมื่อ ณ วันเดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ (๑)
 ได้ยกข้ามแม่น้ำโขงไปเข้าตีเมืองวัง เมืองตะโปน เมืองพิน เมืองนอง เมือง
 เชียงรม เมืองผาบ้งไม้สู้รบ หนีเข้าป่าไปสิ้น แต่งคนไปเที่ยวกวาดครอบครัว
 ที่ถูกปืนและหน้าไม้ กองทัพล้มตายหลายคน เกล็ดกล่อมมาได้บ้าง จับมาได้บ้าง

(๑) พุทธศักราชที่ ๓๑ มีนาคม

เป็นกรัว ๑,๑๗๗ คน ช้าง ๒๐ ช้าง ครั้นจะกวาดต่อไป กรัวก็หนีไปอยู่
 บนภูเขาสูง ได้ลงมาไว้บนเรือรบสี่ลำ และกวาดต่อไปอีกสองลำ

กองทัพเรือไทยเผาค่ายญวน

ฝ่ายทัพเรือเสด็จออกไปถึงเมืองจันทบุรีแล้ว ได้จัดให้พระยาอภัยพิพิธ พระยาราชวังสัน พระยาพิไชยรณฤทธิ พระอนุรักษโยธา พระราชรินทร์ ยกหลวงหน้าลงไปก่อนถึงช่องกระบือ ณ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ^(๑) พบเรือลาดตระเวนญวน ๗ ลำ ได้สู้รบยิงกัน เรือรบลาดตระเวนถอยหนีไปเมืองบันทายมาศ พระยาพิไชยรณฤทธิ พระยาราชวังสัน พระอนุรักษโยธา ไปตีค่ายเกาะโคต ไม่เห็นมีผู้คน มีแต่รูปหุ่น ๓๐๐ เศษ จึงเผาค่ายเสีย พระยาอภัยพิพิธ พระราชรินทร์ ลงเรือปากหล่นมัจฉาณ ไปส่งข้าวสารส่งเกลือที่เมืองกำปอต ทัพหลวงก็เสด็จตามไปทอดสมออยู่ที่เกาะกะทะคว่า อ้ายญวนกองตระเวน ๗ ลำ ไปถึงเมืองบันทายมาศ ก็บอกแก่งตุมผุ ๆ ก็บอกไปถึงเมืองโจวก งบตาโตก็ให้กองทัพมาช่วยรักษาเมืองบันทายมาศ และรักษาค่ายรายทาง คลองขุดค่าย

ฝ่ายทัพเรือจึงรับสั่งให้จมีนไวยวรนาถ จัคนายกทัพนายกองเข้าตีเมืองบันทายมาศ ให้พระยาอภัยพิพิธ พระราชรินทร์ พระเทพสงคราม ปลัดเมืองจันทบุรี คุมทัพเมืองจันทบุรี เมืองตราด เมืองระยอง ๖๐๐ คน พระยาโสรัชชะ ออกญาเสนานันชิต เจ้าเมืองกำปอต คุมเขมร ๒,๐๐๐ เศษ เข้าตีค่ายญวนที่เขาโกนธมแตก ณ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ^(๒) ได้เผาค่ายเสีย เอาปืนใหญ่ขึ้นยอดเขายังเข้าไปในเมืองบันทายมาศ

(๑) อาทิตย์ที่ ๓๐ มกราคม

(๒) พุทธศักราชที่ ๓๐ มีนาคม

จมนไวยวรรณให้ยกทัพเรือทัพบกเข้าประชิดค่ายญวน

ฝ่ายทัพเรือ จมนไวยวรรณจัดให้พระยาราชวังสันคุมทัพเรือยกเข้ามาประชิดบ่อปากน้ำเมืองบันทายมาศ จัดให้พระยาพิไชยรณฤทธิ์ พระอนุรักษโยธา พระนเรนทรโกษา ยกขึ้นไปประชิดค่ายปีกกาญวนห่างหอลำผี แต่ ณ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ ระคมยังปืนรบกับญวน พร้อมกันทั้งทัพบกทัพเรือ จมนไวยวรรณเห็นว่าทัพบกทัพเรือรบญวนอยู่ถึง ๖ วัน ๗ วัน ญวนก็ยังยิงปืนโต้ตอบอยู่เสมอ จึงให้เจ้าเมืองเปียมนายไพร่ ๒๐๐ คน ไทยกำกับยกข้ามไปขึ้นบกติดทางเขาการายโคงอีกทางหนึ่ง เรือรบฝ่ายญวนจอครายอยู่ในลำคลอง ๓๐๐-๔๐๐ ลำ แล้วเรือเหล่านั้นถอยไป ยังอยู่ประมาณ ๒๐ ลำ ๓๐ ลำ แล้วกองพระยาอุไทยธรรมราชจับได้ญวนมาคนหนึ่ง ได้ถามญวน ให้การว่า เจ้าเมืองบันทายมาศมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองไซ่ง่อน ขอกองทัพเมืองไซ่ง่อนมาช่วยให้ทันท่วงที พระยาอุไทยธรรมราช จึงนำข้อความนี้เรียนจมนไวยวรรณๆ ได้ทราบแล้ว จึงถอยเรือไปเฝ้า

ในปีนั้น นักข้าบุตรพระยาธรรมาเดโช มีกรรมด้วยพระองค์ด้วง สมภพบุตรชายคนหนึ่ง ชื่อว่าองค์วิฑา

หนังสือบอกจมนไวยวรรณ ถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา เรื่องถอยทัพเรือ

สุคักราช ๑๒๐๔^(๑) ปีชาล จัตวาศก เป็นปีที่ ๑๙ จมนไวยวรรณกลับเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่เกาะทะทะว่า มีรับสั่งให้บอกข้าราชการไปให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้รู้ความว่า จะต้องล่าถอยไป

(๑) พ.ศ. ๒๓๘๕

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ^(๑) จมื่นไวยวรนาถได้ทำหนังสือ
 ออกไปถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ใจความว่า ด้วยข้าพเจ้าบอกขึ้นมาแต่ก่อนว่า
 ได้ดอยกองทัพระยาวิไชยรณฤทธิ์ พระอนุรักษโยธา ซึ่งขึ้นไปทำทางบก
 ทางหอลำผี ถอนปืน ถอนคนลงมาประจำเรือ เข้าไปหนุนกองทัพระยาราช-
 วังสัน ปัดปากน้ำเมืองบันทายมาศให้แน่นหนาขึ้น ญวนยกมาจะได้สู้รบเต็มมือ
 แจ้งอยู่ในหนังสือบอกนั้นแล้ว บัดนี้พระยาราชวังสัน พระยาพิไชยรณฤทธิ์
 พระพรหมธบาล พระอนุรักษโยธา พระนเรนทรโกษา พระอินทราชา
 พระปลัดเมืองสมุทรปราการ ทอดอยู่ที่แหลมหอลำผี ข้าพเจ้ากลับเข้าไปเฝ้า
 สมเด็จพระเจ้านั่งเฝ้าฯ เรอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ปรีกษาราชการ
 ข้าพเจ้ามาถึงเกาะกะทะคว่ำที่เสด็จประทับอยู่ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^(๒) เวลา
 ๒ ยามเศษ รับสั่งว่าการซึ่งจะทำเมืองบันทายมาศ อ้ายญวนก็เพิ่มเติมมารักษา
 บ้านเมืองมั่นคง การเป็นปลายมรสุมสันที่อยู่แล้ว เดียวลมตะวันตกก็พัดกล้ำชน
 จะวิ่งรอกอยู่ช้านัก เรือรบเรือไล่ของหลวงก็ออกมามาก จะยับเยินเสียด้วย
 คลื่นลม จะเสด็จกลับเข้าไปคอยท่าเรือนายทัพนายกองอยู่เมืองกะพงโสม ให้
 ข้าพเจ้าจัดส่งข้าวส่งเกลือที่เมืองกำปอตก่อน เมื่อลมตะวันตกพัดกล้ำหนักมา
 เรือรบเรือไล่จะทอดทุ่นอยู่มิได้ จึงให้นายทัพนายกองเล็กดอยกองทัพตามเสด็จ
 เข้าไป ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ^(๓) เวลาเช้ามีก สมเด็จพระเจ้านั่งเฝ้าฯ เรอ
 เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เสด็จกลับเข้าไปด้วยเรือกำปั่นวิหยาคม เรือรบ
 ไล่เรือค่าย ข้าในกรมก็ตามเสด็จเข้าไปสิ้น และเมื่อ ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ
 ข้าพเจ้าให้ขุนอักษรสมบัติ เสมียนตรากรมพระราชวังบวรสถานมงคล เข้าไป
 ในเมืองกำปอต ขึ้นไปสืบทัพพระยาอภัยพิพิธ ขุนอักษรสมบัติเสมียนตราใช้

(๑) วันที่ ๒๘ มีนาคม

(๒) อังคาร ที่ ๒๒ มีนาคม

(๓) พุธที่สิบที่ ๗ เมษายน

คนมาแจ้งความว่า พระยาอภัยพิพิธทยมาตั้งอยู่ค่ายลำภู ให้พระเทพสงคราม ปลัดเมืองจันทบุรี พระทศขรราชบุรีไพร่ ๕๐๐ คน อยู่รักษาค่ายเขาลงสอ ให้ พระยาโสรัชชะออกญาเสนาอันชิต เจ้าเมืองกำปอตคุมเขมร ๑,๒๐๐ คนตั้งอยู่ เขามะรี ค่ายโกนธมของอ้ายญวนนั้น พระยาโสรัชชะ ออกญาเสนาอันชิต เขมรเผาเสียแล้ว ครั้น ณ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ ข้าพเจ้ากับพระยาราชวังสัน กลับออกมาว่า กองทัพเรือทอดปีดปากน้ำเมืองบันทายมาศอยู่ที่แหลมหล้าผี ครั้น ณ เดือน ๕ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^(๑) ลมสลาตันตะวันตกพัดกล้ำคลื่นใหญ่ เรือรบ ทอดอยู่ไม่ได้ จึงแล่นก่าออกมาบังลมอยู่ที่เกาะสี่ เกาะห้า ลมตะวันตกก็ยิ่ง พัดกล้ำเป็นพายุฝนมาจนเดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๒) ที่เกาะสี่ เกาะห้า ไม่มีบ่อน้ำจืด รับประทาน จึงถอยกองทัพออกมาทอดบังลมอยู่ที่เกาะโคต ตรงหน้าเมือง บันทายมาศเป็นที่น้ำจืด และการซึ่งถอยกองทัพออกมาให้ห่างเมืองบันทายมาศ เพราะเหตุคลื่นลมพัดตั้งนี้ พระราชอาชญาผู้มีพันเกล้าพันกระหม่อม แต่เดิวนั้น ยังเป็นต้นมรสุมลมสลาตันตะวันตกอยู่ ลมตะวันตกยังพัดไม่เย็นประทุ เมื่อแปร เป็นลมสำเภาเมื่อไรก็จะกลับเข้าไปตีเมืองบันทายมาศอีก ให้อ้ายญวนพะว้า พะวังอย่าให้ถอยกองทัพขึ้นไปช่วยกันรักษาคลองซุด คงจะให้กองทัพเจ้าพระยา ยมราช พระพรหมบริรักษ์ กระทำสู้รบกับญวน ถมคลองซุดให้ถนัด เมื่อลม ตะวันตกพัดเย็นประทุเข้าแล้ว การทัพเจ้าพระยายมราช พระพรหมบริรักษ์ ยังทำไม่สำเร็จ เรือรบทนคลื่นลมอยู่มิได้ จะถอยเข้าพักอยู่ในคลองเมืองกำปอต ปากคลองนาติน^๕ น้าชนมาลิก ๒ ศอกคืบเศษ เรือรบเข้าไม่ได้ จะถอยแอบบัง อยู่ทีเกาะโคต การจะอยู่ซ้ำเรือรบจะชำรุดลง ที่จะอาศัยซ่อมแซมก็ไม่มี ข้าพเจ้า ประึกษาพร้อมกันเห็นว่า กองทัพยกออกมาครั้งนี้การไม่สำเร็จ จะเลิกถอน

(๑) พุทธศักราชที่ ๒๔ มีนาคม

(๒) เสาร์ที่ ๒๖ มีนาคม

กองทัพเข้าไป พระราชาอาชญาไม่พ้นเกล้าพ้นกระหม่อม ถ้าการไม่สำเร็จจน
มรสุมลมตะวันตกพัดกล้ำขึ้นแล้ว ขอรับพระราชทานถอยกองทัพเข้ามายังซ่อม-
แซมเรือรบเรือไต่อยู่ที่เมืองจันทบุรี เมื่อสิ้นเทศกาลลมตะวันตกแล้ว จะ
นัดหมายยกกองทัพออกมาทำการฉลองพระเดชพระคุณให้สำเร็จให้จงได้

กองทัพไทยแตกที่เมืองโจกุก

ฝ่ายญวนที่เมืองบันทายมาศเห็นกองทัพเล็กไปหมดแล้ว ก็ยกไปช่วย
ทัพโจกุกสมทบกันเข้าตีทัพเจ้าพระยายมราชและพระพรหมบริรักษ์ พระองค์
ตั้งซึ่งตั้งค่ายประชิดอยู่ ณ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ^(๑) เวลาเช้ามีตรบกกันอยู่
จนสว่าง ทัพไทยแตก ทัพแตกครวญหนีเสียพระยาอภัยสงครามคนหนึ่ง เสีย
พระองค์แก้วเพชรคนหนึ่ง พระยาพระเชมรก็เสียหลายนาย เสียนายแสง
มหาเล็ก บุตรเจ้าพระยายมราชคนหนึ่ง ตัวเจ้าพระยายมราชนั้นถูกปืนที่หน้าอก
กระสุนปืนหุ้มคมส่อห้อยอยู่จึงรู้ว่าถูกปืน หลวงรักษาเทพ เจ้ากรมพระตำรวจ
สนมช่วยในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ภูเขาตามาทั้ง ๒ ข้าง ประคำทองที่
คล้องคอก็หายไปด้วย หลวงรักษาเทพแก้ตัวว่าหนีไม่พ้นก็ลงนอนอยู่กับศพ
ญวนคิดว่าตายก็ถอดเอาประคำทองที่คล้องคอ ตัดแต่ใบหูไป

ความเรื่องนี้ถ้าจะมีคำถามเข้ามาว่า ทำไมญวนจึงไม่ตัดเอาศีรษะไป
เอาบำเหน็จความชอบ

แก้ว่า ศีรษะเกลี้ยงไม่มีผมจะถือหัวไป ถ้าคงนั้นจะแก้เอาเสื้อและผ้า
ที่ตัวห่อเอาศีรษะไปไม่ได้หรือ ตอบว่า ไม่ถึงที่ตายอย่างหนึ่ง หรือญวน
จับได้จะตัดใบหูปล่อยมาประจานก็ไม่รู้ คำที่ว่าทำตายนั้นไม่จริง ทัพแตก
ครวญหนีญวนก็ไม่ติดตาม ถ้าติดตามซ้ำเติมแล้ว ก็เห็นจะตายมาก

(๑) ศุกร์ที่ ๘ เมษายน

ฝ่ายองเตียนเลือกแม่ทัพโจกตทัฬหายุทธไทยแตกไป ได้ปืนเครื่องศัสตราวุธ
ตรวจได้ปืนคาบศิลา ๑๐๕ กระบอก ปืนกระสุนดิน ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๘ กระบอก
ปืนหามแล่น ๑๐ กระบอก คาบยาวเล่มหนึ่ง พร้าประทับเล่มหนึ่ง ไปอวด
กับองอิมที่เมืองโจก แล้วบอกองอิมว่า นายทัพไทยตาย ชุนนางตาย ๗ คน
ไพร่ตาย ๒๐๐ เศษ กองทัพญวนตาย ๑๐๐ โดย ๒ ไพร่ ๑๐๐ เศษ ช้าง
ถูกปืนตายช้างหนึ่ง

ฝ่ายเจ้าพระยายมราช พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ แยกไปถึง
เมืองพนมเปญ

ลำเลียงข้าวเกลือส่งเมืองกำปอด

เมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ (๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกข้าราชการ
เข้ามา จมื่นไวยวรนาถอยู่กำกับ พระยาอภัยพิพิธ พระราชรินทร์ ส่งข้าว
เกลือที่เมืองกำปอด ขนลำเลียงด้วยเรือเล็กส่งขึ้นไป ได้ข้าวสาร ๒๘๘ เกวียน
๒๘ ถึง ข้าวตัง ๑๖๗ ถึง เกลือ ๗๗ เกวียน ๒ ถึง ผ้าเม็ดงา ผ้าเขียวคราม
๔,๗๘๐ ผืน ครั้นจะส่งข้าวเกลือต่อไปอีกให้สิ้นจำนวนเห็นจะช้านัก ก็เลิก
กลับเข้ามาเมืองจันทบุรี แล้วก็ตามเสด็จพระเจ้านองยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน-
อิศเรศรังสรรค์เข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร การที่มีพระราชประสงค์ที่จะให้ถม
คลองขุดนั้น ก็เป็นอันไม่สำเร็จ

เจ้าพระยาบดินทรเดชา

ให้เจ้าพระยายมราชคุมคนไปสร้างเมืองที่อุคงกาไชย

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ ขัดสนด้วยเสบียง
อาหาร คิดจะกลับเข้ามาอยู่ที่เมืองอุคงกาไชย แต่เห็นว่า ที่เมืองพนมเปญนั้น

(๑) เสาร์ ที่ ๓๐ เมษายน

จะทิ้งเสียมิได้ กลัวญวนจะยกทัพเรือขึ้นมาตั้งอยู่อีก จึงให้ซื้อค่ายญวนตึกเก๋ง
โรงปั้น โรงเรือของญวนเสีย แล้วตั้งค่ายใหม่หันหน้าลงไปข้างแม่น้ำอีก
๔ ค่ายที่โพธิ์พระบาท บ้านองจันทร์ ทำขึ้น ๒ ค่าย เกณฑ์ให้ลาวนคร-
ราชสีมา ๕,๐๐๐ เขมร ๓,๐๐๐ รักษาอยู่ ครั้น ๓ เดือน ๗ ให้เจ้าพระยา
ยมราช นายทัพนายกองที่แตกญวนมากุมคน ๓,๐๐๐ คน ไปทำเมืองให้
พระองค์ด้วงที่อุทงกาไชย ที่นั้นเรียกว่าคลองพระยาภา ยาว ๑๔ เส้น กว้าง
๑๑ เส้น พุนดินขึ้นเป็นบ่อ ๖ บ่อ

ทรงกรวเจ้าพระยายมราชและนายทัพนายกอง

ครั้นมาถึงเดือน ๘ เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่าที่เมืองเขมร
ไม่ได้ทำไร่นามาถึง ๒ ปีแล้ว ขัดสนด้วยเสบียงอาหาร ราษฎรและพระภิกษุ
สามเณรพากันออกไปตั้งอยู่ในป่าหาหน่อไม้ มันกลอยรับประทาน คนใน
กองทัพออกคอยากชาวตโซลล้มตายลง ๑,๐๐๐ เศษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึง
ให้ข้าหลวงขึ้นไปซื้อข้าวแขวงเมืองลาวยังไม่กลับมา มีความเป็นหลายประการ
จึงโปรดให้ตอบไปว่า ได้ทรงกระเนการทราบอยู่แล้วว่าไพร่พลจะอดอยากด้วย
ตรากตรำมาหลายปี ทัพเรือยกไปเมืองบันทายมาศก็ได้พระราชทานข้าวสาร
๘๘๓ เกวียน ๕๕ ถัง เกลือ ๑๖๐ เกวียน ๕๐ ถัง ให้ออกไปส่งที่เมือง
กำปอด กองทัพเรือส่งข้าวเกลือเข้าไปที่เมืองกำปอดก็หาได้ครึ่งไม่ พาเอา
ข้าวเกลือกลับคืนเข้าไปกรุงเทพมหานคร แล้วแก้ตัวว่า ไม่มีเรือเล็กจะลำเลียง
เข้าไปในปากน้ำเมืองกำปอด การที่ยกลงไปก็ไม่ได้ตั้งใจหมายให้พร้อมกันไปทำ
ก็ไม่เป็นราชการได้ ตื่นข่าวคราวเล็ดล่อนเสียก่อน กองทัพบกยังเข้าประชิด
ติดพันอยู่ ฝ่ายทัพบกไพร่พลก็มีมาก จะคิดอ่านรับรัดกระทำแก่ญวนประการใด
ก็ไม่ทำ ตั้งแก้อ ๆ อยู่ไม่เป็นการ เหมือนจะคอยแตกคอยวิ่งเล่นสนุกไม่ระวัง

รักษาตัวหมื่นประมาทต่อการศึกสงคราม เจ้าพระยายมราชเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่
ทั้งอายุก็มากแล้ว เขาก็ว่าตระกูลสุริยวงศ์เป็นข้าหลวงเดิมไม่รู้เท่าทันกับอุปบาย
ความคิดฉนวน จนกองทัพฉนวนยกมาไม่รู้ตัวจึงเสียทีกับฉนวนจนยับเยิน ถ้าไม่มี
ความประมาทรู้เท่าทันชั้นเชิงฉนวนอยู่แล้ว ถึงฉนวนจะยกมามากสักเท่าใด ๆ ก็ตี
กองทัพอยู่ในค่ายได้เปรียบฉนวน ปืนใหญ่ปืนน้อยก็มี ถึงฉนวนจะมีอิทธิฤทธิ์
เหมือนรพพลชนแผนก็เอาเถิด อ้ายฉนวนก็คงจะล้มตายด้วยเครื่องศาสตราวุธ
พอ ๆ อยู่ นี่พากันเสียที่อ้ายฉนวนยับเยิน ครั้นจะให้ไปส่งข่าวที่เมืองกำแพง
ไปมายากเกลือกจะไม่เป็นการงาน ทรงเช็ดสติปัญญานายทัพนายกองเสียแล้ว
ถ้าได้ส่งแต่เพียงเมืองกะพงโสมค่อยไกล ๆ กลิ่นอุจจาระบัสสาวะฉนวนเข้ามา
พอจะกั๊กให้เอาข้าวเกลือออกไปส่ง ลองดูตามบุญตามกรรมอีกสักครั้งหนึ่ง
บัดนี้ได้ส่งสำเนาหนังสือพระยาอภัยพิริยจิตรพันธุ์พงศ์ บัญชาโก่งโหงพราย
กระต่ายผลุด^(๑) แม่ทัพเรือหัวเมืองออกมาให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาตุสติ
บัญชาด้วย

เจ้าเวียดนามให้เกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมร

ฝ่ายฟ้าทะละหะ สมเด็จเจ้าพระยา พระยากลาโหม ซึ่งรับอาสา
เจ้าเวียดนามมานั้น ก็พาองอ้มลงมาตั้งอยู่ที่ค่ายกะพงกระสัง แล้วก็ทำหนังสือ
มาเกลี้ยกล่อมพระยาพระเขมรที่เป็นพวกพ้องถึง ๑๒ ฉบับ พระยาพระเขมร
ก็เก็บเอาหนังสือนั้นมาให้พระองค์ด้วงหมด หามีผู้ใดไปเข้าด้วยไม่ แล้ว
ก็กลับไปตั้งอยู่ที่เมืองโจฎกตั้งเก่า

ในเดือน ๘ นั้น กองลาดตระเวนเมืองไทรโยค เมืองอุทัยธานี เมือง
ตาก ออกไปสืบราชการเมืองเมาะดำเลิมกลับเข้ามาได้ความว่า ที่เมืองอังวะ

(๑) เป็นข้อความที่เขียนด้วยคำดังกราว จึงได้มีถ้อยคำสนทนากันเช่นนี้

หัวเมืองขึ้นกับเมืองอังวะเกิดไข้ป่วง ผู้คนล้มตายมาก ใช้นั้นเป็นมาถึงเมือง
เมะตำเลิม อังกฤษ เจ้าเมืองเมะตำเลิมก็หนีไปอยู่ที่เมืองบังกลา เจ้าอังวะ
ว่าจะลงมาหลอระฆังที่เมืองย่างกุ้ง ก็ไม่ได้มา

ครั้นมาถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ^(๑) เสด็จพระราชดำเนิน
ไปก่อพระฤกษ์พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๔
ค่ำ^(๒) เวลาเที่ยง พระสังฆราช (ตอน) วัดมหาธาตุดับสูญ

ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ^(๓) เจ้าพระยาบดินทรเดชา
บอกเข้ามาว่า ให้เขมรลงไปสืบราชการที่เมืองไพรกะบาทต่อแดนเมืองโจก
นายโสม นายมา นายหงส์ กลับเข้ามาถึงเมืองอุทงฯไชยแจ้งว่า ลงไปถึง
คลองบึงเป็นไต้ค่ายกะพงกระสังฝั่งตะวันออก เห็นญวนมาเรือออกจากตลาด
หน้าเมืองโจก พายมา ๒ คน นายมา นายโสม นายหงส์ รู้จักชื่อ ชื่ออ้ายทุง
อ้ายเกอ ได้เรียกเข้ามาพูดกัน นายโสม นายมา นายหงส์ ถามว่าองอิมป่วยหาย
แล้วหรือยัง อ้ายทุง อ้ายเกอ บอกว่าหายแล้ว เมื่อฟ้าทะละหะ สมเด็จพระยา
พระยากลาโหม ขึ้นมา ณ ค่ายจะรอยตามา องอิมก็มาด้วย แล้วอ้ายทุง อ้ายเกอ
บอกว่าองจันทรรัตน์บิณคุมไพร่เมืองบิเนตรา ๓,๐๐๐ แล้วเกณฑ์คนหัวเมือง
แถบนี้ไต่อีก ๗,๐๐๐ รวมเป็นชน ๑๐,๐๐๐ มาถึงเมืองโจก ณ เดือน ๓
ว่าจะยกลงมาตีเมืองเขมรให้แก่องอิม แล้วเจ้าเมืองเวียตนามเกณฑ์ทัพเมืองเว้
ลงมาเพิ่มอีกเป็นอันมาก มาถึงเมืองไซ่ง่อนแล้ว พอเกิดไข้ป่วงขึ้น พวก
กองทัพที่มาอยู่เมืองโจก กองทัพอยู่เมืองไซ่ง่อน นายทัพนายกองไพร่พล

(๑) วันที่ ๒ กันยายน

(๒) วันที่ ๒๓ กันยายน

(๓) วันที่ ๒๓ ตุลาคม

ล้มตายเป็นอันมาก กองทัพญวนก็วิ่งรอกอยู่ ฝ่ายที่เมืองเว้เกิดกบฏที่เมืองต่งเกียขึ้น เจ้าเวียตนามมีหนังสือลงมาว่า ให้ถอนกองทัพที่ยกลงมานั้นกลับไป การที่ญวนจะทำแก่เมืองเขมรให้แก่องอิมนั้นสงบอยู่

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร พระภิกษุลังกาเข้ามาอยู่ได้ไม่นานมัสการพระเจดีย์ฐานสำคัญในกรุงเทพมหานคร นอกกรุงเทพมหานครทั่วแล้ว หาโอกาสที่จะทุลฉกไม่ได้ รอมมาถึง ๒ ปี

เจ้าพระยาบดินทรเดชาขอเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเพท ฯ

เมื่อเดือน ๓ ปีเถาะนั้น เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่า ที่เมืองญวนเกิดความไข้ตั้งแต่ปีขาลมาถึงปีเถาะ ก็ยังไม่สงบ ผู้คนล้มตายมาก ไร่นาก็ไม่ได้ทำ ข้าวก็แพง คิดเป็นถึงไทยถึงละ ๒ สลึง ๑ เฟื้อง ราชการเมืองญวนสงบอยู่ จึงให้ตั้งค่ายเมืองตะบองขมุมน ค่ายโรงตำริ ๕ ค่าย ที่โพธิ์พระอินทร์ ค่ายหนึ่ง ให้หลวงพิพิธเสนา พระวิจิตรสงคราม พระยาพลเทพ พระยาพระเชมรคุมไพร่ลาวเขมรไปอยู่รักษาค่ายทั้ง ๖ ค่าย เจ้าพระยาบดินทรเดชาจะขอเข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพมหานครสักครั้งหนึ่ง จะให้พระพรหมบริรักษ์ นายทัพนายกองอยู่เป็นเพื่อนพระองค์ด้วย

ทอ้งตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ในเดือน ๔ มีตราไปรคออกไปถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า ซึ่งจะขอเข้าไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพมหานครสักครั้งหนึ่งนั้น ก็ทรงระลึกลงถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาอยู่ ถ้าเห็นว่าไม่มีราชการแล้วก็ให้เข้าไปเถิด ถ้าเห็นว่าญวนจะมากระทำกับเมืองเขมรอีก จะรื้อถอนผู้คนไม่ได้ ก็ให้รื้อรอฟังราชการอยู่ก่อน เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ทราบทอ้งตราดังนั้นแล้ว ก็มีได้เข้ามา

ฝ่ายที่เมืองญวนเมื่อเดือน ๔ นั้น กำมะโตเลเวกมาด้วยเรือรบฝรั่งเศส ชื่อเซรอนิน มาทอดที่อำทรนแล้วไปขอเอาตัวบาทหลวงฝรั่งเศส ๕ คน ซึ่งเจ้าเวียตนามให้เอาตัวจำคุกไว้ประมาณ ๒ ปี ญวนได้ส่งตัวบาทหลวงให้กำมะโตเลเวก ๆ ก็พาบาทหลวงไปเมืองสิงคโปร์

ในปีเถาะนั้น ข้าวแพงฝนแล้ง ทำนาได้แต่เล็กน้อย ก็สมดังนักปราชญ์เขาว่า ฝนแล้งเพราะดาวหาง

เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเรื่องการทัพญวน

ครั้นมาถึง ณ เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ^(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกเข้ามาว่า พระพุทธราชาธิราช เมืองนครราชสีมา พระยาพล เมืองบัตบอง พระยาวิบูลยราช นายทัพนายกอง ซึ่งตั้งรักษาด่านมะโรม แต่งให้คนไปสืบราชการที่เมืองได้ความว่า ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ องไปจับคนใหม่คุมไพร่ ๑,๕๐๐ คน เรือแจว ๘ ลำ มาแต่เมืองโจกมาเพิ่มเติม ณ ค่ายเมืองเปียม แล้วสืบได้ความว่า เมื่อ ณ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ องญวนจะมาตีเมืองกำปอด องญวนเกณฑ์ญวนเขมรให้ขึ้นปืนใหญ่ กระสุน ๓ นิ้ว ๑๑ กระบอก ปืนคาบศิลา ๓๐๐ กระบอก บรรทุกเรือไว้แล้ว แต่ยังหาได้ยกมาไม่ ครั้น ณ วันที่ ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ^(๒) ชุนวิเศษซึ่งไปลาดตระเวนทางด่านกะพงตราด ส่งตัวอ้ายพรม อ้ายทนเขมร ซึ่งญวนใช้ถือหนังสือองตงภู งบโสจัน งบอันสาด มาถึงพระยาพระเขมร จินแซกจามทงปวงว่า องผู้ใหญ่รับคำสั่งเจ้าเวียตนามให้พาเจ้าหญิงขึ้นมาตั้งที่เมืองพนมเปญอีก ถ้าพระยาพระเขมรจินแซกจามไม่เข้าด้วย จะยกกองทัพมาจับฆ่าเสียให้สิ้น และเรือกองทัพญวนตั้งอยู่ที่แหลมอังกโตน แขวง

(๑) จันทร์ที่ ๑๖ ธันวาคม

(๒) อังคารที่ ๑๘ กุมภาพันธ์

เมืองเปียม ๕ ลำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไม่ไว้ใจเกรงราชการ จัดให้พระเมือง
พระวันชาติพิมล ออกญาสุริยวงศ์คุมไพร่ ๑๕๐ คนไปช่วยรักษาเมืองกำปอด
ให้หลวงมหาดไทย หมื่นชำนาญตรี ออกญาเสนาบดีคุมไพร่ ๕๐ คนไปช่วยรักษา
เมืองเปียม ให้หมื่นสรรเพชญ์ภักดีมีหนังสือไปถึงพระยาราชโยธา ให้เร่งรัด
พระกำแพงมัทธา หลวงภักดีเดช ให้ยกพลในกองทัพที่กลับมาเมืองประจิม
เมืองกระบินทร์ เมืองประจันตคาม เมืองวัฒนานคร กลับออกไปเมืองพนมเปญ
แล้วให้หมื่นสรรเพชญ์ภักดีเกณฑ์นายไพร่ที่ท่อนันทาทานั้น ออกไปช่วย
รักษาหน้าที่เมืองพนมเปญด้วย

โปรกให้มีตราตอบออกไปว่า ญวนจะส่งเจ้าผู้หญิงมาเมืองพนมเปญนั้น
หาจริงไม่ ญวนคงจะเอาไว้เป็นหุ่นไว้เกลี้ยกล่อมเขมรต่อไป ซึ่งเจ้าพระยา
บดินทรเดชาได้จัดให้นายทัพนายกองไปช่วยรักษาเมืองเปียม เมืองกำปอดก่อน
คนยั้งน้อยอยู่ กว่าจะได้ไพร่พลกองทัพที่กลับเข้ามาเมืองประจิม เมือง
ประจันตคาม เมืองกระบินทร์บุรี เมืองวัฒนานครนั้นช่วยด้วยราชการ

และในปีมะโรงนั้น นักร้องเกิดบุตรชายด้วยแม่นางนักเขี้ยว บุตร
พระยาจักรีคนหนึ่ง ให้ชื่อว่านักร้องสุริยวงศ์

จับขุนนางเขมรที่เป็นกบฏได้ ๑๑ คน

ฝ่ายที่เมืองเขมร เมื่อเดือน ๖ พระยาจักรี (มี) กับพระยาพระเขมร
๑๗ คน รวม ๑๘ คน คบคิดกันเป็นกบฏ มีหนังสือลับไปถึงญวน ขอให้ญวน
ยกทัพพาเจ้าหญิงขึ้นมา พระยาพระเขมรจะพากันกำเริบขึ้น กำจัดพวกกองทัพ
ไทยและพระองค์ด้วงเสีย พระองค์ด้วง พระพรหมบริรักษ์ พระยาณรงค์วิชัย
พระนรินทร์โยธา ซึ่งเจ้าพระยาบดินทรเดชาให้อยู่ช่วยพระองค์ด้วงอยู่รักษา
เมือง จับได้หนังสือลับที่เขมรมีไปถึงญวน ๆ มีตอบมาเป็นหลายฉบับ มีรายชื่อ

พระยาพระเชมรเป็นแน่แล้ว ก็ให้จับได้พระยาจักรี พระยาเสนาสุคนทร (นพ) พระยาโกษาสงคราม (มุข) พระยาเสนาพิพัฒน์ (โสม) พระยาโสทรไทย (โสม) พระยาศรีนครธรรมราช (มก) พระยาวงศาธิบดี (ศรี) พระยาสุคนทรเสนา (โปด) พระยามนตรีนิชิต (โตด) มโนศุภร์กะลาภาศเสว ๑๑^(๑) คนมาตาม ให้การรับเป็นสัจย์ แต่อ้ายศรีสุคนธ์ (เตียง) อ้ายสีทิพวง (เก่า) อ้ายกลาภาศ (ม่ง) หลบหนีไปอยู่ในป่า อ้ายวราจรส อ้ายสนองไชย อ้ายแสนไชย (มัน) อ้ายพระคลัง (ศุข) รู้ตัว หนีไปหาญวน ๆ ได้ยกขึ้นมาตั้งค่ายอยู่ค่ายเปียม-ปะเตียง ๒,๐๐๐ คน ค่ายยายไทย ๑,๐๐๐ คน

ญวนยกทัพเรือมารบเขมร

ครั้นแจ้งว่าไทยรู้ตัวจับพวกกบฏได้ ตระเตรียมการที่จะสู้รบพร้อม อยู่ ความลับเสียไปแล้ว ญวนก็ส่งบทพ้อย มิได้ยกขึ้นมา พระองค์จึง พระพรหมบริรักษ์ พระยาณรงค์วิชัย จึงบอกเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร แล้วขอ ประหารชีวิตพวกกบฏเสีย ครั้นถึงเดือน ๘ มีบอกเข้ามาอีกว่า เมื่อเดือน ๘ ขึ้น ๑ ค่ำ^(๒) เวลาเช้าทัพเรือญวนใหญ่น้อย ๘๐ ลำ แลเข้ามาสู้รบกับกองทัพ เขมรที่แพรกสนนใจคลองโพลัก เขมรได้สู้รบญวนแต่เช้าจนเพลเขมรแตกไป ครั้น ๓ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ^(๓) ญวนยกทัพเรือใหญ่น้อย ๑๒๐ ลำ ไฟร์ ๓,๐๐๐ คน ขึ้นมาตีค่ายกะพงตะแบกได้ แล้วองตาดำญวน องตาดำ ยกทัพ ขึ้นมาเรือ ๑๗๐ ลำ คนประมาณ ๖,๐๐๐ เศษ ขึ้นมาตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์พระบาท ค่ายโพธิ์พระบาทนั้นเป็นที่อยู่ขององจันทร์ แล้วนายทัพนายกองจับญวนเขมร ที่มาสืบราชการได้ ชักถามได้ความว่า องตาดำญวนแม่ทัพ ให้เขมรขึ้นมาทำ

(๑) พงศาวดารกรุงกัมพูชา ๒๖๐ ว่า “๑๒ คน”

(๒) ศุกร์ที่ ๔ กรกฎาคม

(๓) ศุกร์ที่ ๑๑ กรกฎาคม

แผนที่เมืองอุคงกาไชย ลงไปอยู่แล้วจะตีก็จะแตกคอก ฤดูน้ำจะตีเมืองใหญ่
ชั้นนอกให้ยับเยินเสียก่อนจะไม่ได้มาช่วยกันได้ ได้ทรงทราบความไปบอก
ทั้ง ๒ ฉบับแล้ว ทรงพระราชดำริว่า เขมรที่เป็นกบฏก็รู้ถึงกัน นึกหาว่า
จับได้เสียเสียก่อน ถ้าจับไม่ได้ก็จะรักษาค่ายาก ญวนถือการครั้งนี้เป็น
การใหญ่อยู่ แต่กำลังพระองค์ดวงและนายทัพนายกองที่ให้อยู่เป็นเพื่อน จะ
สู้กับญวนนั้น เห็นจะต้านทานญวนไม่ได้

เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯยกทัพไปเมืองอุคงกาไชย

จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ยกออกไป
ก่อน ได้ยกไปเมื่อเดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ^(๑) ให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองซึ่งเคยกันกับ
เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้เร่งตามออกไป ให้พระยาราชสุภาวดีออกไปตั้งอยู่
เมืองกระบับนทร์ ส่งเสบียงอาหาร กระสุนดินดำ ให้จมนัสสรเพรชภักดีไปอยู่
ท่าสวย ให้คอยรับสิ่งของต่อๆ ขึ้นไปถึงเมืองบัตบองๆ จะได้ไปส่งเจ้าพระยา
บดินทรเดชาที่เมืองอุคงกาไชย ครั้งนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชาฯยกออกไปถึง
เมืองอรัญ เอาป้อมต้นปืนคาบศิลาไว้ในแอบसानด้วยไม้ไผ่ลงวางไว้บนสัปกับ
ข้างตัวท่าน ถูกไฟมุลกล่องตกลงแอบนั้นไหม้ทะลุลงไป ดินก็ลุกขึ้นลุกเอา
แขนตั้งแต่ไหล่ตลอดลงไปถึงข้อศอกปอกออกไป เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯก็
แข็งใจลงไปถึงเมืองอุคงกาไชยป่วยรักษาอยู่

ญวนตีค่ายเมืองพนมเปญแตก

วัน ๗ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^(๒) น้ามาก ญวนเห็นว่าค่ายเมือง
พนมเปญน้ำท่าท่วมแล้วผู้คนไม่มีที่อาศัย จึงยกทัพเรือเข้ามาล้อมยิงพระยา

(๑) ศุกร์ที่ ๒๕ กรกฎาคม

(๒) พุธสัปดาห์ที่ ๑๑ กันยายน

ครั้นมาถึงแรม ๑๐ ค่ำ งบตาเตียงกุน งบตาโด ให้จ้งตกเจ้าเมือง
โงฏกคุมกองทัพไปตีเมืองอุตงกาไชย จ้งตกจึงบังคับให้องลันบินซึ่งคุมไพร่
๑,๐๐๐ คน ตั้งอยู่ท่ากะพงหลวง กับองตนผู้องเตก งบลันบิน คุมไพร่
๒,๐๐๐ คน เรือแงหาย เรือแงโอ เรือแงเล ๗๐ ลำ ยกขึ้นไปตามคลอง
อุตงกาไชย เวลา ๓ ยามเศษ พอรุ่งเช้าถึงวัดแก้วขึ้นเดินบกไปตามชายป่า
ทางหนึ่ง จ้งตกคุมไพร่ ๒,๐๐๐ ยกไปทางหนึ่ง หมายจะปล้นเอาค่ายอุตง
กาไชย พร้อมกัน

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาจันฉนวนได้ ตามได้ความว่า ถ้าฉนวนจะ
ยกเข้ามาตีเมืองอตุองกาไชย จึงจัดทัพช้างที่มีอยู่ไว้กับไพร่พล ถ้าฉนวนยกมา
เมื่อใดระดมยิงด้วยปืนยาวปืนเล็ก

ปากคลองพระยาฯ ได้ตั้งบ้อม ๓ บ้อมชักปึกกาถึงกัน จัดให้พระสำแดงฤทธิรงค์ พระณรงค์ฤทธิเดช พระพิมาย คุมกองทัพเมืองนครราชสีมา ให้หลวง อินทรคชลักษณ์ คุมกองทัพเมืองนครเสียมราชอยู่รักษา แล้วให้พระยาพลเมือง บัตบองคุมกองทัพเมืองบัตบองไปตั้งอยู่แขวงเมืองบาทริมหน้าทางเมืองโจฎก กองหนึ่ง ให้พระยาจตุรงคนรินทรวิชัยคุมกองทัพเมืองชุนัน เมืองลาตปะเีย ไปตั้งอยู่แขวงเมืองไพรกระบาทริมหน้าทางเมืองโจฎกกองหนึ่ง แล้วจัดให้พระยา กลาโหม พระยารามาเดโซ คุมกองทัพพระยาพระเขมรไพรพลหัวเมืองฝ่าย ตะวันออก ไปตั้งคอยสกัดรอนเรือลำเลียงญวนไปมาทางลำน้ำเกาะแตง ให้ แยกย้ายคนให้หลายทาง ให้พระยาเดโชเจ้าเมือง เมืองกะพงสวายกับไพรพล ซึ่งมารับราชการอยู่ ณ เมืองอุตงฯ ไซย กลับมาตั้งค่ายที่ลำน้ำสะโงแขวง เมืองกะพงสวายแห่งหนึ่งให้มั่นคง

ญวนพุดกับเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นทางไมตรี

ฝ่ายองญวนซึ่งตั้งอยู่ที่ท่ากะพงหลวง ให้ญวนมาพุดกับเจ้าพระยา บดินทรเดชาเป็นทางไมตรีว่า จะให้พระองค์ด้วงมีหนังสือไปชวนกองมรดา และญาติพี่น้อง แล้วญวนจะส่งมาให้อยู่พร้อมมูลกัน เจ้าพระยาบดินทรเดชา เห็นว่าเป็นอุบายให้เราตีความประมาทหนึ่งเสียไม่ตอบ แล้วภายหลังญวนก็มา รบควนว่า ให้มีหนังสือลงไปกราบทูลพระเจ้าเวียดนามขอเป็นเมืองขนตามเดิม แล้วเจ้ากรุงเวียดนามก็จะส่งเจ้าผู้หญิงญาติพี่น้องมาอยู่ให้พร้อมมูลกัน ญวน ว่าแล้วก็กลับไป ฝ่ายกองทัพญวนที่ตั้งอยู่ที่ท่ากะพงหลวง องญวนแม่ทัพ ใช้ให้ญวนไปมาหาพระองค์ด้วงอีกหลายครั้ง เตือนจะขอเอาหนังสือ แล้วญวน พุดจาวว่า เจ้าเวียดนามให้เลไปขนนางผู้ใหญ่มีหนังสือมาถึงแม่ทัพญวนว่า เจ้าเวียดนามเที่ยวตรึงคน มีพระทัยกว้างขวาง ยกโทษบรรดาขุนนางพระยา

พระเชมร แล้วจะส่งเจ้าหญิงญาติพี่น้องให้พระองค์ด้วงๆ จะได้อยู่พร้อมมูล
กัน จะได้ครอบครองเมืองเชมรให้อยู่เย็นเป็นสุข พระองค์ด้วงปรึกษาเจ้า
พระยาบดินทรเดชา นายทัพนายกองพร้อมกันว่า ให้พระองค์ด้วงมีหนังสือ
เป็นอักษรเชมรไปยังองค์มหาราชดาหยาน องค์มหาราชดาหยาน ซึ่งสำเร็จราชการ
อยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน ใจความว่า พระยาพระเชมรทั้งปวงเกิดความวิวาทกับ
ญวนแต่ในปีก่อน พระยาพระเชมรทั้งปวงจึงบอกขอเราออกมา สมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เราออกมา
บังคับบัญชา พระยาพระเชมรอาณาประชาราษฎร์หัวเมืองทั้งปวง ขอสิทธิ
บุญของทั้ง ๒ ช่วยทะนุบำรุงกราบทูลพระเจ้าเวียงคนามให้เราได้พึ่งบุญบารมี
พระนครใหญ่ทั้ง ๒ ราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะได้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วหน้า ด้วย
พระยาพระเชมรหัวเมืองทั้งปวงโศกเศร้า หำรู่ผิดและชอบไม่ รับประทาน
โทษเสียเถิด ส่งหนังสือไปให้แม่ทัพญวน

ญวนรื้อค่ายไปตั้งอยู่เมืองพนมเปญ

ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ^(๑) องญวนแม่ทัพใช้ให้องเวียนมาหา
เจ้าพระยาบดินทรเดชาว่า องญวนจะรื้อค่ายที่ท่ากะพงหลวง ค่ายเกาะจีน
ค่ายปากคลองพระยาฤๅถอยลงไปตั้งฝั่งราชการเมืองพนมเปญ ครั้น ณ เดือน ๓
ขึ้น ๑๓ ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชาให้นายทัพนายกองไปตรวจดู เห็นญวน
รื้อค่ายจากกะพงหลวง และค่ายเกาะจีน พระยาฤๅญวนไปตั้งอยู่เมืองพนมเปญ
พร้อมกันอยู่ ญวนจะคิดราชการประการใด ยังหาทราบไม่

(๑) พุทธศักราชที่ ๕ กุมภาพันธ์

ญวนให้มีราชสาส์นไปทูลขอเจ้าหญิงต่อเจ้าเวียงคนาม

ฝ่ายที่เมืองอุตงกาไชย เมื่อ ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ^(๑) ญวน
 สันนิษฐานการกับหม่อมกลีบภรรยาพระองค์ด้วงบุตรหญิงคน ๑ ชันมาให้ แต่
 เจ้าหญิงนั้นญวนยังเอาไว้ที่ค่ายพนมเปญ ญวนว่าแก่พระองค์ด้วงว่า ให้มีพระ
 ราชสาส์นแต่งเครื่องบรรณาการไปทูลขอเจ้าหญิงต่อเจ้าเวียงคนามก็จะโปรดให้
 พระองค์ด้วงเกรงพระราชอาญาอยู่ ก็ยังมีรับคำตอบญวน จึงพูดว่าจะขอ
 ปรีกษาพระยาพระเชมรให้พร้อมกันก่อน ถ้าพระเจ้าเวียงคนามจะโปรดให้เมือง
 เชมรเป็นข้าขอบขัณฑสีมา เหมือนครั้งพระนารายณ์รามผู้บิดาเราตั้งนั้นก็จะมี
 ไปได้ ญวนก็ขอครัวแขก ครัวญวนที่เชมรจับมาแต่เมืองพระตะพัง เมือง
 กระมอนสอ เมืองปาสัก ๔๐ คน พระองค์ด้วงตอบว่า คนหาได้อยู่ที่เมือง
 เชมรไม่ ส่งเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร จะต้องมียกหนังสือเข้าไปถึงท่าน
 เสนาบดีให้กราบทูลขอก่อน ญวนถามว่า เมื่อไรจะรู้ความ พระองค์ด้วงว่า
 ขอผิดไป ๓ เดือน

ญวนมาเตือนพระองค์ด้วงให้ส่งญวน ๔๔ คน

ฝ่ายที่เมืองเชมร ครั้นมาถึงเดือนนี้ ญวนก็มาเตือนอีกว่าถึงกำหนด
 แล้ว เมื่อไรจะได้คน ๔๔ คน พระองค์ด้วงตอบว่าผู้ถือหนังสือเข้าไปยัง
 ไม่กลับออกมา จะได้หรือไม่ได้ก็ไม่แจ้ง จะต้องให้พระยายมราช พระยา
 ราชมন্ত্রী เข้าไปวิงวอนท่านเสนาบดีให้กราบทูลขอมอบมาให้จึงได้ ญวน
 จึงว่าถ้าตั้งนั้นแล้ว ในเดือน ๓ ปีใหม่ข้างญวน ขอให้แต่งทูตถือสุกษ
 าคมเครื่องบรรณาการขึ้นไปเฝ้าพระเจ้าเวียงคนาม ขอโทษพระยาพระเชมรและ
 ราษฎรที่ทำผิดมาแต่ก่อนนั้น แล้วให้ยอมเป็นเมืองขึ้นตามอย่างธรรมเนียม

(๑) อังคาร ที่ ๑๓ ตุลาคม

เจ้าเวียดนามก็คงจะโปรดยกโทษให้ ถ้าถึงเดือน ๓ ไม่ส่งทูตขึ้นไปแล้ว
องญวนผู้ใหญ่ให้เตรียมกองทัพไว้ จะให้ตีเมืองเขมรให้ได้ในคราวนี้

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาแจ้งดังนั้น เห็นว่าทัพญวนมาครั้งนี้
ไม่เหมือนเมื่อครั้งองค์เย็นกุน จะตั้งค่ายดูแลด้านทางทิศชบกล เขมรจะไป
จับกุมผู้คนมาสืบสวนราชการก็ได้ ให้ข้าหลวงในกองทัพไปลอบดูลำแม่น้ำ
ก็แลเห็นเรือญวนบรรทุกข้าวเสบียงและคนขนมาส่งที่เมืองพนมเปญ ๔ เที้ยว
เป็นเรือ ๑๙๘ ลำ ทั้งเรือยกมาก่อนประมาณ ๒๐๐ เศษ แลดูใจพระยา
พระเขมรก็ยืนย่อนครั้นคร้ามไปหมดหาเข้มแข็งเหมือนแต่ก่อนไม่ ครั้นจะไม่เป็น
ไม่ตรีด้วยก็เห็นว่าพระยาพระเขมรไพร่บ้านพลเมืองคงจะกลับใจไปเสียเพราะ
อดอยาก ด้วยเขมรฝ่ายเราได้อาศัยลูกคำญวนขึ้นมาซื้อขายได้สิ่งของและเกลือ
รับประทาน ด้วยที่เมืองพนมเปญ ญวนก็ให้ตั้งตลาดซื้อขายกันสนุกสนาน เขมร
ฝ่ายญวนก็เบิกบานมีที่ซื้อขายกินไม่อดอยาก เขมรฝ่ายเราจะไปซื้อกินก็ได้ ญวน
ก็ไม่ห้ามปรามทำตีสันทเหมือนพวกเดียวกัน เห็นว่าการจะผันแปรเป็นอื่นไป
ก็ให้พระองค์ด้วงรับคำตอบญวนว่า จะแต่งทูตถือสุภอักษรขึ้นไป ณ เดือน ๓
ขึ้น ๖ ค่ำ^(๑) เป็นแน่แล้ว ๆ ญวนก็ลาไป

ห้องตราตอบหนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา

พอหลวงสวัสดิ์ต้นกระเชิญห้องตราตอบหนังสือเจ้าพระยาบดินทร-
เดชาออกไปถึง มีความว่า ญวนยกมาครั้งนี้ตั้งอยู่เมืองพนมเปญเป็นอันมาก ใช้
คนมาบอกพระองค์ด้วงแต่งทูตไปสารภาพยอมขึ้นกับญวนแล้ว จะส่งเจ้าผู้หญิง
ญาติพี่น้องมาอยู่ให้พร้อมมูลกัน การครั้งนี้เป็นการใหญ่เหลือปัญญาเจ้าพระยา
บดินทรเดชา ขอกระแสนพระราชมารจะให้สู้รบหรือจะให้ประนีประนอมกันเสีย

(๑) ศุกร์ ที่ ๒๒ มกราคม

ให้แล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมว่า ถ้าจะให้คิดไปตามการแล้ว วิสัย
 ญวนไม่มีความสุจริต ยกตนข่มท่าน คิดแต่จะเอารัดเอาเปรียบเสียทุกครั้งทุกที
 ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขอมเอาเมืองบันทายมาศ ครั้น
 แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็กันเอาเมืองเขมรไปเป็นสิทธิ์
 ของตัว มาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ก็กันเอาเขตแดนเมืองเวียงจันทน์ไป เหลือที่จะ
 อดทน ซึ่งญวนมาชวนพดเป็นทางไมตรีนั้นเหตุอันใด ญวนสู้รบฝีมือท้าว
 ทหารฝ่ายเราไม่ได้หรือ ญวนจึงพดเป็นทางไมตรี คิดให้เห็นความก่อน ที่ญวน
 ให้นัการดาบุตรภรรยาของตัวมานั้น ญวนคิดแล้วจะยึดเอานัการดาภรรยา
 พระองค์ตัวไว้หาต้องการไม่ ต้องเสียข้าวเกลืออี่แปะเปล่าๆ ส่งมาให้เสียดีกว่า
 ญวนให้มาก็จะให้ผูกพันพระองค์ตัวเราเป็นของญวน ทั้งจะได้ข้าวได้คุณเป็น
 ทางพดต่อไป เขมรจะให้เห็นความคิดใหม่จะล้างความคิดเก่า ด้วยเจ้ามีนมา
 ทำกับเขมรยับเยิน เขมรจึงได้แตกร้างจากญวน ซึ่งญวนว่าให้พระองค์ตัว
 แต่งพระยาพระเขมรคุมสิ่งของไปถวายเจ้าเวียตนาม แล้วให้มีหนังสือไปขอ
 เจ้าหลานผู้หญิงซึ่งตกอยู่กับญวนนั้น ทรงพระราชดำริไม่เห็นว่ญวนจะให้
 เจ้าหญิงมา ญวนจะเอาไว้แย่งแผ่นดินเขมรเล่นมิดีหรือ ถ้าให้มาก็เหมือนให้
 เมืองเขมรเสียเหมือนกัน ด้วยญวนได้ผลประโยชน์ในเขมรเป็นอันมาก โดย
 ความรักเมืองเขมร สู้ลงทุนรอนเสบียงอาหารรพลชั้นมารักษาติดตามจะเอา
 เมืองเขมรคืน ไฟรพลล้มตายเสียเป็นอันมาก ญวนก็มีทีฐิमानะเสียตายทุนรอน
 จะให้เจ้าผู้หญิงมาง่าย ๆ ที่ไหน ซึ่งพระองค์ตัวพดไปกับญวนว่า จะมีหนังสือ
 เข้ามาขอญวนเขมรยังท่านเสนาบดีก่อน ถ้าโปรดก็จะได้ ถ้าไม่ให้ใน ๓ เดือน
 จึงจะรู้แน่ ถึงกำหนดแล้วญวนก็คงจะลงมาฟังความ ถ้าจะได้พดจากกับญวน
 ต่อไปอีก ก็ให้พระองค์ตัวพดว่า พระองค์ตัวมีหนังสือไปยังท่านเสนาบดีแล้ว
 ท่านเสนาบดีมีหนังสือออกมาถึงพระองค์ตัวว่า ถ้าญวนส่งเจ้าผู้หญิงมาให้อยู่

กับพระองค์ด้วงพร้อมญาติวงศ์กันแล้ว พระองค์ด้วงได้จัดการบ้านเมืองเขมรให้ไพร่บ้านพลเมืองได้อยู่เย็นเป็นสุขเหมือนเมื่อพระองค์เองเป็นเจ้าเมืองกัมพูชาครั้งนั้น อย่าว่าแต่ญวนแขก ๔๔ คนเลย ถึงญวนซึ่งได้ส่งเข้าไปไว้ ณ กรุงเทพมหานคร มากน้อยเท่าใดก็จะคืนให้ทั้งสิ้น ประการหนึ่งกองทัพขาดเสบียงอาหารก็ไม่บอกเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร บอกขอไปแต่ที่เมืองจันทบุรี เมืองตราด จะมีข้าวเกลือมาเลี้ยงกองทัพได้หรือ

เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ มีหนังสือถึงองญวน

เจ้าพระยาบดินทรเดชาฯ ทราบท้องตราดังนี้แล้ว จึงให้พระองค์ด้วงแต่งพระยามหาเทพ พระยาสุภาวราช พระยารวงศาธิราช หลวงไชยสงคราม ขุนสนิทเสน่หาลำไปหาองญวนผู้ใหญ่ที่ค่ายพนมเปญโดยเป็นการเยี่ยมเยียน จึงมีหนังสือไปด้วยมีใจความว่า ได้บอกขอญวนแขก ๔๔ คนเข้าไป ท่านเสนาบดีได้กราบทูลรับสั่งว่า ถ้าองญวนช่วยกันทำนุบำรุงเมืองเขมร ซึ่งเป็นเมืองน้อยให้อยู่เย็นเป็นสุขเหมือนครั้งพระองค์เองแล้ว อย่าว่าแต่คน ๔๔ คนเลย ถึงจะขอญวนเชลยที่จับได้ส่งเข้าไป ก็ขอพระราชทานให้ทั้งสิ้น แต่ญวนแขกรายนี้ก็ยังไม่มีรับสั่งให้ส่งออกมา ครั้นพระยายมราช พระยาราชมนตรีเข้าไปเฝ้า ถ้าได้คนออกมาเมื่อไรก็จะบอกมาให้แจ้ง

พระองค์ด้วงแต่งทูตให้เชิญศุภอักษรไปเมืองเว้

ครั้นมาถึงเดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๑) พระองค์ด้วงแต่งให้พระยาราชเดช พระยาบวรนายก พระยารณาริบัติ เป็นทูต เชิญศุภอักษรเครื่องราชบรรณาการไปเมืองเว้ ช้างพลายสูง ๔ คอก ๑ คืบ ๒ ช้าง งาช้าง ๒ กิ่ง หนัก ๕๐ ชั่ง

(๑) ศุกร์ที่ ๒๒ มกราคม

นอระมาต ๒ ยอด หน้า ๒ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ผลกระวานหนัก ๕๐ ชั่ง ผลเร่ว
หนัก ๕๐ ชั่ง รงหนัก ๕๐ ชั่ง ขิงหนัก ๕๐ ชั่ง นารี ๒๐ หม้อ ตามธรรมเนียม
อย่างพระนารายณ์รามาริบัติผู้บิดาทำมาแต่ก่อน องคูนเมืองโจกก็ส่งทูตไป
เมืองเว้

เจ้าพระยาบดินทรเดชากราบบังคมทูลเรื่องทัพญวน

ฝ่ายเจ้าพระยาบดินทรเดชาทำหนังสือบอกให้พระยาไชยวิชิตผู้รักษา
กรุงเก่า พระยาอมราช พระยาราชมนตรีเขมรถือเข้ามา ใจความว่า ซึ่งบอก
ขอข่าวที่เมืองจันทบุรี เมืองตราดนั้น ก็เพราะมีกระแสน้ำส่วไว้แต่เดิม ครั้น
จะบอกขอเข้ามา ณ กรุงเทพมหานคร ก็เห็นว่าเป็นทางไกลนัก ซึ่งราชการ
ญวนเขมรครั้งนั้นสู้รบหักโหมเอาด้วยกำลังนายทัพนายกองทกล้วนทหาร ก็เห็น
ว่าคนเก่าที่เคยทำทัฬหีมาด้วยกันก็ล้มตายไปเสียมากแล้ว มีแต่คนใหม่ ๆ ไม่
เคยการทัฬหีประการหนึ่งทั้งเสบียงอาหารก็ไม่พอจ่ายแจกกัน ประการหนึ่ง
พวกพระยาพระเขมรรู้ว่าญวนชนมาครองนักษัตรตกใจพากันลงอยู่เรือบ้าง อพยพ
ครอบครัวไปอยู่ป่าบ้าง พระยาพระเขมรผู้ใหญ่เข้าชื่อกันทำเรื่องราร้องว่า
ขอให้เป็นไมตรีกับญวนเสียเถิด เขมรจะได้มีความสุข ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษา
กับพระองค์ด้วงเห็นว่า ถ้าไม่เป็นไมตรีกับญวนก็คงจะได้รับพंगกันถึงสาหัส
ถ้าเสียท่วงทีก็จะเสียพระเกียรติยศ ทั้งพระยาพระเขมรก็จะดูหมิ่นประมาทได้
ถ้าแต่งพระราชสาส์นไปอ่อนน้อมโดยดี ญวนไม่ส่งเจ้าผู้หญิงมาให้ตามสัญญาไว้
ก็เป็นคนเสียสัตย์ พระยาพระเขมรทั้งปวงก็คงจะโกรธว่าญวนพูดไม่จริง ก็มี
น้ำใจสู้รบกับญวน กำลังศึกก็จะแข็งขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าก็จะได้ทำการฉลอง
พระเดชพระคุณได้ถนัด เที่ยวนญวนก็ชักโยงเอาแต่การพอให้แล้วไปได้ ก็
ต้องคิดผันแปรไปตามการ จึงได้ให้พระองค์ด้วงแต่งทูตขึ้นไปเมืองเว้ ญวน

แขก ๔๔ คนนั้นได้รับปากว่าจะให้แก้ฉนวนแล้ว ขอรับพระราชทานให้ได้ออกไปด้วย

พระกระแสรับสั่งตอบเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ลัศักราช ๑๒๐๙^(๑) ปีมะแม นพศก เป็นปีที่ ๒๔ พระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่าเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ได้ทรงทราบหนังสือบอกแล้ว จึงให้มิตราตอบออกไปว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาอยู่ใกล้เห็นการจะทำได้ อย่างไร ก็ให้ผ่อนปรนไปตามการเกิด ได้พระราชทานฉนวนแขกให้พระยาไชยวิชิต พระยายมราชเขมรคุมออกมาแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชาจึงให้พระองค์ด้วงส่งฉนวนแขกไปให้องตาเตียงกุนที่ค่ายพนมเบญ ้องตาเตียงกุนก็รับไว้

ราชทูตที่ไปเมืองเว้เฝ้าเจ้าเวียตนาม

ฝ่ายพระยาราชเดช พระยารณานิบัติ พระยาบวรนายก ซึ่งเชิญศุภอักษร คุมเครื่องราชบรรณาการขึ้นไปเมืองเว้เนั้น เจ้าพนักงานได้พาขึ้นเฝ้าเจ้าเวียตนาม ครึ่งหนึ่ง ก็ไม่ตรัสปราศรัยด้วยแต่สักคำหนึ่ง ทูตขึ้นไปแต่ก่อนเคยมีงวให้ดู เป็นธรรมเนียม ครึ่งนั้นไม่มีงวให้ดูรับรองทูตตามธรรมเนียม ครั้นเดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ^(๒) ้องเลโบส่งทูตลงมาเมืองไซ่ง่อนแล้วมีหนังสือมาว่า ทูตจะไป จมก้อง ๓ ปีครึ่งหนึ่ง ก็ให้ไปส่งเครื่องบรรณาการที่เมืองโจกเถิด อย่าให้ขึ้นไปเมืองเว้เลย

(๑) พ.ศ. ๒๓๐๘

(๒) อังคารที่ ๓๐ มีนาคม

เจ้าเวียงคนามให้พระองค์ด้วงเป็นเกมนักวัดเวียง^(๑)

แล้วให้ขุนนางญวนถือตรามาถึงองศาเตียงกุน ให้ตั้งพระองค์ด้วงเป็นเกมนักวัดเวียง แปลว่าเป็นเจ้าเขมรอยู่กักหนึ่ง แล้วให้ส่งเจ้าผู้หญิงให้พระองค์ด้วงด้วย ทูตกับขุนนางญวนมาถึงเมืองพนมเปญ เมื่อเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ^(๒) แล้วพระองค์ด้วงก็ได้รับตราตั้งและเสื่อหมวกสำหรับยศข้างญวน และตราสำหรับประทับราชสาส์นขึ้นไปเมืองเว้ ๒ ควาง ที่ค่ายองศาเตียงกุน ครั้นเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๓) องศาเตียงกุนก็ส่งองมี งบภา งบสงวน ให้พระองค์ด้วง ครั้นเดือน ๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ^(๔) นายทัพนายกองญวนซึ่งอยู่เมืองพนมเปญก็เลิกไปหมด การเมืองเขมรก็เป็นอันสำเร็จแต่ครั้งนั้นมา เมืองอุดงภาไชยก็เปลี่ยนชื่อว่า เมืองอุดงมีไชย แล้วเจ้าพระยาบดินทรเดชา นักองค้วง ก็ส่งพระยาราชเดช พระยารนาธิปัตย์ ทูตซึ่งไปเมืองเว้เข้ามาถึงกรุงเทพมหานครในเดือน ๗ นั้น

เจ้าเวียงคนามเที่ยวตรัสสนพระชนม์

เจ้าจอมราชบุตรเป็นเจ้าเวียงคนามต่อดึก

ครั้นภายหลังมีหนังสือเลไปมาถึงนักองค้วงว่า เจ้าเวียงคนามเที่ยวตรัสสนพระชนม์ เมื่อเดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ^(๕) อยู่ในราชสมบัติ ๗ ปี พระชนม์ได้ ๒๓ ปี ขุนนางจึงยกเจ้าจอมราชบุตรขึ้นครองราชสมบัติเมื่อเดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ^(๖) อายุได้ ๗ ขวบ ตั้งยหื้อว่าต่อดึก ให้พระองค์ด้วงแต่งทูตไป

(๑) ราชพงศาวดารกรุงกับพม่าว่า “เดาบางกวิกเกริง”

(๒) อาทิตย์ที่ ๒ พฤษภาคม

(๓) พุธหัตถีที่ ๒๐ พฤษภาคม

(๔) อังคารที่ ๒๕ พฤษภาคม

(๕) ศุกร์ที่ ๕ พฤศจิกายน

(๖) พุธที่ ๑๐ พฤศจิกายน

ค่านับพระศพและแผ่นดินใหม่ พระองค์ด้วงก็แต่งตั้งไปค่านับพระศพตามอย่างธรรมเนียม แล้วทุกคนกลับมาแจ้งความว่า อดทนอดกลั้นซึ่งเป็นบุญน้อยช่วยว่าราชการแผ่นดินมาแต่ครั้งเจ้าเทยวทรินช่วยว่าราชการต่อไป

พระองค์ด้วงเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อเดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ^(๑) โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาเพชรพิชัย (เสื่อ) กับเจ้าพนักงานทุกตำแหน่ง คุมเครื่องอิสริยยศสุพรรณบัฏจารึกพระนามออกไปเมืองเขมร ให้เสกนักพระองค์ด้วงพร้อมด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ^(๒) เป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ทรงพระนามว่า พระหริรักษ์รามธิบดี ศรีสุริโยพันธุ์ ธรรมิกวโรดม บรมศรีอินทรา มหাজักรพรรดิราช บรมนาถบรมบพิตร สถิตเป็นอัครกัมพูชาธิบดีราช โอภาสชาติวรวงศ์ ดำรงกัมพูชามหาประเทศราชนคร บวรวิวัฒนาภิเษก เอกอัครมหาเขมวราธิบดีนทร นรินทรวิสุทธิอุดม บรมบพิตร^(๓) เจ้ากรุงกัมพูชา ถ้าจะใช้ศุภอักษรเข้ามา ใช้ตราว่าแต่องค์พระหริรักษ์เจ้ากรุงกัมพูชาเท่านั้น องค์พระหริรักษ์จัดเครื่องบรรณาการเข้ามาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตามอย่างธรรมเนียมทุกปี คือ ผ้าแพรเขมร ๕๐ ผืน ผ้าขาว ๒๐๐ ผืน ขี้ผึ้งหนักหาบ ๑ ผลแว่นหนักหาบ ๑ ผลกระวานหนักหาบ ๑ กรังหนักหาบ ๑ รงหนักหาบ ๑ น้ำรัก ๕๐ กระออม แล้วคิกถึงพระเดชพระคุณจึงจัดเพิ่มเติมขึ้นอีก ผลกระวานหนัก ๕๐ หาบ

(๑) พุทธที่ ๑๘ มกราคม

(๒) พุทธที่ ๘ มีนาคม

(๓) ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชาว่า “พระหริรักษ์รามธิบดี พระศรีสุโยพรรณ ธรรมิกวโรดม บรมสุรินทรา มหাজักรพรรดิราช บรมนาถบรมบพิตร สถิตเป็นอัครยอดรัฐราชบุรุษ โอภาสชาติวงศ์ บำรงกัมพูชามหาอินทปัตนคร บวรดิเรกเอกราช ขัตติโยมหาธิบดีนทร นรินทรวิสุทธิอุดม บรมบพิตร”

งานศพเจ้าพระยาบดินทรเดชา

ครั้นถึงเดือน ๖ ได้ทำการพระเมรุพระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกยาเธอ
 ทัง ๓ พระองค์เสร็จแล้ว ให้พระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาบดินทรเดชา
 ที่วัดสระเกศ เมื่อ ณ วันเดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ^(๑) ฝ่ายที่กรุงกัมพูชา องค์
 พระหริรักษ์ทราบ ว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา ถึงอสัญกรรมแล้ว จึงให้ปลุกแก่ง
 ๒ ห้องขึ้นที่หน้าค่ายใหญ่ เมืองอุดมไชย แล้วขึ้นรูปเจ้าพระยาบดินทรเดชา
 ขึ้นไว้ ถึงปีก็บังสุกุลรูปเจ้าพระยาบดินทรเดชาเสมอทุกปีที่ศาลนน พระยา
 พระเชมรราชภูเรียกว่า “ศาลองค์บดินทร์” มาจนทุกวันนี้

(๑) อังคาร ที่ ๒๙ พฤษภาคม

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับญวนและเขมร

ในรัชกาลที่ ๔

ทรงแก้สร้อยพระนามองค์สมเด็จพระหริรักษรามมา เจ้ากรุงกัมพูชา

ฝ่ายองค์สมเด็จพระหริรักษรามมา เจ้ากรุงกัมพูชา ถวายศุภอักษรเข้ามาขอเปลี่ยนพระนามใหม่ ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์ตั้งซึ่งเป็นเจ้ากัมพูชาแต่ก่อน แต่ก่อนเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร เมื่อยังทรงผนวชอยู่ได้ไปเฝ้าคุ้นเคยโดยเคารพนับถืออันสนิท ครั้นทราบว่าเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว มีความชื่นชมยินดี บัดนี้ก็มีศุภอักษรถวายเข้ามาขอพระราชทานชื่อใหม่ จึงทรงพระราชดำริว่า จะแก้ชื่อเดิมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไม่สมควร จึงเพิ่มเติมบ้างเล็กน้อยให้สมตามความปรารถนา จึงโปรดฯ ให้จารึกนามว่า องค์สมเด็จพระหริรักษรามมหาอัคราธิบดี ศรีสุริโยประพันธ์ ธรรมมิศวโรดม บรมศิรินทร บวรมหาจักรพรรดิราช พิกาศนาถบพิตร สถิตเป็นนิศรกัมพูชารัตนราช โอภาสชาติวรวงศ์ ดำรงกัมพูชามหาประเทศราชนคร บวรวิวัฒนาดิเรก เอกอัครมหาเขมราธิบดินทร นรินทรวิสุทธิอุดม บรมบพิตร แล้วพระราชทานออกไป

ทูตฝรั่งเศสเข้ามาทำหนังสือสัญญา ๓๒ ข้อ

ครั้นมาถึงเดือน ๘ ๒๔๓๕ ชาติ มายิสตี นาโปเลอนอัมเปรอ (๑) พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส แต่งให้มองซิเออร์ มงติคนี (๒) ราชทูตนาย ๑ มาด้วยเรือไฟชื่อ

(๑) Sa Majesté Napoleon III, L' Empereur des Français. พระเจ้านาโปเลียนที่ ๓ บรมราชาธิราชแห่งประเทศฝรั่งเศส

(๒) มงซิเออร์ ชาร์เลอส์ หลุยส์ นิโกลาส์ มักซีมีเลียน เดอ มงติญี

กัสดินส์ลำ ๑ ชื่อมารโซลำ ๑ เรือใบชื่อกาบรีชีเออเชอลำ ๑ รวม ๓ ลำ
 กำมะโตดชื่อโคตโควิเล พระยามหาอรรณนิกร พระยาสมุทรบรรณรักษ์
 บอกขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ^(๑) ครั้น ณ วัน
 พุทธศักราช เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้เรือลงไปรับ
 มงตึกนี้กับขุนนางฝรั่งเสมาด้วยเรือไฟลำเล็กของเขาชื่อมารโซ ถึงกรุงเทพ
 มหานคร ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ได้ถึงเป็นสลุตรตรงแผ่นดิน ๒๑ นก
 หึ่ง ๒ ฝูง คราวนั้นที่ตึกรับแขกเมืองกงสุลอังกฤษอาศัยอยู่ และเรือนจาก
 สำหรับทศที่ปากคลองผดุงกรุงเกษมก็ติดเสียว่าเป็นเรือนจากไม่สมควร เพราะ
 ฉะนั้นจึงให้ขุนอาศัยอยู่ท่อนั้น บ้านสมเด็จพระยาองค์ใหญ่

ครั้น ณ วันพุทธศักราช เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ^(๒) เข้าเฝ้าออกใหญ่
 ณ พระที่นั่งสุทิวลาปราสาท ถวายจากเขียนมีกรอบเหมือนกระจกเท่าคน รูป
 พระเจ้าอัมเปอร์แผ่น ๑ รูปอัมเปอร์สมเหสีแผ่น ๑ เครื่องมงคลราชบรรณาการ
 ปืนเปรี่ยมทองกระสุน ๖ นิ้ว บอก ๑ รวงเกวียนใส่กระสุนดินดำราง ๑ หีบ
 ใส่กระสุนแตก ๒ หีบ ใส่ดินดำ ๒ หีบ รวม ๔ หีบ เครื่องม้าเทียมลาก ๔ สำหรับ
 ระบายแขวนกำไลมีกิ่งเป็นดอกไม้จกกลจานแก้วรองปักเทียน ๒ ชั้น ๆ ที่ ๒ ที่ ๓
 เป็นก้านชดไม่มีดอกไม้จกกลระย้า ๑ ฉากแผ่นที่เมืองปารีสพับ ๑ ฉากอย่าง
 แต่งตัวทหารพับ ๑ ฉากตำราเล่นหมากรุกแผ่น ๑ ตัวหมากรุกหีบ ๑
 ถ้ามองคู่ ๑ หีบใส่รูปชักต่าง ๆ สำหรับดูถ้ามองหีบ ๑ ปืนโก้ม้าล้องหัน
 ยิงได้ ๕ นัดหีบ ๑ หีบแก้วครอบมีนกร่องได้ ๒ นกหีบ ๑ แก้วทับกระดาศ
 ใหญ่ ๕ เล็ก ๔ รวม ๙ หีบเทียนสำหรับปักกระย้า ๖ หีบ

ของส่วนมงตึกนี้ถวาย ม้าสูง ๒ สอกม้า ๑ หีบเหล้าหีบ ๑ เครื่อง
 แต่งตัว ๑

(๑) วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๕๘

(๒) วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๕๘

ของสมเด็จพระเจ้าอัมเปโร ถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เครื่องขับไฟ ๑ ตูเขียนฉาก ๑ ปืนโก้ม้ากลิ้งหนึ่งได้ ๕ นัดบอก ๑ แก้วทับกระตาส ๑ นาฬิกาตั้ง ๑ กล้องส่องดูของเล็กให้เป็นใหญ่ ๑

ครั้น ณ วันเดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ^(๑) จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ตั้งผู้รับสั่งให้ประชุมปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยมองซิเออร์ มองติคินี คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์น้อย ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาวังวิงศ์มหาโกษาธิบดี ที่พระคลัง ๑ เจ้าพระยายมราช ๑ รวม ๕ ประชุมทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เป็นสัญญา ๓๒ ข้อ เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือสัญญานั้น ได้ถึงวันสฤตที่ป้อมวิชัยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ฝ่ายฝรั่งเศสก็ถึงวันขึ้นที่เรือรบสฤต ๒๑ นัด ครั้นทำหนังสือสัญญาตกลงแล้ว มองซิเออร์ มองติคินีว่าจะไปทำสัญญากับเมืองญวนด้วย ให้เรือกำปั่นกัสตินส์ถือหนังสือบอกล่วงหน้าไปก่อน

ทูตฝรั่งเศสไปเมืองเขมรและเมืองญวน

ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำ^(๒) มองติคินีเข้ามาเฝ้ากราบถวายบังคมลากลับไป ความในข้อสัญญาและการที่รับรองทูตนั้นแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุนั้นแล้ว มองซิเออร์ มองติคินี ราชทูตฝรั่งเศสว่าจะไปทำหนังสือสัญญาที่เมืองเขมรเมืองญวนนั้น ไม่มีล้ามญวนล้ามเขมร ขอล้ามญวนล้ามเขมรที่กรุงออกไป จึงโปรดฯ ให้พวกญวนเข้ารับ ๒ คน เขมรล้าม ๒ คนไปกับมองซิเออร์ มองติคินี ไปแวะที่เมืองจันทบุรี ขึ้นไปหาพระยาวิชัยธิบดีผู้ว่า

(๑) พุทธศักราช ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๘

(๒) วันที่ ๑๕ กันยายน

ราชการเมือง วันหนึ่งแล้วก็กลับใช้จากรไปถึงเมืองกำแพงเพชร เมื่อ ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๑) มอญซิเออร์ มอญคิกนี ได้ส่งหนังสือโคร่งข้อสัญญา และหนังสือ มอญคิกนีให้ออกญาแสนอันขัตตสังขินไปเมืองอุทุมมิไชย องค์พระหริรักษ์ทราบ แล้ว มีหนังสือให้ฟ้าทะละหะ พระยาจักรี พระยากลาโหม กับขุนนางอีก ๑๕ คน ลงมาต้อนรับรองยินดีมอญคิกนีที่เมืองกำแพงเพชร

ความในหนังสือเห็นว่าเมืองเขมรเป็นเมืองน้อย อยู่ในบารุงกรุงสยาม จะอาจทำสัญญาไปแต่ลำพังไม่ได้ หนังสือสัญญานั้นจะขอเอาไว้ส่งเข้าไป ปรีक्षाที่กรุงเทพมหานครก่อนแล้ว องค์พระหริรักษ์จะได้มีหนังสือถวายไปถึงสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอภายหลัง จะทำเดียนไม่วิน ฝากของไปถวายสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอบ้างเล็กน้อย

มอญคิกนีอยู่ได้ ๘ วันรับสิ่งของถวาย แล้วไล่ล่ามญวนล่ามเขมรขึ้น เสียที่เมืองกำแพงเพชร รับบาทหลวงเกลามิสซึ่งอยู่ที่เมืองเขมรลงเรือไปด้วย แล้วก็ใช้จากรลงไปอ่าวตุน คลื่นลมว่าวฉันทัก ลงไปมิได้ ก็ข้ามไปเมืองสิงคโปร์ ตัดขวางลงลงไปเกาะมินดา จึงไปถึงอ่าวตุนเมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ^(๒) นายเรือกัสดินศที่ล่องหน้าลงมาก่อนแจ้งแก่มอญคิกนีว่า ต้องเดิน ทางอ้อมเหมือนกัน ต่อ ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๒ ค่ำ จึงไปถึง ปากน้ำเมืองเว้ ได้ให้ขุนนางถือหนังสือไปส่งที่ด่านญวน นายด่านไม่รับ เอา หนังสือวางไว้ที่ด่านแล้วกลับลงมาเรือ รุ่งขึ้นนายด่านให้ขุนนางญวนเอา หนังสือลงมากินที่กำปั่นรบ กำมะตันสั่งให้จับขุนนางญวนไว้ แล้วเรือพวกญวน ก็หนีกลับเข้ามาในปากน้ำ แล้วกำมะตันสั่งให้จับขุนนางญวนกับหนังสือลง เรือโบตขึ้นไปส่งที่ฝั่ง นายเรือโบตเห็นญวนจ้จแจงการสู้รบก็กลับมาเรือกัสดินศ

(๑) วันอาทิตย์ ที่ ๕ ตุลาคม

(๒) อาทิตย์ ที่ ๒๒ กุมภาพันธ์

กำมะตันจะสู้รบก็ไม่ได้ ท้วยปากน้ำตันเข้าไม่ถึงก็ใช้จักรมาอ่าวตุรน ก็ไม่มี
ญวนลงมาไต่ถามว่ากระไร

อยู่ได้ ๒ วันมีขุนนางญวนเอาหนังสือมอติคินี่ที่ส่งไปไว้ปากน้ำเมืองเว
นั้นกลับมาอีก ว่าไม่มีผู้ใดแปล ก็ปัดหน้ากำปั่นเห็นว่าญวนตลก ไม่รับ
หนังสือจริง แล้วเห็นญวนเรียกทหารขึ้นบ้อมจะรบ จึงได้คิดหักกำลังญวน
ลงเสียก่อน จึงส่งให้ทหารยิงปืนขึ้นไปบ้อมญวนก็แตกหนีไป จึงให้ทหาร
ไปอุดหนุนปืนใหญ่เผารางเสีย ๖๐ บอก แล้วเอาน้ำล้งดินปืนในตึกดินเสีย
๕ หลัง ญวนยกทัพมาจะแย่งเอาบ้อม พวกทหารในกำปั่นก็ยิงเอาหนีไปอีก
พอกำปั่นรบช็อกกาปรีติเออเซอไปถึงเข้าอีกลำหนึ่ง กำมะตันก็มีหนังสือขึ้นไปถึง
เจ้าเมืองกวางหนำ เจ้าเมืองกวางหนำมีหนังสือมา ว่าได้ส่งต้นหนังสือไปถวาย
เจ้าเวียคนามแล้ว เจ้าเวียคนามให้ตอบมาว่า มีน้ำใจจะทำไมตรีกับฝรั่งเศส
ครั้นมอติคินี่ไปถึงแล้วมีขุนนางญวนมาบอกว่า เจ้าเวียคนามจะให้ขุนนาง
ผู้ใหญ่ลงมาทำหนังสือสัญญาด้วย

อยู่ได้ ๓ วันมีเจ้าองค์หนึ่ง ขุนนางผู้ใหญ่ ๔ คน ลงมาที่เมืองกวางหนำ
ญวนเชิญมอติคินี่ขึ้นไปปรึกษาด้วยการจะทำหนังสือสัญญาที่เมืองกวางหนำ
ขุนนางญวนจึงว่า เมืองญวนไม่เคยทำหนังสือสัญญาแก่ผู้ใด สิ้นค้าสิ่งไรก็ไม่มี
ที่คลองน้ำใหญ่ๆ เรือลูกค้าเข้าไปไต่ก็ไม่มี ถึงทำหนังสือสัญญาก็ไม่เป็น
ประโยชน์สิ่งไร มอติคินี่ตอบว่า มิใช่จะทำหนังสือสัญญาการค้าขายแต่สิ่งเดียว
การบ้านเมืองก็มีอีกหลายข้อ คือญวนจับเอาพระสังฆราช
บาทหลวงฝรั่งเศสไม่มีผิดสิ่งไร ก็เอาไปฆ่าเสียหลายคน และคนที่เข้ารีตก็ต้อง
ซ่อนตัว ถ้ารู้ว่าเข้ารีตแล้วก็ต้องตาย ขุนนางญวนจึงว่าจะขอทำสัญญาแต่เป็น
ไมตรีกันทั้งสองฝ่าย ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน มอติคินี่ไม่ยอม ขุนนางญวน

จัดโต๊ะมาเลี้ยง มองตินิกก็ไมกิน แล้วมองซิเออร์ มองตินิกก็ลงมาเรือ แล้วมองซิเออร์ มองตินิกก็ใช้จักรไปทั้ง ๓ ลำ จะไปเมืองจีนก็ไม่ได้ ต้องไปเมืองสิงคโปร์ก่อน และที่อ่าวตุนนั้นกว้างใหญ่มากมีช่องเข้าออกแต่จำเพาะ ในอ่าวตุนนั้นมีปากน้ำเล็กๆ เข้าไปเมืองกวางหนำ เมืองกวางหนำนั้นเดินไปเมืองเว้ไกลทางเดินเร็วเพียง ๓ วัน ญวนทำบ่อมั่วไว้ที่ปากช่องเข้าไป ๒ บ่อ ในอ่าวนั้นเป็นที่ไว้กำปั่นเรือรบต่างๆ ของญวน เป็นที่กำบังคลื่นบังลม หนทางนั้นต้องเดินด้วยเท้า จะไปด้วยช้างมาไม่ได้ คนถือหนังสือเจ้าเวียตนามตั้งโรงไว้เป็นระยะวิ่งส่งถึงกันจนตลอดเมืองเว้ ถ้ามีราชการสิ่งไรก็ได้ทราบโดยเร็ว ที่เมืองไซ่ง่อน ก็ทำเหมือนกัน ที่ไปมาไต่ก็ให้ควมม้าวิ่งส่งถึงกัน

หนังสือองค์พระหริรักษ์ถึงพระเจ้านโปเลียนที่ ๓

ฝ่ายที่เมืองเขมรนั้น เมื่อ ณ เดือน ๑๒ นั้น องค์พระหริรักษ์ได้มีหนังสือไปด้วยกำปั่นของพระหริรักษ์ ไปส่งมองซิเออร์ มองตินิก ที่เมืองสิงคโปร์ ใจความว่า

หนังสือองค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี เป็นเจ้าตั้งแต่พงศ์เผ่าสาวตาน^(๑) ตั้งแต่เดิมหลายแผ่นดินมา ทรงราชดำรงเมืองเขมรทรงสนตามธรรมเนียมแต่ก่อนมา บัดนี้พอพระทัยรักใคร่นับถือนมหาราชพระบรมนาโปลีออนคำรบ ๓ เป็นเจ้านครฝรั่งเศส ก็อยากใคร่ซบอภไกรรักซื่อตรงกับเธอ ด้วยเหตุเป็นเจ้าเมืองเขมร ใช้มองตินิกแวะเข้ามาเยี่ยมมีจิตยินดีนัก ได้ใช้ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมร ๓ คน กับขุนนางรอง ๑๕ คน ออกมารับยินดี ณ เมืองกำปอต ด้วยเมื่อปีก่อนหลายปีมาแล้ว บรรดาบาทหลวงฝรั่งเศสไปอยู่เมืองเขมรได้บอกผู้เป็นเจ้าเมืองเขมร สรรเสริญว่าฝรั่งเศส ชาติฝรั่งเศส

(๑) พงศาวดาร ?

ถือเพศมีใจเอ็นดูทุกประเทศทั้งปวง มิได้เบียดเบียนชาวต่างประเทศให้ขาด
 ประโยชน์ มีแต่ช่วยทำนุบำรุงทุกประเทศให้เขามีประโยชน์ด้วยความสุขสบาย
 ใจ เจ้าฝรั่งเศสก็ไม่เหมือนประเทศชาติฝรั่งเศสทั้งปวงคิดแต่เบียดเบียนให้
 เสียประโยชน์เขา ตูเจ้าเมืองเขมรได้ยินดังนั้น ก็มีใจยินดีอยากจะผูกไมตรีกับ
 เจ้าเมืองฝรั่งเศส จะมีประโยชน์ไมตรียาวต่อไป นครก็จะได้กว้างขวาง
 มีประโยชน์แก่ราษฎรเป็นอันมาก จึงได้ให้บาทหลวงฤทธาวิรมคอกตมิชะ-
 เบะคานสรา (?) ทำเป็นหนังสือชักชวนใจรักใคร่ ถวายางช้าง ๔ กิ่ง นอระมาด
 ๒ ยอด รงหนัก ๕ หาบ น้ำตาลทรายหนัก ๕ หาบ พริกไทยหนัก ๕ หาบ
 มาให้เจ้าฝรั่งเศส ข้อความนั้นก็หายไปหลายปี ไม่ได้รับตอบ บัดนี้ถวายผ้า
 เขมร ๔ ผืน งาใหญ่ ๔ กิ่ง น้อยนัก พอแต่ให้เห็นใจ จะถวายมามาก
 ด้วยมองตึกนี้ว่าไปผูกไมตรีกับเมืองญวนแล้วจะเลยไปเมืองจีนยังไม่กลับไป
 เมืองฝรั่งเศส จึงถวายแต่น้อยพอให้เห็นใจ แล้วทูลเจ้าฝรั่งเศสให้รู้
 ด้วยเมืองเขมรเดิมเป็นเมืองใหญ่มีเขตแดนกว้างขวาง ครนอยู่ญวนเป็นคน
 ใจร้ายทำไมตรีกับเมืองเขมร เบียดเบียนเอาเมืองเขมรทีละเมือง ๒ เมือง
 เมื่อครั้งเจ้ายาลองวิวาทกับเจ้าโกเชิน หนีไปพึ่งกรุงเทพมหานคร พบกับบิดา
 ตูเจ้าเมืองเขมรที่กรุงเทพมหานครได้เป็นไมตรีกัน ครนหนีมาจากกรุงเทพ-
 มหานครไปอยู่เมืองพระตะพัங் ตั้งที่พำนักกับกองทัพโกเชินบิดาอยู่เมืองเขมร
 ได้ให้กองทัพไปช่วยรบจนชนะเจ้าโกเชิน ได้เป็นเจ้าเมืองญวน ให้มาขอเมือง
 พระตะพัங்แต่บิดาว่าเมืองพระตะพัங்มีคุณ ขอเมืองนั้นอย่าให้เอาส่วยแล
 ใช้สอยคนเมืองนั้น บิดาเห็นว่าเส้นทางไมตรี ก็ยอมยกส่วยและมีได้ใช้สอย
 คนเมืองนั้น ครนนานมาก็เอาเมืองนั้นเป็นเมืองขึ้นญวน ครนมาถึงพี่ตึก
 กลับไปพึ่งเจ้ายาลอง ตูไปอยู่กรุงเทพมหานคร บุตรเจ้ายาลองชื่อมินมาง
 ได้เป็นเจ้า ให้ชุดคลองตักเมืองเขมร ตั้งแต่เปี้ยมมาถึงโจฎก ให้ขุนนาง

ราชภานุวนอยู่ ครั้นพิศุทายยังอยู่แต่บุตรหญิง เจ้ามิงมวงทำโทษให้อาบุตร
 พิตักกับมารดาบุตรตไปกักขังไว้ที่เมืองไซ่ง่อน ให้ข้าบุตรหญิงพิศุเสียคน ๑
 ให้ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมรและราชภานุแยกย้ายกันไปอยู่เกาะบ้าง ไปอยู่เมือง
 ตังเกียใกล้เมืองจีนบ้าง ราชภานุเขมรทั้งสนรู้ว่าเจ้าเมืองญวนใจร้าย ก็กำเริบ
 ข้าพันญวนตายเป็นอันมาก ไปขอตุ้แต่กรุงเทพมหานครมาเป็นเจ้า พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพคุมไพร่พล
 กว่า ๕,๐๐๐ หง่เป็นใหญ่ป็นน้อยกับเครื่องศาสตราวุธ กระสุนดินดำ เสื้อผ้า
 เสบียงอาหาร เงินทองคิดเป็นเงินหลวงเสียหายไปหลายหาบ มาช่วยรบกับ
 ญวนยังไม่ไ้เมืองเขมรสน ๘ ปี เจ้าญวนให้ขอเป็นไมตรีรับส่งมารดา บุตร
 บุตรหญิงพิศุ และขุนนางมุขมนตรีกับราชภานุที่แยกไปอยู่ทุกเกาะทุกเมือง
 รวบรวมส่งมาให้ตู่ทงสน แล้วรับยินดีให้ตู่เป็นเจ้าเมืองเขมร ให้ตราตั้งเป็น
 ตราญวน ๒ ดวง ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ แล้วสัญญาว่าเมืองเขมรที่ญวนไ้ไปเท่าใด
 จะมอบให้ทงสน เจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพ คิดกับตู่ว่า ควรรับเป็นทาง
 ไมตรีเถิด ต้วยไ้มารดาบุตรและหลานกับขุนนางมุขมนตรีบ้านเมืองคืนมา
 สิ้นแล้ว ก็ไ้รับเป็นไมตรีต่อกันแต่ศักราช ๑๒๐๙^(๑) ปีมะแม นพศก
 ต่อมามีฝ่ายเมืองซึ่งญวนไ้ (สัญญา) ไว้ว่าจะคืนให้ เมืองนั้นก็ไ้ให้มา กลับ
 บังคับตู่ ส่วยก็มิให้เอา เขมรจะทำเป็นเรือเสาใช้ไปไปค้าขายประเทศนอก
 ก็มิให้เข้าออก เนื้อความเมืองเขมรเช่นนี้ ขอลูกเจ้าฝรั่งเศสให้รู้ คิดแต่ญวน
 เอาเมืองเขมรไปเป็นเมืองญวน เมืองกงหน่าย ๑ ญวนเอาไปเป็นเมืองญวน
 ประมาณกว่า ๒๐๐ ปีแล้ว ที่เอายาหยหลังนั้น เมืองไซ่ง่อน ๑ เมืองล่องไห้ ๑
 เมืองสาแตก ๑ เมืองสมิถ่อ ๑ เมืองโจวก ๑ เมืองกระมอนสอ ๑ เมือง
 อุปล ๑ เมืองตึกเขมา ๑ เมืองเปียม ๑ และเกาะสน ๑ เกาะตลาด ๑

**หนังสืออนุญาตขำหลวงเมืองไช้ฮ่อน
ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม**

ลศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก^(๑) เป็นปีที่ ๘ ณ เดือน ๕
ขึ้น ๔ ค่ำ^(๒) องจุชื้อถือนหนังสือกินเลือกโกชื้อ ขำหลวงผู้สำเร็จราชการเมือง
ไช้ฮ่อน มาถึงพน ๖ หัวเจ้าท่านที่สมุหพระกลาโหมฉบับหนึ่ง ได้แปลหนังสือ
ออกเป็นคำไทย ใจความว่า

หนังสือกินเลือกโกชื้อตงกักโตหกลีแซ่เอียน ขำหลวงผู้สำเร็จราชการ
เมืองไช้ฮ่อนฝ่ายใต้ ๖ หัวเมือง มาถึงท่านเสนาบดีเจ้าพระยาคลาโหมให้ทราบ
ด้วยเมื่อ ณ เดือน ๑๒ ปีมะเส็ง นพศก จินหลินทองแซ่หองลูกค้ามาถึง
ไช้ฮ่อนแจ้งความว่า ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่กรุงเทพมหานคร มอบญวนเรือซัด
๒๑ คน ฝากเรือลูกค้าออกไปถึงไช้ฮ่อน มีหนังสือเบิกร้องเจ้าพนักงาน
กรุงเทพมหานครสำหรับลำออกไปด้วย และไพร่ญวน ๒๑ คนได้รับไว้แล้ว
นั้น ได้ให้บำเหน็จรางวัลเงินหลินทองลูกค้า และข้าพเจ้าคิดถึงการครั่งก่อน
เมื่อข้าพเจ้ากับเจ้าคุณจักรี^(๓) แม่ทัพกรุงเทพมหานคร ได้ชุมนุมกันที่เมือง
อุคงมีไชย พุทธาสนัญญากันว่าเมื่อครั้ง ๒ พระมหานครยังรบกันอยู่ ว่าพวก
ญวนที่กองทัพรุงเทพมหานครจับไปได้ และอาวุธปืนของกรุงเทพมหานคร
ที่กองทัพนวนเก็บไปได้ ภายหลังนั้นเมื่อเลิกทัพกลับไปเมืองทั้ง ๒ ฝ่าย ขอให้
นำความกราบทูลทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายที่กรุงเทพมหานครได้มอบไพร่ญวนไป ฝ่าย
เมืองญวนจะได้คืนอาวุธปืนส่งมาให้ ตั้งแต่บัดนั้นมากกว่า ๑๐ ปีแล้ว ยังไม่ได้
ข่าวคราวประการใด และการข้อนั้นเป็นการแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายสัญญากันไว้

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๑

(๒) พุทธศักราชที่ ๑๘ มีนาคม ยังเป็นนพศก จ.ศ. ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๔๐๐

(๓) หมายถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นแม่ทัพรบญวนในรัชกาลที่ ๓ เพราะท่านเป็นที่
สมุหนายก ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญว่าที่จักรี

ข้าพเจ้าเป็นพนักงานอยู่ในการอันนี้ การที่สัญญากันไว้นั้นช้านานมาแล้ว
หาสำเร็จไม่เป็นการหวังหนักอยู่ในใจ และเมื่อเดือน ๑๒ ปีมะโรง อัฐศก
เมืองพุทไธมาศบอกหนังสือมาว่า ไพร่ญวนต้องพายุเรือซัดไป ๒๐ คน
นายเรือชื่อเวียนเรอกินกลับมาถึงเมืองพุทไธมาศให้การว่า กรุงเทพมหานคร
จัดเรือและคนมาส่งที่เกาะกงปล่อยมา ญวนรายนี้ไม่มีหนังสือสำคัญมา จึง
ไม่ได้ทูลเจ้าเวียงคานม แต่เงินหลินทองพาพวกญวนออกมามีหนังสือเบิกเรื่อง
จะแจ้งเป็นสำคัญ ข้าพเจ้าคิดว่า ครั้นนี้ที่ส่งพวกญวนออกมามีไพร่พวกญวน
ที่จับไว้แต่ก่อน แต่เป็นคนอยู่ในเมืองญวนเดินทางทะเลต้องลมพายุซัดไป
กรุงเทพมหานครได้ทำนุบำรุงเลี้ยงดูแล้วส่งมา เหมือนเป็นข้อเมตตาเมืองญวน
ก็เป็นการเจริญดี และซึ่งญวนเก็บได้อาวุธปืนไว้จะต้องใช้คนส่งคืนไปจะได้
ตรงกับคำสัญญาเดิม และตอบแทนซึ่งเมตตาส่งญวนมา ข้าพเจ้าได้นำข้อความ
ขึ้นทูลเจ้าเวียงคานม ก็โปรดตามที่ข้าพเจ้าคิดไว้นั้น ข้าพเจ้าจึงสั่งให้เจ้าเมือง
โจฎกจัดปืนที่เก็บไว้ได้ครั้งก่อน ปืนทอง ปืนเหล็ก รวม ๓๐ กระบอก
บรรจุลูกกระสุนดี ๑ มอบให้ขุนนางซื้อซื้อคุมเข้ามาส่ง จึงได้ทำหนังสือ
บอกมา ถ้าพวกญวนเข้ามาถึงแดนกรุงเทพฯ วันใดขอให้รับไว้โดยสะดวก
พวกญวนซึ่งต้องจับไว้นั้น ถ้าผู้ใดสมัครกลับไปบ้านเมือง ก็ขอให้ส่งออกไป
จะได้ตรงกับคำสัญญาเดิม ขอท่านเสนาบดีจงพิจารณาให้สมควร

หนังสือมา ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ^(๑) ทศกิก ๑๐ ปี ปีมะเส็ง

นพศก

หนังสือตอบของญวนข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองโขง

แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ พณฯ หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม มีหนังสือตอบออกไป ใจความว่า

(๑) พุท ที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๐

กินเลือกโกซื้อได้มีหนังสือส่งปิ่นเข้าไป และได้รับฉันทาเรือซัด ๒๑ คนไว้ แล้วว่าเมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชาแม่ทัพได้พุดจาตัญญากับแม่ทัพญวนที่เมืองอุคงมีไชยว่า เลิกทัพกลับไปบ้านไปเมืองแล้ว ฝ่ายแม่ทัพไทยรับจะส่งไพร่ญวนที่กองทัพจับได้ออกไป ฝ่ายญวนจะคืนเครื่องศาสตราวุธมาให้กาลนานมาถึง ๑๐ ปี หาได้ข่าวคราวไม่ ครั้นพวกญวนต้องพายุเรือซัดมาในเขตแดนกรุงเทพมหานคร ทำนบารุงเลี้ยงตุล่งออกมาเหมือนเมตตามหานเจ้าเวียดนามจึงรับสั่งให้ส่งปิ่นทเกบได้ ๓๐ บอก ให้องจซื้อแซ่วิน ซื่ออินตั๊ยว่าที่เมืองตึงเบียนคมเข้าไปส่งนั้น ได้แจ้งตามหนังสือแล้ว และญวนซึ่งเงินหลินทองพาไปส่งที่เมืองไซ่ง่อนนั้นเป็นญวนเรือต้องพายุซัดไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชฯ บอกส่งเข้าไป ณ กรุง ได้ให้ไล่เลี้ยงไต่ถามก็เป็นญวนมาเที่ยวค้าขายโดยสุจริต มิใช่ญวนมาทำร้ายกับบ้านเมืองใด จึงได้ให้ส่งญวนกลับไปใช้จะส่งแต่ญวน ๒๑ คนนั้นหาไม่ ญวนต้องพายุเรือซัดมาในเขตแดนเมืองขึ้นกรุงเทพมหานครครั้งใด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงพระกรุณาเมตตาแก่คนทั้งหลายซึ่งมิได้มีความผิดได้ส่งให้กลับไปบ้านไปเมืองเป็นหลายครั้ง ซึ่งว่าเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาออกไปทำศึกสู้รบกับญวนพุดตัญญาไว้ว่า เลิกทัพไปแล้วจะส่งญวนที่กองทัพจับได้คืนไป ฝ่ายญวนจะคืนเครื่องศาสตราวุธให้คืน เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพออกไปจัดแจงการเมืองเขมร บอกเข้าไปกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ญวนมาพุดจาจะตทัพไม่สู้รบ นักมารดาและภรรยาพระเขมรบรรดาตกไปอยู่กับญวนก็ส่งคืนให้ ฝ่ายองค์พระหริรักษรามหาอิศราธิบดี และพระยาพระเขมรก็ยอมเป็นไมตรีกันตามเมืองใหญ่เมืองน้อย ๓ ปีจะไปส่งบรรณาการแก่ญวนครั้ง ๑ ตามอย่างเมืองเขมรเคยมาแต่ก่อน จึงโปรดเกล้าฯ ดำรัสว่า ญวนกับเขมร

ไม่คิดทำศึกรบกัน จะให้ไพร่บ้านพลเมืองลูกข้า ไปมาค้าขายถึงกันก็ดีแล้ว
จึงได้ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเล็กทัพกลับเข้าไปกรุงเทพมหานคร และ
ธรรมดาแม่ทัพนายกองไปทำศึกสงครามแก่กัน ต่างคนต่างได้ผู้คนช้างม้า
เครื่องศาสตราวุธทั้ง ๒ ฝ่าย แต่ฝ่ายกรุงเทพมหานครได้ญวนมา พระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าแผ่นดินทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่คนซึ่งมีชีวิต จึงโปรดเกล้าโปรด
กระหม่อมให้เลี้ยงดูทำนุบำรุงตั้งบ้านตั้งเรือนทำมาหากินเป็นปกติมาจนทุกวันนี้
ฝ่ายญวนก็ได้คนไทยไป แต่หาได้ยืมว่าเอาไปเลี้ยงดูทำนุบำรุงไว้ที่แห่งใดไม่
และปืนอาวุธซึ่งเจ้าเวียงคานมรับส่งให้ของญวนผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนส่ง
เข้าไปนั้น ก็ชอบใจอยู่แล้ว แต่ของอันฝ่ายเมืองญวนเก็บไว้ได้ก็เป็นสิทธิของ
ญวนเถิด หากต้องการที่ไทยจะรับไว้ไม่ ที่กรุงเทพมหานครตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จเถลิงถวัลย-
ราชสมบัติแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ลดค่าธรรมเนียมปากเรือเปิดทาง
ค้าขาย เรือลูกข้าทั้งปวงคนนานาประเทศเข้ามาค้าขายโดยมาก หาได้เกียดกัน
หึงหวงแก่คนต่างประเทศต่างภาษาไม่ ถ้าญวนไม่คิดเป็นข้าศึกศัตรูกันแล้ว
จะมาก้าขายก็มาเถิด

หนังสือมา ณ วันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก^(๑)

องจุซื้อไม่รับ ว่าธรรมเนียมญวนไม่เคยรับหนังสือตอบ แล้วองจุซื้อ
ก็ลาไป องจุซื้อเข้ามาครั้งนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้เลี้ยงดูอยู่แพที่บ้านเจ้าพระยา
รวีวงศ์มหาโกษาธิบดี ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงได้อาหนังสือฝากเงิน
หลินทองลูกข้าออกไป

(๑) วันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๐

หนังสืออญวน

ข้าหลวงผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนตอบเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

ครั้นภายหลัง ณ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ^(๑) อองกินเล็กโกะซือมีหนังสือ
ตอบลูกข้ามา ใจความว่า

กินเล็กโกะซือคงตกโทษสิทธิ์ของเตืองตรานเลียดบา เป็นข้าหลวง
ผู้กำกับเมืองไซ่ง่อนฝ่ายใต้ทั้ง ๖ หัวเมือง ณ กรุงเวียดนาม มีความชอบแล้วครั้ง
ทำหนังสือตอบมายังเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมันตพงศ์พิสุทธิ มหาบุรุษรัตนอม
ว่าที่สมุหพระกลาโหม ผู้ได้บังคับการรบฝ่ายหัวเมืองทะเลตะวันตก ณ กรุง
เทพมหานครให้ทราบ ด้วยเมื่อเดือน ๑๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก เรือจีนหลินทอง
จีนกักขุ่นมาถึงเมืองไซ่ง่อน ถือนหนังสือเจ้าคุณมาถึงข้าพเจ้าฉบับหนึ่ง ให้แปล
ออกดูได้ความในหนังสือนั้นว่า ได้ทราบตามในหนังสือข้าพเจ้าที่มีเข้าไปส่ง
คืนให้ และว่าท้าวถึงซึ่งข้อสัญญาคืนกับคนนั้นด้วย เมื่อครั้งทง ๒ พระนคร
ยังทำศึกต่อกันอยู่นั้น ทหารฝ่ายกรุงเทพ ฯ จับได้ราษฎรเมืองญวนก็โปรด ฯ ให้
เลี้ยงดูให้ทำมาหากินเป็นสุขอยู่ ฝ่ายทหารเมืองญวนจับได้คนเมืองไทยไปนั้น
หาได้ข่าวว่าเลี้ยงดูอยู่ที่แห่งใดตำบลใดไม่ ซึ่งอาวุธปืนที่ญวนเก็บไปได้นั้นก็
เป็นสิทธิ์ฝ่ายเมืองญวน กรุงเทพมหานครไม่ควรจะรับไว้ และว่าสมเด็จพระ-
พุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานคร เสดยราชสมบัติแล้วโปรด ฯ ให้ยกค่าธรรมเนียม
เนียมปากเรือเปิดทางค้าขาย มิได้เกียจคร้านหึงหวงแก่คนนานาประเทศ เหตุตั้ง
นั้นเรือลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายชุกชุมเป็นอันมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ถ้า
เมืองญวนไม่ยากก่อเหตุทำศึกสงครามต่อไปอีก จะเข้ามาค้าขายก็มาเกิด และ
ซึ่งปีก่อนกรุงเทพมหานครโปรด ฯ ให้ส่งญวนต้องพ่ายชุดออกไปนั้น ก็มีข้อดี
เป็นอันมาก เหตุดังนั้น ข้าพเจ้าจึงคิดถึงข้อสัญญาแต่ครั้งก่อนที่เมืองอุดมไซ

(๑) พุทธศักราชที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑

จึงได้มีหนังสือบอกขึ้นไปกราบทูลเจ้าเวียงคานมทรงทราบแล้ว จึงจัดให้คน
 บรรทุกปืนเข้ามาส่งคืน ประรณานะให้ถูกต้องตามสัญญาเดิม ซึ่งกรุงเทพ
 มหานครจะรับไว้หรือไม่รับไว้สุดแต่จะเห็นควรเถิด ก็ไม่เกี่ยวข้องในการอะไร
 ดอก และแต่ครั้งก่อนเมื่อได้สัญญากันที่เมืองอุคงมีไชยแล้ว ซึ่งทหารเมือง
 ญวนจับได้บุตรพระยาพระเชมร ฝ่ายกรุงเทพมหานครและคนกรุงเทพมหานคร
 คนลาวก็ส่งมอบให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาไว้ทั้งสิ้น ไม่แต่เท่านั้นสืบไป
 ราษฎรฝ่ายกรุงเทพมหานครต้องพ่ายชุดไปแขวงเมืองพุทไธมาศ ขุนนางผู้รักษา
 เขตแดนทำตามพระทัยเจ้าเวียงคานมาก็เลี้ยงดู ส่งกลับไปถึงเขตแดน ณ เมือง
 ประจันตคีรีเขต มิไต่หวงไว้อยู่ที่แห่งใดตำบลใดสักคนเดียว และซึ่งคนเมือง
 ญวนแต่ครั้งก่อน ทหารฝ่ายกรุงเทพมหานครจับได้ไปเลี้ยงดูอยู่ในแขวง
 กรุงเทพ ฯ มาหลายปีแล้ว สุดแต่ฝ่ายกรุงเทพมหานครจะจัดแจงให้ตามใจคน
 สมัครงั้น ซึ่งข้าพเจ้ามีหนังสือ เหตุด้วยการจะส่งคืนจึงว่าเอื้อมไปถึงการ
 สัญญาเดิมมาทั้งนั้น และซึ่งให้หนังสือที่มีมาว่างการศึกสงคราม ให้ไปมา
 ค้ำขายถึงกัน การซื้อแต่ครั้งก่อน เมืองญวนและกรุงเทพ ฯ เป็นทางพระราช-
 ไมตรีไปมาถึงกันเป็นอันสนิทมิได้ขาดสืบไป เหตุด้วยขุนนางรักษาเขตแดน
 ประรณานะหาความชอบจึงก่อเหตุเป็นศึกสงครามร้าวรานต่อกัน ตั้งแต่ชุมชน
 สัญญากันที่เมืองอุคงมีไชย แล้วถึงการศึกสงครามเลิกทัพกลับไปทั้ง ๒ ฝ่าย
 ก็เป็นทางพระราชไมตรีดีต่อกันแล้ว ซึ่งเขตแดนทั้ง ๒ พระนครทางไปมา
 กันดารอยู่ และเหตุด้วยในขณะเมื่อขาดทางพระราชไมตรี ราษฎรลูกค้าทั้ง ๒
 พระนครจึงไม่ไปมาค้าขายถึงกัน แต่ก่อนกรุงเทพ ฯ ก็หาจะมีใจจะเกียตกัน
 หึงหวง ฝ่ายเมืองญวนก็หาได้มีใจห้ามปรามไม่ บัดนี้กรุงเทพ ฯ อยากจะไป

ค้าขายไปมาถึงกันเป็นอันสะดวกก็เป็นความอยู่แล้ว ลมทิศตะวันตกพัดขึ้นบาน
ขอให้ท่านจำเรณูสุกเถิด

หนังสือเขียนที่ตอถึก ๑๘ ปี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ(๑)

โปรดฯ ตั้งองค์พระนโรดมและองค์หริราชไฉน ไปช่วยราชการเมืองเขมร

ในปีนั้น องค์พระหริรักษรามมหาอิศราธิบดี เจ้าแผ่นดินกัมพูชา มี
ศุภอักษรให้พระยาราชเดชะ พระยานรินทรธิบดีเข้ามาว่า ตัวแก่ชราแล้ว ขอ
ให้โปรดฯ ตั้งแต่งนักร้องราชวดี นักร้องศรีสวัสดิ์ ซึ่งทำราชการอยู่ที่กรุงเทพ
มหานครนั้น ขอรับพระราชทานออกไปช่วยรักษาแผ่นดิน ให้นักร้องวัดตาเข้า
มาทำราชการแทนนักร้องทั้ง ๒ และว่าอย่างธรรมเนียมเมืองเขมรที่แก้วฟ้ามีอยู่
ขอให้ตั้งนักร้องศรีสวัสดิ์เป็นที่แก้วฟ้าออกไปด้วย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ตั้งนักร้องราชวดีมีนามว่า องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ตั้งนักร้อง
ศรีสวัสดิ์เป็นองค์หริราชไฉนไกรแก้วฟ้า ให้ออกไปทำราชการด้วยบิดา องค์
พระนโรดมพรหมบริรักษ์ องค์หริราชไฉนไกรแก้วฟ้า ได้กราบบังคม
ลาออกไปเมื่อ ณ วันเดือน ๗ แรม ๑๐ ค่ำ เป็นจำนวนคนเข้ามารับ ๕๙๓ คน
ตามออกไปไทยเขมร ๖๗๒ คน รวมเป็นคน ๑,๒๖๕ คน

ครั้นมาถึงเดือน ๑๐ เสน่หผู้ครองเมืองสุโขทัย เมืองปลิแมน เมือง
อำเบิก รวม ๓ เมือง เรียกว่า แชนไซเอตกริปปลิคม้อักษรสาสน์ส่งเข้ามาให้
ทีโอโตรนิศแอสกิว ลูกข้าซึ่งตั้งห่างค้าขายอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ส่งให้เจ้า-
พนักงานหน้าที่ทูตเกล้าฯ ถวายขอให้ทีโอโตรนิศแอสกิวทำหนังสือสัญญา ณ
กรุงเทพมหานคร

(๑) ศุภร์ที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๑๔ ค่ำ ทิโธโตรีศแอสกิวเข้าเฝ้าถวายอักษรสาสน์ เครื่องมงคลราชบรรณาการกระจกใหญ่คู่หนึ่ง กล้องใหญ่สองตัวคันหนึ่ง ปืนทหารมีทอกปลายบอกหนึ่ง มีดาบปลายบอกหนึ่งรวม ๒ บอก แตรสำหรับเป่าสำหรับหนึ่ง พรหมใหญ่ ๒ ผืน ที่พระที่นั่งสุลิตมหาราสาท เสด็จออกอย่างกลาง แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งผู้รับสั่งให้ประชุมปรึกษา ทำหนังสือสัญญาด้วยทิโธโตรีศแอสกิว คือพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทหนึ่ง ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมหนึ่ง ท่านเจ้าพระยาวังวรวงศ์มหาโกษาธิบดีที่พระคลังหนึ่ง เจ้าพระยายมราชหนึ่ง พระยาวรพศพิพัฒน์หนึ่ง รวม ๕ ปรึกษาทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิม เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือนั้น ไม่ได้ยั้งป็นผลสุดท้ายเพราะไม่มีกำปั่นรบเข้า

ฝรั่งเศสรบกับญวน

ฝ่ายที่เมืองญวน สมเด็จพระเจ้าอัมเปรอให้ไวสอัครมารลริโกเตอเยอนุย์เป็นแม่ทัพคุมกำปั่นรบมาทำหนังสือสัญญาด้วยญวนอีก ถ้าไม่ยอมทำก็ให้รบเอาเมืองญวน อัครมารลริโกมาถึงปากน้ำเมืองเว้ ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๑) คลองน้ำตันเรือใหญ่เข้าไม่ได้ จึงใช้ขุนนางถือหนังสือลงเรือโบตเข้าไปหลายลำ ขุนนางเอาหนังสือไปยื่นก็ไม่มีผู้ได้รับ จึงเอาหนังสือไปปักไว้ที่ชายตลิ่ง แล้วก็กลับมาลงเรือ คอยอยู่หลายวันก็ไม่เห็นญวนตอบหนังสือลงมา จึงแต่งให้คนขึ้นไปสืบ พวกญวนเข้ารีตกระซิบบอกว่ามีขุนนางญวนฉีกหนังสือของท่านทิ้งเสีย อัครมารลริโกทราบความกังนันทกยทหารและเรือรบไประดมยิงบ้อมค่ายที่อ่าวตุรณ ญวนสู้รบทนฝีมือฝรั่งเศสไม่ได้ แตกหนีไป แต่ไพร่บ้านพลเมือง

(๑) พุทธศักราช ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔

นั้นฝรั่งเศสมีใจกรุณาให้อยู่เป็นปรกติ ฝรั่งเศสได้บ่มคายไว้เป็นที่มั่นของ
ฝรั่งเศสทั้งสิ้น ฝรั่งเศสคิดจะไปว่ากล่าวแก่เจ้าเวียคนามเรื่องญวนฆ่าบาทหลวง
ที่เมืองเว้

ครั้นเดือน ๑๑ ข้างขึ้น ไวส์อัครมารโกให้ขุนนางยกกองทัพไปตีได้
เมืองกวานห์อีกเมืองหนึ่ง พวกญวนจับได้ทหารฝรั่งเศส ๒ คนตัดศีรษะเสีย
คนหนึ่ง เอาแขวนคอคนหนึ่ง แล้วเที่ยวตระเวนว่าญวนไม่ทำหนังสือสัญญา
ญวนจะสู้รบแข็งแรง เตรียมทหารไว้ที่เมืองเว้หลายหมื่น ฝรั่งเศสว่าใน
เดือน ๑๑ ข้างแรมจะยกไปตีเมืองเว้ให้จงได้ แล้วเห็นว่าญวนยกลงมา
มาก สืบได้ความว่าหนทางที่จะขึ้นไปเมืองเว้ยากลำบากนัก ต้องขึ้นเขาลงเขา คน
น้อยก็สู้คนมากได้ จะเอาปืนเปรี๊ยะใหญ่ไปก็ขัดสนจึงได้ตั้งกองทัพไว้ คิดตั้ง
เมืองขึ้นที่อำเภอทวน สร้างบ้านเมืองขึ้นมากแล้ว พวกทหารในกองทัพเจ็บเป็น
โรคตาแดงและโรคบิดเป็นอันมาก มีพวกญวนเข้ารีตบอกอัครมารโกว่า ตั้งอยู่
ที่นี่ไม่เป็นประโยชน์อะไร อากาศก็ไม่ดี ถ้าไปตั้งอยู่เมืองไซ่ง่อนมีประโยชน์
มาก ลำน้ำทางกว้างทั้งลึก สินค้าเมืองลาวเมืองเขมรลงมาทางนั้น เสี่ยงอาหาร
กับบริบูรณ์ และข้าวเปลือกข้าวสารก็เป็นสินค้าใหญ่ อัครมารโกก็เห็นชอบด้วย

โปรด ฯ ให้รื้อปราสาทไทดาพรหม

ทรงพระราชดำริว่า ปราสาทศิลาเมืองเขมรมีมากนัก ถ้าได้ปราสาท
ย่อมๆ รื้อมาทำไว้ที่เขามหาสวรรค์ปราสาทหนึ่ง วัดปทุมวันปราสาทหนึ่ง ก็
จะเป็นเกียรติยศไปภายหน้า จึงโปรด ฯ ให้พระสุพรรณพิศาล ขุนชาติวิชาวอก
ไปเที่ยวดูที่เมืองหลวงพระนครวัด เมืองพุทไธสมัน ขุนชาติวิชา
กลับเข้ามากราบทูลว่าได้ไปดูหลายแห่งทั่วทุกตำบลแล้ว ที่เมืองอื่น ๆ มีอยู่แต่
ปราสาทใหญ่ ๆ เท่านั้น จะรื้อเอาเข้ามาเห็นจะไม่ได้ ปราสาทไทดาพรหมอยู่

ที่เมืองนครเสียมราฐมีอยู่ ๒ ปราสาท สูง ๖ วา พอจะรื้อเอามาได้ จึงโปรดฯ ให้มีตราออกไปเกณฑ์คนเมืองปัตทอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองพนมศก ให้พระสุพรรณพิศาลไปรื้อปราสาทพิโตตาพรหม แบ่งเป็น ๔ ผลัด ๆ ละ ๕๐๐ คน ให้แบ่งเป็นกองชักลากบ้าง กองส่งบ้าง

ฝรั่งเศสรบกับญวน (ต่อ)

ครั้นมาถึงเดือน ๓ ไวลด์ธัมมิลลิกก็ทิ้งอาวุธนเสีย รื้อเครื่องไม้บรรทุกเรือมาตีปากน้ำเมืองไซ่ง่อน ญวนเมืองไซ่ง่อนสู้รบชิงทันแล่นสายไซ้ไว้หน้าบ้อม กำปั่นรบฝรั่งเศสก็ยิงทันและสายไซ้ขาดออก แล้วตีเมืองตงนายได้ แล้วก็มาตีเอาเมืองไซ่ง่อนได้ พระเจ้าเวียตนามก็จกกองทัพให้ญวนลงมาตีเมืองไซ่ง่อนคืนก็ไม่ได้ โต้รบกันหลายครั้ง ญวนก็แตกไปทุกที

โปรดเกล้าฯ ให้จัดการรื้อปราสาทพิโตตาพรหม

ฝ่ายพระยาอภัยภูเบศรบอกให้พระยาอนุภาพไตรภพ เจ้าเมืองเสียมราฐ เข้ามากราบทูลว่า ได้เกณฑ์คนและกรมการให้พระสุพรรณพิศาล แล้วไปตั้งพลีกรรมบวงสรวง ได้ลงมือรื้อปราสาท เมื่อ ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ^(๑) มีเขมรประมาณ ๓๐๐ คนออกมาแต่ป่า เข้ายิงฟันพวก รื้อปราสาท ฆ่าพระสุพรรณพิศาลตายคนหนึ่ง พระวังตายคนหนึ่ง บุตรพระสุพรรณพิศาลตายคนหนึ่ง โล่ฟันแทงพระมหาดไทยพระยกกระบัตร บัวยเจ็บหลายคน แต่ไพร่นั้นไม่ทำอันตราย แล้วหนีเข้าป่าไป ได้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงรับสั่งให้มีตราออกไปให้พระยาอภัยภูเบศร พระยาอนุภาพไตรภพ ชำระเอาผู้ร้ายรายนั้นให้ได้ แล้วเกณฑ์ให้พระยาอภัยภูเบศรรื้อปราสาทหนึ่ง

(๑) เสาร์ที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๓

พระยาอานภาพไทรภพหรือปราสาทหนึ่ง ให้เอาเข้ามาให้จงได้ ท่านเสนาบดี
ทราบดังนั้นเข้าชื่อกันทำเรื่องราวถวายว่า ปราสาทศิลาที่เมืองเขมรนั้น กษัตริย์
แต่โบราณให้ทำไว้เพื่อจะเป็นเกียรติยศติดแผ่นดินของท่านอยู่ ของอันนี้
ช้านานมา จนไม่ทราบจะทำมาได้กี่ร้อยปีกี่พันปี ถ้าจะไปรื้อลง คนทว้น
กำลังที่จะยกก็ไม่ใช่ ศิลาก้อน ๑ ก็ใหญ่ๆ ถ้ารื้อลงแล้วเอาเข้ามาปรับปรุง
ทำขึ้นไม่ได้ก็จะเสียพระเกียรติยศมากไปอีก ขอพระราชทานคำริ่ก่อน ได้ทรง
ทราบเรื่องราวแล้วรับสั่งให้จัดการนั้นเสีย แต่ผู้รายงานให้สืบสวนเอาตัวให้ได้

องค์พระหริรักษ์ เจ้ากรุงกัมพูชา สรุคต

ฝ่ายที่เมืองเขมร องค์พระหริรักษ์รามหาอิศราธิปติบวญ ทำศึกอยู่
ด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชา ๘ ปี ได้รับสุพรรณบัฏแล้วทรงราชย์ได้ ๑๓ ปี
รวม ๒๑ ปี ครั้นมาถึงเดือน ๒ ปีวอก สรุคต อายุนับได้ ๖๕ องค์พระหริรักษ์
มีบุตรชายชื่อ นักองค์ราชาวดี ๑ นักองค์ศรีสวัสดิ์ ๑ นักองค์วัตถา ๑
นักองค์ศิริวงศ์ ๑ นักองค์แก้วมโนหอ ๑ นักองค์สุวรรณหงส์ ๑ นักองค์
ตรอกุ ๑ บุตรหญิง นักองค์จกกลนี ๑ นักองค์พระราชธิดา ๑ นักองค์
ศรีวรกษัตริย์ ๑ นักองค์อุบลปริศา ๑ นักองค์กระเบน ๑ นักองค์สรอกุ ๑
นักองค์กระเมียด ๑ นักองค์คอกเคือ ๑ นักองค์ตรอลน ๑ นักองค์มูม ๑
นักองค์เภา ๑ รวม ๑๘ คน แล้วองค์วัตถาที่ ๓ ซึ่งอยู่ที่กรุงเทพมหานคร
จึงกราบถวายบังคมลาออกไปเยี่ยมศพบิดา

เรื่องเมืองเขมร

ฝ่ายที่เมืองเขมร องค์วัตถาซึ่งกราบถวายบังคมลาไปเยี่ยมศพบิดานั้น
ไปวิวาทกันขึ้นกับองค์พระนโรดมผู้พี่ด้วยเหตุผู้คนทรพม์มรดก องค์วัตถา

สู้ไม่ได้ก็พาองค์ศิริวงศ์ผู้น้องหนีเข้ามาในแดนกรุงเทพฯ ฝ่ายสนองโสซึ่งเป็น
น้องคัวตถา เห็นว่าองค์พระนโรดมไม่โอบอ้อมอารีต่อพี่น้อง ก็คุมสมัคร
พรรคพวกเป็นกบฏขึ้น

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ^(๑) พระยาอนุกิตชาญไชย
จางวาง กรมพระตำรวจขวา ซึ่งโปรดฯ ให้ไปฟังราชการอยู่ที่เมืองปัตบอง
จึงบอกเข้ามาว่า เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตตราศม แรม ๔ ค่ำ มีศุภอักษร
องค์พระนโรดม หนังสือฟ้าทะละหะเข้ามาว่า สนองโสซึ่งเป็นที่พระยามหาอุท-
รังค์ชาญไชย กับพระยากำแหงโยธา พระยาพระเชมร ๓๕ นาย ยกมาตั้งอยู่
เมืองพนมเปญ เมืองลาดปะเอีย องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช และ
พระยาพระเชมรยกไปได้สู้รบกัน พวกกองทัพพระยากำแหงโยธาแตกแล้ว
ราษฎรกำเริบตั้งเป็นกองทัพขึ้นอีก องค์พระนโรดมกับพระยาพระเชมรล่าถอย
เข้ามาเมืองอุตงมีไชย แล้วให้องค์พระหริราชคไนยไกรแก้วฟ้าออกไปสืบ
ราชการ ทราบความว่าพวกกองทัพสนองโสและพระยากำแหงโยธา จะยกมา
ล้อมเมืองอุตงมีไชย กำหนด ณ เดือน ๘ อุตตราศม แรม ๔ ค่ำ องค์
พระนโรดมเห็นจะอยู่เมืองอุตงมีไชยไม่ได้ ด้วยราษฎรไม่เต็มใจด้วย จึงพา
ครอบครัวบุตรภรรยาพระยาพระเชมรพวกพ้อง ๓๐ นายกับบ่าวไพร่ที่ใช้สอย
๗๐๐ เศษ ลงเรือลำหนึ่งเข้ามาอยู่ที่ท่ากพงฉนัง มีหนังสือเข้ามาถึงพระยา
คทาธรธรณินทร์ ผู้ว่าราชการเมืองปัตบอง ขอให้ออกไปรับ พระยาคทาธร-
ธรณินทร์เกณฑ์พระหลวงขุนหมื่นและไพร่ ๖๐๐ คน บรรทุกเรือ ๕๐ ลำ
ออกไปพบองค์พระนโรดมที่แพรกรังตัน แขวงเมืองโพธิสัตว์ แล้วให้
พระพลพระพิพิธราชากรมการเมืองปัตบองไป ณ เมืองอุตงมีไชย ให้พบกับ
องค์พระหริราชคไนยไกรแก้วฟ้า พระยาคทาธรธรณินทร์พาองค์นโรดม

(๑) วันที่ ๒๑ ตุลาคม

พระยาอนุชิตชาญไชยจึงได้ส่งองค์วัดตาเข้ามาเสียก่อน มาถึงเมืองศรีโสภณ พบพระยาราชวรานุกุลยกออกมา พระยาราชวรานุกุลส่งองค์วัดตาเข้ามาพักอยู่ที่เมืองศรีโสภณให้จัดข้าหลวงกรมการนายไพร่ ๕๐๐ คน รักษาองค์วัดตาไว้ แล้วพระยาราชวรานุกุลออกไปท่านเสมา พบองค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช แล้วบังคับให้พระยาทหารธรณินทร์นายไพร่ ๖๐๐ คนตั้งรักษาอยู่ที่ท่านเสมา แล้วมีหนังสือไปให้พระยาอนุภาพไตรภพ เมืองนครเสียมราฐ เกณฑ์กรมการนายไพร่ ๖๐๐ คน ยกไปตั้งรักษาท่านอยู่ที่สตึงกำบตพรมแดน กับเมืองบัตบองตำบล ๑ กับท่านทางน้ำต่อแดนเมืองกพงสวาย ๓ ตำบล ทางบก ๒ ตำบล ณ เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ^๑ พระยาราชวรานุกุลกลับเข้ามาเมืองบัตบอง จะส่งองค์วัดตาเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ยังไม่ทันจะส่งมีหนังสือบอกพระพล พระพิพิธราชา กรมการเมืองบัตบอง ที่ออกไปตั้งฟังราชการอยู่ ณ เมืองอุทุมมีไชยฉบับหนึ่ง หนังสือองค์พระหริราชคไนยไกรแก้วฟ้าฉบับหนึ่ง เข้ามาใจความว่า ณ เดือน ๘ อุตตราสาณ แรม ๔ ค่ำ นายทัพนายกองพวกสหนองโสซึ่งเป็นพระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชย พระยากำแหงโยธา จำนวนคน ๙,๐๓๗ คนมาล้อมเมืองอุทุมมีไชย แล้วแต่งคนใช้เข้าไปว่ากับองค์พระหริราชคไนยไกรแก้วฟ้ายกกองทัพมาครั้งนี้ ไม่ให้เป็นกบฏต่อองค์พระนโรดม องค์พระหริราชคไนยไกรแก้วฟ้า ยกมาทั้งนี้ จะมาจับเอาตัวสมเด็จพระเจ้าพละละหะกับพระยาพระเขมร ๗ คน

องค์พระหริราชชนนีไกรแก้วฟ้า กับนักรบดาองค์พระหริรักษราม-
มหาอิสราธิบดี จึงให้หานายทัพนายกองพระยามหาฤทธิรงค์ชาญไชย พระยา

(๑) วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ สิงหาคม

กำแหงโยธา เข้าไปว่ากล่าวสมัครสมานตักกันไป แล้วให้สาบานตัวถือน้ำ เมื่อ
 ณ เดือน ๘ อุตฺราสาณ แรม ๘ ค่ำ นายทัพนายกองพวกพระยามหาฤทธิรงค์-
 ชาญไชย ยกกลับไปเมืองบาพนม ๓ ส่วน ยังตั้งพักราชการอยู่ที่เมืองอดงมีไชย
 ส่วนหนึ่ง พระยาราชวรานุกูลได้บอกส่งต้นหนังสือพระพล พระพิพิธราชา
 หนังสือองค์พระหริราชคไนยไกรแก้วฟ้าเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ณ เดือน ๙
 ขึ้น ๑๓ ค่ำ พระยาราชวรานุกูล มีหนังสือบอกแต่งให้พระอินทรเดช จมื่น
 รัชพิมาน พากองทัพเข้าไปส่ง ณ กรุงเทพมหานคร เกณฑ์เจ้าเมือง
 กรมการหัวเมืองรายทางกำกับเข้าไปเมืองละ ๑๐๐ คน แล้วพระยาราชวรานุกูล
 ให้พระยาทหารธรณินทร์มีหนังสือออกไปหาตัวพระยาเดโชเจ้าเมืองกพงสวาย
 กับพระยาสังขโลกเจ้าเมืองโพธิสัตว์ ให้เข้ามาพักราชการ ณ เมืองบัตบอง
 พระยาเดโช เจ้าเมืองกพงสวาย พระเสน่หาไมตรี เจ้าเมืองซีแครง เข้ามาหา
 พระยาราชวรานุกูล พระยาราชวรานุกูลได้ชี้แจงการให้พระยาเดโช พระ
 เสน่หาไมตรีฟัง ตามกระแสที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทั่วออกไป แล้ว
 องค์พระนโรดมกับพระยาพระเขมร เข้ามา ณ เมืองบัตบอง ได้มาหา
 พระยาราชวรานุกูล พระยาทหารธรณินทร์ จึงหาพระยาเดโช พระเสน่หา-
 ไมตรีมาพร้อมด้วย พระยาราชวรานุกูล พุดจาให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรี
 ให้เป็นปรกติติดกันกับองค์พระนโรดมเหมือนแต่ก่อน พระยาราชวรานุกูลได้มี
 หนังสือให้พระยาเดโช พระเสน่หาไมตรี กลับออกไปประกาศห้ามปราม
 พระยาพระเขมรหัวเมืองทั้งปวง ตั้งแต่ทะเลสาบฝั่งตะวันออก ตลอดจนทะเลหม
 ตะวันตกตะวันออก ให้พระยาอิศราพานิชถือหนังสือออกไปประกาศห้ามปราม
 ตั้งแต่เมืองลำโรงทอง ตลอดจนถึงเมืองกำปอดกพงโสเม อย่าให้ผู้ใดคิดกำเริบ
 ตั้งเป็นกองทัพรบพุ่งฆ่าฟันกันต่อไป ซึ่งองค์วัดตากับองค์พระนโรดมวิวาท
 ขัดเคืองกัน กับข้อความที่ว่า พระยาธรรมาเดโช เจ้าเมืองบาพนมจับพี่ชาย

สนองโศไปฆ่าเสียนั้น ได้บอกข้อความเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครแล้ว จะโปรดเกล้าฯ ประการใด คงจะมีตราพระราชสีห์โปรดฯ ออกไปให้ทราบ

ณ เดือน ๑๐ แรม ๑ ค่ำ^(๑) องค์พระหริราชดไญโยกรแก้วฟ้า มีหนังสือบอกเข้ามาถึงพระยาราชวราณกุล ว่าราชการที่เมืองอุตงมีไชย ซึ่งพระยาพระเชมรและราษฎรคิดกำเริบรบพุ่งฆ่าฟันกันนั้นสงบลงแล้ว กับมีหนังสือพระยาเสนาจกรวรรดิแจกจามเข้ามาฉบับหนึ่งว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระยาเสนาจกรวรรดิ คิดอ่านจะพาครอบครัวแจกจามกลับมาพึ่งพระบารมีอยู่ที่เมืองเขมรตามภูมิลำเนาเดิม พระยาเสนาจกรวรรดิมาพบพระยาธรรมาเดโชสนองโศรบกกัน ได้ว่ากล่าวห้ามปราม ทั้ง ๒ ฝ่ายหยุดทัพไม่สู้รบกันต่อไปอีก แล้วสนองโศกับพระยาธรรมาเดโช ได้จัดคนใช้พาพระยาเสนาจกรวรรดิเข้ามาเฝ้าองค์พระหริราชดไญโยกรแก้วฟ้า ณ เมืองอุตงมีไชย

ฝ่ายสนองโศมีหนังสือเข้ามาว่า ได้แต่งให้สนองไชยไปรบประกันตัวสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระยาเสนาจกรวรรดิมาจากกองญวนผู้ใหญ่ ณ เมืองโจ๊ก พระยาธรรมาเดโชมีหนังสือเข้ามาว่า พระยาเสนาจกรวรรดิเข้ามาหาพระยาเดโช พระยาเดโชได้แต่งคนให้พระยาเสนาจกรวรรดิเข้ามาเฝ้าองค์พระหริราชดไญโยกรแก้วฟ้า ต่างคนต่างชิงความชอบกัน พระยาราชวราณกุลได้บอกส่งต้นหนังสือทั้ง ๓ ฉบับเข้าไป ณ กรุงเทพมหานครแล้ว เจ้าพระยามุขมนตรีพระยาสิงหราชฤทธิไกร กับนายทัพนายกอง ยกออกไปถึงเมืองบัตบองยังกำลังที่จะจัดการแจกหนังสือประกาศ ให้พระยาพระเชมรหัวเมืองทั้งปวงทราบ ในหนังสือประกาศซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานออกมา บอกมา ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๓ ค่ำ^(๒) ปีระกา ตรีศก

(๑) ศุภฤกษ์ที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๔

(๒) วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

ฝ่ายพระอินทรเดช จมื่นรักษพิมาน พาทองค้ว์ตาเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครในเดือน ๑๑

เรื่องเมืองเขมร (ต่อ)

ครั้น ณ วันเดือนนี้ แรม ๙ ค่ำ (๑) องค์พระนโรดมเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ก็โปรดฯ ให้ไปอยู่บ้านพระยาไกรโกษา ซึ่งใช้หนี้เงินหลวง แล้วจึงโปรดฯ ให้มีศุภอักษรออกไปให้องค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้าว่าราชการแผ่นดินอยู่ ภายหลัง พณฯ หัวเจ้านันทสมุหพระกลาโหม กลับเข้ามาจากเมืองสิงคโปร์พร้อมกัน จึงได้ทรงปรึกษาพระวงศานวงศ์ท่านเสนาบดีว่า เมืองเขมรจะจัดให้ผู้นั้นเป็นเจ้านายดี องค์พระนโรดมเป็นบุตรผู้ใหญ่ แต่ราษฎรไม่รักใคร่เป็นคนโคลงอยู่ องค์พระหริราชดไนยผู้น้องเป็นคนซื่อ ๆ ราษฎรก็รักใคร่นับถือมาก จะตั้งผู้น้องขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ก็ต้องเก็บภาษีไว้เสียที่กรุงเทพมหานคร จะให้อยู่ด้วยกันไม่ได้ พระราชวงศานวงศ์ ท่านเสนาบดีกราบทูลว่า ถ้าจะเลี้ยงองค์พระหริราชดไนยผู้น้องขึ้น ก็จะไม่รู้พระเดชพระคุณ ด้วยถือใจว่าราษฎรนิยมรักใคร่ทั่ว จึงได้เป็นเจ้าแผ่นดินก็มิพหุ ถ้าจะชุบเกล้าฯ เลี้ยงองค์พระนโรดมผู้พี่ขึ้น เห็นจะรู้พระเดชพระคุณมาก ด้วยไม่มีผู้ใดนับถือ ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบารมีกลับได้เป็นเจ้าเมือง ออกไปก็จะคิดถึงพระเดชพระคุณเป็นอันมาก ตักว่าตงองค์พระหริราชดไนยไกรแก้วฟ้า ทรงพระราชดำริเห็นด้วยความคิดพระราชวงศานวงศ์ท่านเสนาบดี

ส่งองค์พระนโรดมไปครองเมืองเขมร

ครั้นการศพเสร็จแล้ว จึงโปรดฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาบริรักษ์ราชา เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ คุณกองทัพบกหัวเมืองฝ่ายตะวันออก พาทองค้ว์

(๑) ศุกร์ที่ ๒๔ มกราคม

พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราชไปทางทะเลด้วยเรือกลไฟ ไปขึ้นที่เมืองกำปอด ให้ไปสมัครสมานด้วยองค์พระราชาไนยไกรแก้วฟ้า ได้ออกจากกรุงเทพมหานคร ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ (๑)

ญวนทำสัญญาใช้เบญปรับให้ฝรั่งเศส

ฝ่ายที่เมืองญวน เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ (๒) อัครมหาราช บอนาคกับขุนนางญวนเมืองเว้ ชื้อองพันทันทาย ลามซื้อองเยียนเทียบ ทำหนังสือสัญญากันที่เมืองไซ่ง่อน ข้อ ๘ ว่า เจ้าเมืองญวนต้องปรับใช้เงินให้ฝรั่งเศส ๔ ล้านเหรียญ กำหนด ๑๐ ปีจะใช้ให้สิ้น ญวนจะยกเมืองบินวา เมืองยาคิน เมืองดินเตือง กับเกาะปลุกกองดอน ให้เป็นของฝรั่งเศส

องค์พระนโรดมบอกเรื่องทำหนังสือสัญญา ระหว่างเขมรกับฝรั่งเศส

ในเดือน ๑๑ นั้น หนังสือบอกองค์พระนโรดมบอกส่งรายทางต่อ ๆ กันเข้ามา ถึงเมื่อ ณ เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ (๓) ใจความว่า เมื่อ ณ เดือน ๘ อุตราชาสพ แรม ๑๒ ค่ำ อัครมหาราชเตลากรอนเดมาเยี่ยมเยียนองค์พระนโรดม ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๘ อุตราชาสพ แรม ๑๒ ค่ำ อัครมหาราชเตลากรอนเด ให้ทำหนังสือสัญญาเขมรกับฝรั่งเศส เป็นสัญญา ๑๙ ข้อ องค์พระนโรดม กล่าวก็ต่อทำ เนื้อความในหนังสือนั้นว่า เขมรก็เข้าอยู่ในบำรุงฝรั่งเศส แจ้งอยู่ในสัญญานั้นแล้ว โปรด ฯ ให้เจ้าพนักงานมีหนังสือตอบว่าไปถึงมิสเตอร์ กรุงฝรั่งเศส มิสเตอร์ฝรั่งเศสตอบมาว่า เขมรแต่ก่อนขึ้นอยู่กับญวนบ้าง

(๑) อังคารที่ ๑๑ กุมภาพันธ์

(๒) เสาร์ที่ ๓๑ พฤษภาคม

(๓) เสาร์ที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

ไทยบ้าง เคียวนฝรั่งเศสแทนญวน เขมรขอเข้าอยู่ในบำรุงฝรั่งเศสก็ต้องรับไว้เหมือนอย่างญวน เมื่อเขมรจะไปส่งเครื่องบรรณาการ จะขึ้นอยู่แก่ไทยตามเดิม ฝรั่งเศสก็ไม่ห้ามปราม

ครั้นมาถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๓ ค่ำ โปรตเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหาเมลาชนเป็นกรมขุนบาราบ-
ปรบัณฑ์

ญวนแต่งทูตไปกรุงปารีส

ฝ่ายที่เมืองญวนเมื่อ ณ เดือน ๓ พระเจ้ากรุงเวียตนามแต่งให้องพาทันยางเป็นราชทูต งามตรึงยงเป็นอุปทูต องง่วนจันที่เป็นตรีทูต กับญวน ๕๐ คน ถือราชสาส์นคัมสิ่งของเครื่องบรรณาการไปกรุงปารีส ไปด้วยเรือรบฝรั่งเศสถึงกรุงปารีสแล้ว คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสไม่สู้นับถือเหมือนทูตไทยว่าเป็นเมืองรบแพ้เหมือนเซลย การรับรองทูตก็รับแต่ตามธรรมเนียมเท่านั้น

ราชาภิเษกองค์พระนโรดม ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชา

ฝ่ายที่กรุง อัครมหาราชเดลากรอนเดิมหนึ่งส้อมานที่จะเสกองค์พระนโรดม-
พรหมบริรักษ์ มหาอุปราช ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินกัมพูชา ให้กรุงเทพมหานคร
ออกไปเสกให้พร้อมกัน ครั้น ณ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ^(๑) จึงโปรดเกล้าฯ
ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์คุมเครื่องอิสริยยศสุพรรณบัฏ ไปเสกองค์พระนโรดม
ด้วยเรือรบกลไฟฝรั่งเศส ชื่อตั้งเตอสกาทอ เพราะเหตุที่จะให้คอเวอนเมนต์
ฝรั่งเศส เห็นว่าเป็นการประนีประนอมสามัคคีรสกันเรียบร้อย จึงได้ไปใน
เรือรบฝรั่งเศสไปเข้าปากน้ำเมืองไซ่ง่อน อัครมหาราชเดลากรอนเดจึงแต่งให้

(๑) วันศุกร์ที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๓

ขุนนางที่ ๑ ชื่อมองซิเออร์ แตร์มูแลง ผู้แทนอัครมิราล ที่ ๒ มองซิเออร์
 เทอลาเกร ที่ ๓ มองซิเออร์ เทอลาซัล ที่ ๔ มองซิเออร์ อามิโล ที่ ๕ มอง-
 ซิเออร์ เรอฟูฟา ที่ ๖ มองซิเออร์ เลอแฟบ ที่ ๗ มองซิเออร์ แชนนอกลาส
 ที่ ๘ มองซิเออร์ โลวิสตอง กับมองซิเออร์ ยอชนายทหาร มีทหารเรือ ๒๐
 มีทหารบก ๖๐ ลงเรือกลไฟเล็กไปด้วยพระยามนตรีสุริยวงศ์ไปตามลำน้ำ
 จนถึงเมืองพนมเปญ เดินขึ้นไปอุดมมีไชย สิ่งของเครื่องอุปโภคกับเจ้าพนักงาน
 ก็ได้ลงเรือกลไฟสงครามครวชิต ไปขึ้นที่เมืองกำปอดเดินบกไปอุดมมีไชย
 ได้ออกเรือพร้อมกันกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ ได้เสกองค์พระนโรดมพรหม-
 บริรักษ์ มหาอุปราช แต่ ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ^(๑) ทรงนามว่า องค์สมเด็จพระ
 พระนโรดม บรมรามเทวาวตาร คุณesarสุนทรฤทธิ มหิศวราชิปติ ศรีสุริโย
 นฤพัทธพงศ์ดำรงราชบรมนามมหากัมโพชาธิบดินทร สรรพศิลปประสิทธิ์สถิต-
 สถาพร พรหมามรอำนวยไชย เป็นมโหฬารวิยา ธิบดินปฐพีกล สกลกัมโพชา
 ณาจักร อัครมหาบุรุษรัตนวัฒนาภิเษก เอกอุคมบรมบพิตร พระเจ้ากรุง
 กัมโพชาธิบดิน

องค์สมเด็จพระนโรดมบรมรามเทวาวตาร ไม่สามัคคีรสกับองค์พระ-
 หาราชดไนยไกรแก้วฟ้าผู้น้อง องค์หาราชดไนยไกรแก้วฟ้าก็อพยพครอบครัว
 หันมาทางเมืองบัตบอง เข้ามา ณ กรุงเทพนานคร จึงโปรดเกล้าโปรดกระ-
 หม่อมให้ไปอาศัยอยู่บ้านพระยาไกรโกษา องค์พระหาราชดไนยไกรแก้วฟ้า
 อยู่ไม่สบาย จึงกราบถวายบังคมลาไปด้วยเรือรบกลไฟฝรั่งเศสไปอยู่เมืองไซ่ง่อน

(๑) อังคารที่ ๓๑ พฤษภาคม

ผู้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาเขตแดนเมืองเขมร

สุศักราช ๑๒๒๗ ปีฉลู สัปตศก^(๑) เป็นปีที่ ๑๕ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ^(๒) มงซิเออร์ ออบาเรต กงสุลฝรั่งเศสมีหนังสือมาว่า สมเด็จพระเจ้าเอมเปอรอกรุงฝรั่งเศส ให้มาทำหนังสือสัญญาการเมืองเขมรและเขตแดนเมืองเขมรเสียให้แล้วจะไม่ได้วิวาทกัน เป็นหนังสือสัญญา ๖ ข้อ มงซิเออร์ ออบาเรตได้โครงการหนังสือสัญญามายื่นต่อเจ้าพนักงานได้นำขึ้นกราบบังคมทูลทรงทราบแล้ว ตั้งให้ พล หัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เป็นผู้ปรึกษาทำหนังสือสัญญากับด้วยมงซิเออร์ ออบาเรต ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นความในข้อ ๔ ว่า เมืองบัตบอง เมืองนครเสียมราฐ ยกให้เป็นสิทธิ์ฝ่ายไทยวัดตรา แต่จะปักเขตแดนลงที่ตรงไหนมีความขัดไม่ จึงขอแก้ลงให้ชัดว่า จะปักปันเขตแดนกันเพียงนั้น ๆ ตามซึ่งมีอยู่ในกาลทุกวันนี้ มงซิเออร์ ออบาเรต ก็ไม่ยอม แล้วได้ขออีกข้อหนึ่งว่า แดนที่ซึ่งอัครมหาราชก่อนตรารบอนาคตทำเขตแดนไทยกับเขมร ติดต่อกันเพียงนั้น ๆ ก็เป็นยุติธรรมที่อยู่แล้ว ขอให้ลงข้อสัญญาเอาตามแดนที่นั้น มงซิเออร์ ออบาเรต ก็ไม่ยอม ความจึงไม่ตกลงค้างกันอยู่

เรื่องหนังสือสัญญาการเมืองเขมร

ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ^(๓) มงซิเออร์ ออบาเรต กงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพมหานคร มีหนังสือเตือนมาว่า คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสสั่งมาว่า ให้ทำหนังสือสัญญาการเมืองเขมรเสียให้สำเร็จ เดียวกันการก็ไม่สำเร็จ

(๑) พ.ศ. ๒๔๐๘

(๒) เสาร์ที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๘

(๓) เป็นเดือนบูรพาสาม ตรงกับวันที่ ๘ กรกฎาคม

เกิดการทุ่มเถียงกันขึ้นไม่ตกลงกันทั้งนี้ จะต้องบอกไปให้คอเวนเมนต์
ฝรั่งเศสรู้ว่าไทยบิดเบือนเสียไม่ทำหนังสือสัญญา จึงทรงพระราชดำริว่า
จะนิ่งอยู่ทั้งนี้ มองซิเออร์ ออบาเรตก็จะบอกกล่าวโทษเอาแต่ฝ่ายเดียว
จึงโปรดฯ ให้ตอบมองซิเออร์ ออบาเรตว่า การที่จะพูดกันนั้นก็เห็นจะไม่
ตกลงกัน จะต้องแต่งทูตออกไปถึงกรุงปารีส ด้วยภาระงานเรื่องอื่นก็ยัง
เกี่ยวข้องกันอยู่หลายอย่าง ขอให้คอเวนเมนต์ฝรั่งเศสตัดสินใจให้ตกลงแล้ว
ในครั้งหนึ่งคราวเดียว จะไม่ต้องเถียงกันอีก

ทำแผนที่อาณาเขตทางหัวเมืองลำแม่น้ำโขง

แล้วทรงพระราชดำริว่า ลำแม่น้ำโขงเขตแดนติดต่อกันกับเขมรญวน
เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสได้ไปทำแผนที่สระเวย์ลำแม่น้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่
ทำไว้บ้างก็จะไม่ชอบ จึงโปรดฯ ให้พระพิเทศพานิชสืบจ้างหาอังกฤษที่เคยทำ
แผนที่ พระพิเทศพานิชหาจ้างได้มีสเตอร์ โดยชกคนหนึ่ง ราคาเดือนละ ๑๘๐
เหรียญ ส่งเข้ามา จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาพระกรุณนายนหนึ่ง
หลวงเทศาภิกรนายนหนึ่ง ขุนอินทอนันต์นายนหนึ่ง ขุนวิสูตรนายนหนึ่ง รวม ๔ นาย
ไปกับมีสเตอร์ โดยชก อังกฤษ ได้กราบถวายบังคมลาไป ณ วันอังคาร
เดือนยี่แรม ๙ ค่ำ ขึ้นไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองฝ่ายเหนือไปเมืองแพร่ เมือง
น่าน เมืองเชียงของ เมืองหลวงพระบาง ลงมาตามลำแม่น้ำโขงถึงเมือง
มุกดาหาร ครั้นทำแผนที่เสร็จแล้ว ก็เดินบกมาลงเรือที่เมืองสระบุรี
มา ณ กรุงเทพมหานคร

โปรดเกล้าฯ ให้จำลองปราสาทหินนครวัด

และเมื่อ ณ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ^(๑) ปีชวด อัฐศก . โปรดเกล้า-
โปรดกระหม่อมให้พระสามภพพ่ายออกไปถ่ายแบบปราสาทที่พระนครวัด
จะจำลองทำขึ้นไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อให้คนทั้งหลายเห็นว่า
เป็นของอัครর্য ทำด้วยศิลาทั้งสิ้นไม่มีสิ่งไรปน พระสามภพพ่ายยกกลับมาถึง
กรุงเทพมหานคร ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๙ ค่ำ^(๒) กราบทูลว่าได้ถ่ายรูปปราสาท
และพระระเบียงเข้ามา พระนครวัดนั้นมีคู่ ๓ ด้าน กว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ ศอก
ด้านยาว ๆ ๒๖ เส้น ด้านสกัดยาว ๒๔ เส้น คุนขึ้นที่เขื่อนกรอบเขื่อนเป็นศิลา
มีลายจำหลักลงไปจนในน้ำ พื้นปากคู้ข้างในเข้าไป ๗ วา มีกำแพงรอบ ๓ ด้าน
พื้นกำแพงเข้าไป ๓๐ วา ถึงพระระเบียง มีประตูด้านละ ๓ ประตู ๆ กลาง
เป็นยอดปราสาท ประตู ๒ ข้าง ประตูยอดเป็นจตุรมุข พระระเบียงชั้นที่ ๑
หันหน้ามาข้างนอก ยาว ๔ เส้น ๑๒ วา พื้นสูง ๗ ศอก ศิลาปูพื้นยาวศอกกึ่ง
หน้าใหญ่ ๑๘ นิ้ว หน้าน้อย ๑๔ นิ้ว กว้างรวมใน ๖ ศอกกึ่ง ช่อกว้าง ๘ ศอก
ผนังสูง ๗ ศอก หน้า ๑ กึ่ง ๑๘ นิ้ว เสาในประธานสูง ๗ ศอก หน้า ๒๐ นิ้ว
สี่เหลี่ยม มีบัวปลายเสาเป็นลูกแก้วเดียว หลังคาสูง ๓ ศอกกึ่ง เฉลียงกว้าง
๔ ศอก เสาเฉลียงสูง ๓ ศอกกึ่ง หน้า ๑๖ นิ้ว สี่เหลี่ยม มีบัวลูกแก้วปลายเสา
ห้องละ ๔ ศอก ช่อชดหน้า ๑๖ นิ้ว สี่เหลี่ยม ผนังระเบียง ๔ ด้าน ๆ ข้างหน้า
สลักเป็นเรื่องราวเกียรติ ด้านข้างตะวันออกสลักเป็นกระบวนพลม้าแท่นชัตริย์
ด้านข้างตะวันตกสลักเป็นทะเล และมีเกาะ และสัตว์ในทะเลต่าง ๆ ด้านหลัง
สลักเป็นกระบวนแห่พลช้าง ระเบียงด้านหน้ามีประตูใหญ่ ๓ ประตู หลังคา
เป็นจตุรมุขเฉลียงรอบ มีประตูเล็กในระหว่างประตูใหญ่อีก ๒ ประตู ชาน

(๑) ศักราชที่ ๒๑ กุมภาพันธ์

(๒) อังคารที่ ๑๑ มิถุนายน

ตั้งแต่ระเบียงชั้นต้นถึงชั้น ๒ กว้าง ๑ เส้น ๖ วา ประตอมมียอดเป็นปราสาท
 ระเบียงชั้น ๒ ยาว ๒ เส้น ๑๖ วา พื้นสูง ๑๑ ศอก ศิลุปูนยาว ๑ ศอกคืบ
 หน้าใหญ่ ๑๘ นิ้ว หน้าน้อย ๑๔ นิ้ว กว้างรวมใน ๖ ศอกคืบ ช่อกว้าง ๘ ศอก
 เสาในประธานสูง ๖ ศอกคืบ หน้าใหญ่ ๒๐ นิ้ว สีเหลี่ยม มีบัวลูกแก้ว
 ปลายเสา สะพานทับปลายเสาหน้าใหญ่ ๒๐ นิ้ว หน้าน้อย ๘ นิ้ว ลวดลูกแก้ว
 ยาวห้องละ ๕ ศอก เฉลียงกว้าง ๓ ศอกคืบ มีเสา สีเหลี่ยมสูง ๓ ศอก
 หน้า ๑๖ นิ้ว มีสะพานทับปลายเสาหน้าใหญ่ ๑๖ นิ้ว หน้าน้อย ๖ นิ้ว
 ลวดลูกแก้วห้องละ ๕ ศอก มีลูกมะหวดรับสะพานในระหว่างห้องระยะห่างกัน
 ๑๔ นิ้ว ช่อชัศหน้าใหญ่ ๑๖ นิ้ว สีเหลี่ยม มีประตูหลังคาเป็นจตุรมุขที่มุม
 ทั้ง ๔ ทำเป็นปรางค์เรียกว่าปราสาท มีบันไดขึ้นไปจากพื้น มีประตูเข้าไปใน
 ปราสาท แล้วออกหลังปราสาท ตั้งแต่ระเบียงชั้น ๒ มาถึงพระระเบียงชั้น ๓
 กว้าง ๙ วา พระระเบียงชั้น ๓ หันหน้าเข้า ยาว ๑ เส้น ๑๗ วา พื้นสูง ๕ วา
 ๑ ศอก ช่อกว้าง ๘ ศอก ศิลุปูนเท่ากันกับชั้นที่ ๒ กว้างรวมใน ๖ ศอกคืบ
 เฉลียงเท่ากันกับชั้นที่ ๒ มีประตูกลางประตู ๑ ทั้ง ๔ ด้าน หลังคาเป็นจตุรมุข
 มีมมพระระเบียงทำเป็นปราสาท มียอดปรางค์ในระหว่างกลาง ๗ ศอก
 สูง ๑๕ วา มีประตูและบันไดขึ้นไปจากพื้นทั้ง ๔ ปราสาท มีประตูออกจาก
 ปราสาทเข้าไปปราสาทใหญ่ หลังคาพระระเบียง เอาศิลายาว ๒ ศอก
 หน้าใหญ่ ๑ ศอกเศษ หน้าน้อยกามา ๑ ทับเหลี่ยมกันขึ้นไปประจบเป็นนอกไก่อ่
 พื้นหลังคาสลักเป็นลูกฟูก เอาศิลาแผ่นยาว ๆ ทับหลังเหมือนอย่างทับหลังคา
 ไม่มีสิ่งไรรับข้างล่างก็อยู่ได้ทั้ง ๓ ชั้น ด้วยเป็นของหนัก ถัดพระระเบียง
 เข้าไปมีลานกว้าง ๑๐ วาถึงองค์ปรางค์ เขมรเรียกว่าปราสาท ฐานกว้าง ๑๑ วา
 สูง ๑๙ วา ๒ ศอก มีในร่วมข้างในที่หว่างมุม ๔ ด้าน กว้าง ๗ ศอกคืบ
 ตรงกลางนั้นก่อตัน หน้ากระดานสลักเป็นลายเขมร กลีบขนุน สลักเป็นครุฑ

เป็นเทวคา ตั้งพระพุทธรูปไว้ในระหว่างมุขทั้ง ๔ มุข มุขละองค์ รวมตั้งแต่
แผ่นดินขึ้นไปถึงพระระเบียง ๓ ชั้น สูง ๑๐ วา องค์พระปรารักษ์ใหญ่นั้น
สูง ๑๙ วา ๒ ศอก ตลอดยอดสูง ๑ เส้น ๙ วา ๒ ศอก ยอดต่างหาก แต่ยอด
หามิได้ จะสูงเท่าไรไม่รู้ คุณและกำแพงค้ำหลังนั้นทำค้ำไว้หรือประการใด
ไม่แจ้ง ที่ว่างอยู่นั้นไม่มีภูเขาและอะไรติดเนื่องกัน จะเว้นไว้ทำอะไรต่อ
ออกไปอีกก็ไม่เห็นปรากฏ เห็นมีแต่พลับพลาติดพระระเบียงเข้าไว้ ดูข้างหลัง
ก็เห็นเป็นพระระเบียง ๒ ชั้น จึงโปรดฯ ให้ช่างกระทำจำลองตามแบบที่ถ่าย
เข้ามาใน ขึ้นไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามจนทุกวันนี้

ฝรั่งเศสได้เมืองญวน ๓ เมือง

ฝ่ายข้างเมืองญวน เมื่อวันศุกร์ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ^(๑) อัครมหาราชเลขา
กรอนเต ให้ทหารไปตีเอาบ่อมหินเมืองวินลอง วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ
ให้ทหารไปตีเอาเมืองโจกทวน วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ให้ทหารไปตี
เอาเมืองบันทายมาศ ญวนไม่ได้สู้รบ ทั้งเมืองเสียทั้ง ๓ ตำบล

ราชทูตไทยกลับจากประเทศฝรั่งเศส

ครั้นมาถึง เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ พระยาสุรวงค์วิวัฒน์ ราชทูต
พระราชเสนา อุปทูต ซึ่งออกไปกรุงปารีสกลับเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร
ราชทูตแจ้งว่าได้ออกไปว่าการแก้คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสตกลงกัน คือเขตแดน
เมืองเขมร ๙ ข้อ ว่าด้วยสุรา ๗ ข้อ แต่ข้อที่ว่าด้วยคนสับเยกนั้น คอเวอนเมนต์
ฝรั่งเศสว่าหนังสือสัญญายังไม่ครบ ๑๒ ปี จะแก้ไขอย่างไรไม่ได้

ทูตไปครั้งนั้นใช้เงิน ค่ากิน ค่าโดยสาร ค่าที่อยู่ คิดเป็นเงิน ๕๗๔ ชั่ง
๑๓ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง

(๑) วันที่ ๒๑ มิถุนายน

พระยาสุรวงศวิวัฒน์ว่า คอเวนเมนต์ฝรั่งเศส จะแต่งตั้งให้ราชทูต
เชิญพระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้าเอมเปร่อ และหนังสือสัญญาเข้ามาต่อภายหลัง

เรื่องปักเขตแดนทางเมืองเขมร

ในเดียนั้น โปรต ๖ ให้พระราชเสนา หลวงเสนาภักดี หลวง
สุริยามาศย์ ๓ นายออกไปเมืองบัตบอง ได้พร้อมด้วยพระยาพระเขมรและ
ฝรั่งเศสปักเขตแดนกัน พระราชเสนากราบถวายบังคมลาไป ณ วันเดียน
ขึ้น ๔ ค่ำ^(๑) ไปถึงเมืองบัตบอง ณ วันเดียนขึ้น ๑๕ ค่ำ อัครมราลเตลา-
กรอนเตแต่งตั้งให้มองซีเออร์ เตอตูเนจ มองซีเออร์ เปรวอซังเม มองซีเออร์
โยรัง ๓ นาย องค์พระนโรดมจัดให้พระยาพลเทพ พระยานชิตภักดี
พระยาศรีสุนทรเทพ ๓ นาย มาพร้อมกันที่เมืองบัตบอง ได้พากันไปที่ท่าข้าม
แขวงเมืองระสือ ต่อแดนกับเมืองโบริสาท ปักเขตแดนลงหลักศิลาฟากละหลัก
คลองอยู่กลาง แล้วกลับมาเมืองบัตบองไปเมืองนครเสียมราฐ ได้พร้อมกันกับ
พระยาภักดีสุนทร พระมหาดไทย พระภักดีสุนทร ปักเขตแดนที่ถนนพรมศก
ต่อเขตแดนเมืองซีแครง ณ วันเดียน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ^(๒) ลงหลักศิลาทั้ง ๒ ฟาก
ลำคลองอยู่กลาง เขตแดนต่อขึ้นไปข้างเมืองลาว ก็ได้ตกลงกันตามแผนที่
ซึ่งอัครมราลคอนตราบอนาคตทำไว้หาได้ปักไม่ การปักเขตแดนก็เป็นอันยุติกัน.

(๑) อาทิตย์ที่ ๒๕ ธันวาคม

(๒) พุทธที่ ๒๖ กุมภาพันธ์

เรื่องตำนานพระญวน

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์

เรื่องที่พวกญวนมาอยู่ในประเทศสยามนี้ จะเป็นมาอย่างไรในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ข้าพเจ้ายังไม่ได้สืบสวนขึ้นไปถึง เคยสืบแต่เรื่องพงศาวดารของพวกญวนที่อยู่ในกรุงเทพฯ นี้ ได้ความว่าเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๑๖ เกิดกบฏขึ้นที่เมืองเวินเป็นราชธานีของประเทศญวน พวกกบฏชิงได้เมืองแล้วฆ่าฟันเจ้านายเสียเป็นอันมาก พวกราชวงศ์ญวนที่รอดอยู่ได้พากันหนีพวกกบฏลงมาทางเมืองไซ่ง่อนหลายองค์ องค์เชียงซุนราชบุตรที่ ๔ ของเจ้าเมืองเวินมาอาศัยอยู่ที่เมืองซาเตียน ซึ่งต่อแดนเขมรลงมาทิศตะวันตกของเขมร พวกกบฏยกกองทัพมาติดตาม เจ้าเมืองซาเตียนเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็อพยพครอบครัวพาองค์เชียงซุนเข้ามายังกรุงธนบุรี เมื่อราวปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้รับไว้ แล้วพระราชทานที่ให้ญวนพวกองค์เชียงซุนตั้งบ้านเรือนอยู่นอกพระนครทางฝั่งตะวันออก คือ ตรงที่แถวถนนพาหุรัดทุกวันนี้ จึงเรียกกันว่าบ้านญวนมาจนสร้างถนนพาหุรัด อยู่มาองค์เชียงซุนพยายามหนีพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ประหารชีวิตเสีย^(๑) พวกองค์เชียงซุนเป็นญวนพวกแรกที่อพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในประเทศนี้เมื่อภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าเข้าศึก

ต่อมาถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อรัชกาลที่ ๑ มีราชันต์ดาของเจ้าเมืองเวือกองค์หนึ่งชื่อองค์เชียงสือ เดิมหนีพวกกบฏมาอาศัยอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน พวกญวนที่เมืองไซ่ง่อนนับถอยยกย่องให้ครองเมือง แต่รักษาเมืองต่อสู้ศัตรูไม่

(๑) กล่าวกันอีกนัยหนึ่งว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส เกิดอุปาทานว่ามีแก้วอยู่ในท้ององค์เชียงซุน จึงให้ประหารชีวิต เพื่อจะค้นหาแก้ว

ไหว จึงหนีมาอาศัยอยู่ที่เกาะกระบือในแดนเขมร พระยาชลบุรีคุมเรือรบไทย
 ไปลาดตระเวนทางทะเล ไปพบองเชียงสือ ๆ จึงพาครอบครัวโดยสารเรือ
 พระยาชลบุรีเข้ามาขอพึ่งพระบารมีอยู่ ณ กรุงฯ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖
 อันเป็นปีที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรง
 พระกรุณารับทำนุบำรุงและพระราชทานที่ให้ญวนพวกองเชียงสือ ตั้งบ้านเรือน
 อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกที่ตำบลคอกกระบือ คือตรงที่ตั้งสถานทูตโปรตุเกส
 ทุกวันนี้ พวกญวนที่นับถือองเชียงสือมีมาก ครั้นรู้ว่าองเชียงสือได้มาพึ่ง
 พระบารมีเป็นหลักแหล่งอยู่ในกรุงฯ ก็พากันอพยพครอบครัวติดตามเข้า
 มาอีกเนื่อง ๆ จำนวนญวนที่เข้ามาในคราวองเชียงสือเห็นจะมากด้วยกัน จึง
 ปราบว่าองเชียงสือได้ควบคุมพวกญวนไปตามเสด็จในการทำสงครามกับพม่า
 หลายครั้ง องเชียงสืออยู่ในกรุงฯ ๔ ปี ครั้นถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๙
 องเชียงสือเขียนหนังสือทูลลาว่าไว้ที่ทับช่า แล้วลอบลงเรือหนีไปกับคนสนิท
 เนื้อความในหนังสือนั้นว่า ตั้งแต่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ได้ทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้าฯ ทำนุบำรุงเป็นอนุเคราะห์ประการ ถึงให้กองทัพไทยไปช่วยตี
 เมืองไช้ฮ่อนพระราชทานก็ครั้งหนึ่ง แต่การยังไม่สำเร็จ เพราะกรุงฯ ตัด
 ทำสงครามอยู่กับพม่า จะรอต่อไปก็เกรงว่าพรรคพวกทางเมืองญวนจะรวนเร
 ไปเสีย ครั้นจะกราบถวายบังคมลาโดยเปิดเผยก็เกรงจะมีเหตุขัดข้องจึงได้หนีไป
 เพื่อจะไปก่อกวนที่เอาเมืองไช้ฮ่อนคืน ถ้าขัดข้องประการใดขอพระบารมีเป็น
 ที่พึ่งทรงอดหนุนด้วย เมื่อได้เมืองแล้วจะมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป อง
 เชียงสือหนีไปพักอยู่ที่เกาะกูด เมื่อข่าวที่องเชียงสือหนีทราบถึงพระกรรณ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่ทรงถือโทษ แต่กรมพระราชวัง
 บวรมหาสุรสิงหนาททรงขัดเคืององเชียงสือ ในครั้งนั้น จึงโปรดให้ญวนพวก
 องเชียงสือย้ายขึ้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่เสียที่บางโพธิ์ ยังมีเชื้อสายสืบมาจนทุกวันนี้

มีพวกญวนที่อพยพเข้ามาอยู่เมืองไทยภายหลังครั้งองเชียงสือมา เมื่อในรัชกาลที่ ๓ อีก ๓ คราว คือเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ พระเจ้าแผ่นดินญวนมีนมางประกาศห้ามมิให้พวกญวนถือศาสนาคริสต์และจับพวกญวนที่เข้ารีตทำโทษต่าง ๆ จึงมีพวกญวนเข้ารีตอพยพครอบครัวหนีภัยเข้ามาพึ่งพระบารมีอยู่ในประเทศนี้ มาอยู่ที่เมืองจันทบุรีโดยมาก ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ก็เห็นจะมีบ้าง ชะรอยจะมาอยู่ที่บ้านโปรตุเกสเข้ารีตซึ่งอพยพเข้ามาจากเมืองเขมรและโปรต ฯ พระราชทานที่ให้อยู่ที่สามเสนนั้น ภายหลังจึงโปรดให้ญวนเข้ารีตไปอยู่ที่ตำบลนั้นต่อมาอีก ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

ญวนอพยพมาอีกคราวหนึ่ง เมื่อครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ไปตีเมืองญวนเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ ได้ครัวญวนส่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ ครัวญวนที่เข้ามาคราวนั้นเป็น ๒ พวก คือเป็นพวกถือพระพุทธศาสนาพวกหนึ่ง เป็นพวกถือศาสนาคริสต์พวกหนึ่ง พวกญวนที่ถือพระพุทธศาสนานั้นโปรด ฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี สำหรับรักษาบ่อนเมืองใหม่ซึ่งทรงสร้างขึ้นที่ปากแพรก แต่พวกญวนที่ถือศาสนาคริสต์นั้น เห็นจะเป็นเพราะมีญวนเข้ารีตอยู่ที่สามเสนมาก่อนบ้างแล้ว จึงโปรด ฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลสามเสนในกรุงเทพฯ ติดต่อกับบ้านพวกคริสต์เชื้อโปรตุเกส ซึ่งอพยพเข้ามาจากเมืองเขมร และโปรต ฯ ให้ขึ้นอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงฝึกหัดเป็นทหารปืนใหญ่

ญวน ๒ พวกที่กล่าวมานี้ ถึงรัชกาลที่ ๔ พวกญวนคริสต์ยังย้ายสังกัดไปเป็นทหารปืนใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร (คือ ญวนพวกพระยาบันลือสิงหนาท) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบว่าพวกญวนที่อยู่เมืองกาญจนบุรี โดยมากอยากจะมาอยู่ในกรุงเทพฯ เหมือนกับญวนพวกอื่น จึง

พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เข้ามาตั้งบ้านเรือน อยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งได้โปรดฯ ให้ขุดใหม่นั้น แล้วให้จัดเป็นทหารปืนใหญ่ฝ่ายวังหลวงสืบมา ที่เมืองกาญจนบุรียังมีวัดญวนและมีชื่อตำบล เช่นเรียกว่า “ชุกยายญวน” ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เชื้อสายพวกญวนที่ไม่อพยพเข้ามากรุงเทพฯ ยังคงอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีก็เห็นจะมีบ้าง

ครั้นญวนที่อพยพเข้ามาครั้งหลังในรัชกาลที่ ๓ นั้น มาเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๘๓ มีเรื่องปรากฏในจดหมายเหตุว่า เวลานั้นกองทัพไทยกับเขมรกำลังรบพุ่งขับไล่กองทัพญวนที่เข้ามาตั้งอยู่ในแดนเขมร กองทัพญวนถูกล้อมอยู่หลายแห่ง เผอิญเกิดความไข้ขึ้นในค่ายญวน พวกญวนหนีความไข้ออกมาหาเขมรประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาบอกส่งเข้ามากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ญวนพวกนั้นไปอยู่ที่บางโพธิ์กับเชื้อสายญวนพวกองเชียงสือ

พวกญวนที่มาอยู่ในประเทศสยาม มีทั้งที่ถือพระพุทธศาสนาและที่ถือศาสนาคริสต์ พวกญวนที่ถือพระพุทธศาสนา มาตั้งภูมิลำเนาอยู่แห่งใด ก็นิมนต์พระญวนมา สร้างวัดเป็นที่บำเพ็ญการกุศลของพวกญวนซึ่งอยู่ ณ ที่แห่งนั้น พวกญวนที่ถือศาสนาคริสต์ได้อาศัยฝรั่งบาทหลวงเป็นผู้ควบคุมแต่ครั้งยังอยู่ในเมืองเขมร เมื่อมาอยู่ในประเทศสยามนี้ พวกฝรั่งบาทหลวงก็สร้างวัดและดูแลควบคุมพวกญวนคริสต์ทำนองเดียวกัน จะกล่าวในตำนานนี้แต่ด้วยเรื่องวัดญวนและพระญวนในพระพุทธศาสนา

ในบรรดาศาสนาไม่เลือกว่าศาสนาใด เมื่อท่านผู้ตั้งศาสนาล่วงลับไปแล้ว นานมาผู้ที่เลื่อมใสศาสนานั้นก็เกิดถือลัทธิต่างกัน เช่น ศาสนาคริสต์ก็เกิดถือต่างกันเป็นลัทธิคริสต์ ลัทธิโรมันคาทอลิก และลัทธิโปรเตสแตนต์

ศาสนาอิสลามก็เกิดถือต่างกันเป็นลัทธิสุหนี่และลัทธิชีอะ (คือแขกเจ้าเซ็น) พระพุทธศาสนาก็เกิดถือต่างกันเป็น ๒ ลัทธิ มาตั้งแต่ชาวอินเดียยังถือพระพุทธศาสนากันอยู่แพร่หลาย ลัทธิเก่าซึ่งเกิดขึ้นในนครรัฐทางฝ่ายใต้ ได้นามว่าลัทธิ “หินยาน” ลัทธิใหม่ซึ่งเกิดขึ้นในคันธารรัฐทางฝ่ายเหนือ ได้นามว่าลัทธิ “มหายาน” เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปยังนานาประเทศ พวกชาวอินเดียที่ถือลัทธิหินยาน เชิญพระพุทธศาสนามาทางทะเล เทียบส่งสอนในลังกาทวีปและประเทศพม่า มอญ ไทย เขมร จึงถือพระพุทธศาสนาตามลัทธิหินยานมาจนทุกวันนี้ พวกชาวอินเดียที่ถือลัทธิมหายานเชิญพระพุทธศาสนาไปทางบก เทียบส่งสอนในประเทศธิเบต ประเทศอาเซียตอนกลางตลอดไปจนประเทศจีนและญี่ปุ่น ประเทศญวนรับลัทธิพระพุทธศาสนาอย่างมหายานมาจากจีน พวกญวนจึงบวชเรียนและประพฤติกิจในศาสนาผิดกับไทย เพราะฉะนั้นเมื่อพวกญวนมาสร้างวัดและมีพระญวนขึ้นในประเทศนั้น ชนเดิมก็มีผู้นับถือและอุทิศตนแต่พวกญวน แต่ในสมัยนั้นยังไม่มีวัดพระจีนในประเทศนั้น พวกจีนก็มักไปทำบุญที่วัดญวนด้วย เพราะลัทธิศาสนาของญวนกับจีนเหมือนกัน และทำพิธีต่าง ๆ เช่น กงเต็กเป็นต้น อย่างเดียวกัน ส่วนไทยแม้ไม่ผู้นับถือก็ไม่เกลียดชังพวกญวน เพราะเห็นว่านับถือพระพุทธเจ้าองค์เดียวกัน

วัดญวนที่มาสร้างขึ้นในประเทศนั้น ก็นับตามเรื่องที่พวกญวนเข้ามาอยู่ในประเทศสยาม คือ ญวนพวกที่มากบองเชียงซุนครั้งกรุงธนบุรีมาสร้างวัดขึ้นที่บ้านหม้อ ๒ วัด คือ

๑. วัดกามโล่คือ (วัดทิพยวารีวิหาร)^(๑) ยังอยู่ที่หลังตลาดบ้านหม้อในพระนคร แต่เดิวนับเป็นวัดพระจีน

(๑) ชื่อวัดญวนที่เรียกอย่างไทย แต่ความตามชื่อภาษาญวน พระราชทานในรัชกาลที่ ๕ แทนทั้งนั้น

๒. วัดไผ่คั่นต้อ (วัดมงคลสมาคม) เดิมอยู่ที่บ้านฉนวนข้างหลังวังบูรพาภิรมย์ ครั้นจะตัดถนนพาหุรัด วัดนั้นก็คดแนวถนน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้กระทำผาติกรรมอย่างวัดไทย คือ พระราชทานที่ดินและให้สร้างวัดขึ้นใหม่แลกวัดเดิม ย้ายไปที่ริมถนนแปลงนาม ในอำเภอสามพันหวงค์

ฉนวนพวกที่มาบียงเชียงเมื่อรัชกาลที่ ๑ สร้างวัดฉนวน ๒ วัด คือ

๓. วัดคันเวียงต้อ (วัดอุภัยราชบำรุง) ที่หลังตลาดน้อย (ริมถนนเจริญกรุง) ในอำเภอสามพันหวงค์

๔. วัดกว้างเพือกต้อ (วัดอานันนิการาม) ที่บางโพธิ์ เรียกกันเป็นสามัญว่าวัดบางโพธิ์

ฉนวนพวกที่มาเมื่อรัชกาลที่ ๓ สร้างวัดฉนวน ๓ วัด คือ

๕. วัดเพือกต้อ (วัดถาวราราม) อยู่ที่เมืองกาญจนบุรี เมื่อฉนวนพวกนั้นย้ายเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ มาสร้างอีกวัดหนึ่ง คือ

๖. วัดเกียงเพือกต้อ (วัดสมณานัมบริหาร) อยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ในอำเภอตุสิต

๗. วัดเพือกเคียนต้อ (ไทยเรียกกันแต่ว่าวัดฉนวน) อยู่ที่เมืองจันทบุรี มีวัดฉนวนซึ่งพวกฉนวนและพวกจีนช่วยกันสร้างขึ้นภายหลังมาอีก ๔ วัด คือ

๘. วัดไผ่เพือกต้อ (วัดกุศลสมากร) อยู่ในอำเภอสามพันหวงค์ ใกล้ถนนราชวงศ์

๙. วัดตี่หน่านต้อ (วัดไชยภูมิการาม) อยู่ในอำเภอสามพันหวงค์ ที่ตรอกเจ็ดสำเนียง

๑๐. วัดเบญจมบพิตร (วัดบำเพ็ญจีนพรต) อยู่ในอำเภอสัมพันธวงศ์
ใกล้ถนนเขาวราช เดียวกันเป็นวัดพระจีนครอง

๑๑. วัดตอเตี้ย (วัดโลกานุเคราะห์) อยู่ในอำเภอสัมพันธวงศ์
ใกล้ถนนเขาวราช

วัดพระจีนในประเทศนี้ยังมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ครึ่งหนึ่งมีหลวงจีน
องค์หนึ่งชื่อสุเอียง เข้ามาจากเมืองจีน มีผู้คนเลื่อมใสมาก จึงช่วยกันสร้างวัดขึ้น
ที่ริมถนนเจริญกรุง (คือวัดมังกรกมลาวาส) แล้วให้หลวงจีนสุเอียงปกครอง
ก็เกิดมีคณะสงฆ์จีนแต่นั้นมา วัดจีนเดียวกันมี ๕ วัด คือ

๑. วัดเล่งเน่ยยี่ (วัดมังกรกมลาวาส) อยู่ริมถนนเจริญกรุง ในอำเภอ
บ่อมปราบศัตรูพ่าย

๒. วัดกามโลยี่ (วัดทิพยวารีวิหาร) เดิมเป็นวัดญวน อยู่หลังตลาด
บ้านหม้อ ในพระนคร

๓. วัดทางชกยี่ (วัดบำเพ็ญจีนพรต) เดิมเป็นวัดญวน อยู่ใกล้ถนน
เขาวราช ในอำเภอสัมพันธวงศ์

๔. วัดเซ่งจียี่ อยู่ที่บ่อพรานล่างเหนือ ใกล้บริเวณพระพุทธบาท

๕. วัดเล่งชกยี่ อยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา

รวมจำนวนวัดญวนที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๗ วัด อยู่หัวเมือง ๒ วัด
รวมทั้งสิ้นเป็น ๙ วัดด้วยกัน

วัดจีนมีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๓ วัด อยู่หัวเมือง ๒ วัด รวมทั้งสิ้นเป็น ๕ วัด
ด้วยกัน

พระญวนในประเทศสยาม ขึ้นแรกก็คงบวชเรียนมาจากเมืองญวน
แต่เห็นจะมีเช่นนั้นเพียงในรัชกาลที่ ๑ ต่อนั้นมาเมืองญวนกับไทยเกิดเป็น

อริกันมาตลอดรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ชาวประเทศทั้งสองฝ่ายมิได้
 ไปมาหากันอย่างปกติ พระญวนในประเทศนี้ก็มีแต่บวชเรียนในประเทศนี้เอง
 แต่ยังมีที่เป็นญวนนอกลงมาเพียงพระครูคุณานัมมสมาจารย์ (ฮึง) และ
 พระครูคุณานัมมสมาจารย์ (กร้าม) ท่านทั้ง ๒ นี้เมื่อยังเป็นเด็ก ตามบิดามารดา
 เข้ามาในรัชกาลที่ ๓ แล้วมาบวชในกรุงเทพ ฯ นี้ ขึ้นต่อมาเป็นญวนเกิด
 และบวชในประเทศนี้ทั้งนั้น ปรากฏว่ามีพระญวนในประเทศนี้ได้พยายามไปสืบ
 ศาสนาในเมืองญวน แต่การที่ไปไม่สะดวกด้วยเมืองญวนตกอยู่ในอำนาจ
 ฝรั่งเศส พระญวนในประเทศสยามกับพระญวนในประเทศญวนก็ได้ติดต่อกัน
 ต่างฝ่ายต่างก็ถือคติตามประเทศที่ตนอยู่ พระญวนที่มาอยู่ในประเทศสยาม
 มาแก้ไขคติหันมาตามพระสงฆ์ไทยหลายอย่าง เป็นต้นว่ามาถือสิกขาบทวิกาล-
 โภชน์ไม่กินข้าวเย็น กรองผ้าสีเหลืองแต่สีเดียวไม่ใช่ต่างสี ไม่ใช่ใส่เกือกและ
 ถูงดินเหมือนเช่นพระในเมืองจีนเมืองญวน แต่ส่วนข้อวัตรปฏิบัติอย่างอื่น
 ตลอดจนกิจพิธี คงทำตามแบบในเมืองญวนมาจนในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีสมณฐา-
 นันครศักดิ์และโปรด ฯ ให้มีนิตมาทำพิธีกึ่งเด็กเป็นการหลวงบ่อย ๆ จึงแก้ไข
 เพิ่มเติมกิจพิธีคล้ายกับพระไทยยิ่งขึ้นอีกหลายอย่าง

มูลเหตุที่พระญวนจะได้รับความยกย่องในราชการนั้น ได้ยินเล่ากันมา
 ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓
 ใครจะทรงทราบลัทธิของพระญวน ทรงสอบถามองฮึง (ซึ่งได้เป็นพระครู
 คุณานัมมสมาจารย์องค์แรกเมื่อรัชกาลที่ ๕) จึงได้ทรงคุ้นเคยชอบพระราช-
 อัยยาศัยมาแต่ครั้งนั้น ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว องฮึงได้เป็น
 อธิการวัดญวนที่ตลาดน้อย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง
 พระกรุณาโปรด ฯ ช่วยปฏิสังขรณ์ (ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยอีก จึงเป็นเหตุให้พระราชทานนามวัดนั้นว่า วัดอภัยราชบำรุง) พระญวนได้มีโอกาสเข้าเฝ้าเห็นได้ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ข้อนึงเห็นได้ในงานเฉลิมพระชันษา พระญวนยังเข้าไปถวาย รูปเทียนและกิมฮวยองค์อยู่ทุกปีจนบัดนี้ ส่วนพิธีงเต็กที่ได้ทำเป็นงานหลวง นั้น ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ทำเป็น ครั้งแรก เมื่องานพระศพสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ ก่อนนั้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ โปรดฯ ให้ทำพิธีงเต็กที่ในพระบวรราชวังอีกครั้งหนึ่ง ต่อเนื่องงานพระศพกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ก็โปรดฯ ให้มีพิธีงเต็ก การพิธีงเต็กจึงได้เข้าในระเบียบงานพระศพซึ่งเป็นการใหญ่

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทำพิธีงเต็กในงานพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครั้งแรก ต่อมาก็มาทำในงานพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ และงานพระศพอื่น ซึ่งเป็นงานใหญ่เป็นประเพณีสืบมา

แต่การงเต็กที่ทำเมื่อครั้งพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ นั้น เป็นต้นประเพณีที่เกิดขึ้น และมีสืบมาจนทุกวันนี้ ๒ อย่าง คือ อย่างที่ ๑ วิธีทำบุญหน้าศพ ตามประเพณีจีนและญวนนั้น ญาติวงศ์ผู้มรณภาพย่อมทำบุญ หน้าศพทุก ๆ วัน นับตั้งแต่วันมรณะไปจนครบ ๗ วัน เมื่อครบ ๗ วันแล้ว เท่านั้น ทำบุญ ๗ วันครั้งหนึ่งไปอีก ๗ ครั้งครบ ๕๐ วัน แล้วหยุดงานพิธี ไปจนถึง ๑๐๐ วัน (สันนิษฐานว่า เมื่อจะฝังหรือเผาศพ) ทำพิธีเป็นการใหญ่ ครั้งสุดท้าย พิธีงเต็กในงานพระศพก็ทำเช่นนั้น เป็นต้นแบบที่ทำบุญหน้าศพ ซึ่งเรียกว่า สัปตมวาร บัญญาสมวาร และ สตมาหะ ที่ทำกันอยู่ด้วยไม่เกี่ยวข้อง แก่การงเต็กจนทุกวันนี้ อีกอย่างหนึ่งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-

เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงความภักดีของพระญวนและพระจีนที่มาทำ พิธีถวายในครั้งนั้น ทรงพระราชดำริว่า พวกญวนทงพระและกฤษณ์ซึ่งมีอยู่ใน พระราชอาณาเขตในเวลานั้น ตกลงถึงขั้นนั้นเป็นญวนเกิดในพระราชอาณา- เขต เป็นแต่เชื้อสายญวนที่เข้ามาแต่เมืองญวน เช่นเดียวกับพวกมอญ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ตั้งพระสงฆ์มอญให้มี สมณศักดิ์เหมือนอย่างพระสงฆ์ไทยฉันใด สมควรจะทรงตั้งพระสงฆ์ญวนให้มี สมณศักดิ์ชั้นบ้าง แต่พระสงฆ์ญวนถือลัทธิมหายาน จะเข้าทำกิจพิธีร่วมกับ พระสงฆ์ไทยไม่ได้เหมือนอย่างพระมอญ จึงทรงพระราชดำริให้มีทำเนียบ สมณศักดิ์สำหรับพระญวนชั้นต่างหาก ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีสมณศักดิ์ สำหรับพระจีนด้วยในคราวเดียวกัน และทรงเลือกสรรพระญวนที่เป็นคณาจารย์ ตั้งเป็นตำแหน่งพระครู พระปลัด รองปลัด (เทียบด้วยสมุห์) ผู้ช่วย (เทียบด้วย ใบฎีกา) ส่วนพระจีนนั้นหัวหน้าเป็นตำแหน่งพระอาจารย์ (เทียบด้วยพระครู วิปัสสนา) และมีฐานานุกรมเป็นปลัดและรองปลัดเช่นเดียวกันกับพระญวน พระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนามกับพัดยศซึ่งจำลองแบบพัดพระไทย แต่ ทำให้เป็นขนาดเล็กย่อลง ได้สืบรายนามและตำแหน่งพระญวนกับทั้งพระจีน บรรดาซึ่งได้รับพระราชทานสัญญาบัตรมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

พระญวนที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

๑. พระครูคณานัมมสมณาจารย์ (ฮึง) วัดอุภัยราชบำรุง เป็นองค์แรก ที่มีสมณศักดิ์ในพระสงฆ์อานันิกาย ในระยะนี้ยังไม่มีตำแหน่งฐานานุกรม
๒. พระครูคณานัม ฯ (กรั่ม) วัดบางโพธิ์ เดิมเป็นพระครูบริหาร- อานันมพรต มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องค์กราณมธรส (ช็อกกา) วัดโลกานุเคราะห์ มรณภาพ
แล้ว

ปลัดซ้าย องค์กราณมธรส (ว่าง) วัดไชยภูมิ มรณภาพแล้ว

รองปลัดขวา องค์กราณมธรส (จันท) วัดสมณานัมบริหาร ต่อมา
เป็นพระครูบริหาร แล้วเป็น พระครูคณานัม ฯ (๓)

รองปลัดซ้าย องค์กราณมธรส (เหล) วัดกุศลสมากร มรณภาพ
กลาง องค์กราณมธรส (ทันเคียด) วัดอุภัยราชบำรุง แล้ว
เลื่อนเป็นองค์กราณมธรส ปลัดขวาของพระครู
คณานัม ฯ (จันท ๓) แล้วเลื่อนเป็นพระครูบริหาร
แล้วเป็นพระครูคณานัม ฯ (๔)

๓. พระครูคณานัม ฯ (จันท) วัดสมณานัมบริหาร มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องค์กราณมธรส (ทันเคียด)

ปลัดซ้าย องค์กราณมธรส (กรงเอียง) วัดบางโพธิ์ ลาศิกขา

รองปลัดขวา องค์กราณมธรส ยังไม่ได้ตั้ง

รองปลัดซ้าย องค์กราณมธรส (เจิงเวียง) วัดสมณานัมบริหาร
แล้วเลื่อนเป็นองค์กราณมธรสที่ว่างอยู่ ต่อมาลา
สิกขาบท (คือหลวงอานัมสังฆการ หงวน เตียน)

กลาง องค์กราณมธรส (เชียงกลีน) วัดไชยภูมิการาม
ลาศิกขาบท

๔. พระครูคณานัม ฯ (ทันเคียด) วัดอุภัยราชบำรุง มีฐานานุกรม คือ

ปลัดขวา องค์กราณมธรส (เหมิกโงน เรียกกันว่า บี้) วัด
มงคลสมาคม ต่อมาได้เป็นพระครูคณานัม ฯ (๕)

- ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (เวียงหมาง) วัดกุศลสมากร ต่อมา
เลื่อนเป็นพระครูบริหารอานัมพรต แล้วเป็นพระครู
คณานัม ฯ (๖)
- รองปลัดขวา องสรพจนสุนทร (เพื่องเกียน) วัดสมณานัมบริหาร
มรณภาพ
- รองปลัดซ้าย องพจนกรโกศล (เทีย) วัดไชยภูมิการาม มรณภาพ
กลาง องอนนต์สรภัญ (ตลิน) วัดบางโพธิ์ มรณภาพ
๕. พระครูคณานัม ฯ (เหมิกโง่น) วัดมงคลสมาคม มีฐานานุกรม คือ
ปลัดขวา องสรภาณมธุรส (อานาน) วัดอุภัยราชบำรุง
มรณภาพ
- ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (ว่างเยื่อง) วัดบางโพธิ์ มรณภาพ
รองปลัดขวา องพจนสุนทร (เจิงกรุง) วัดสมณานัมบริหาร
มรณภาพ
- รองปลัดซ้าย องพจนกรโกศล (เหี้ยวล) วัดโลกานุเคราะห์
แล้วเลื่อนเป็นองสรภาณมธุรส ปลัดขวาพระครูคณา
นัม ฯ (๖)
- กลาง องอนนต์สรภัญ (สูกกร) วัดไชยภูมิการาม ยังอยู่
๖. พระครูคณานัม ฯ (เวียงหมาง) วัดกุศลสมากร มีฐานานุกรม คือ
ปลัดขวา องสรภาณมธุรส (เหี้ยวล) วัดโลกานุเคราะห์
มรณภาพ
- ปลัดซ้าย องสุตบทบวร (ทงมิน) วัดมงคลสมาคม
รองปลัดขวา (ยังไม่มีตัว)

รองปลัดซ้าย (ยังไม่มีตัว)

กลาง องอนันต์สรภัญ (สุกกร) วัดไชยภูมิการาม

พระจีนที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

๑. พระอาจารย์จีนวังสมาธิวัตร (สุเฮ่ง) วัดมังกรกมลาวาส มี
ฐานานุกรม ๑ รูป คือ
ปลัดขวา หลวงจีนคณาณัติจีนพรต (องหลาย)
วัดบำเพ็ญจีนพรต
๒. พระอาจารย์จีนวังสมาธิวัตร (กวางโหวง) วัดมังกรกมลาวาส
มีฐานานุกรม ๒ รูป คือ
ปลัดขวา หลวงจีนคณาณัติจีนพรต (โล่เซ่ง) วัดทิพยวารีวิหาร
ต่อมาเลื่อนเป็นพระอาจารย์จีนวังส ฯ (๓)
ปลัดซ้าย หลวงจีนธรรมรสจีนศาสน (ไหซัน) วัดทิพยวารี-
วิหาร มรณภาพ จึงตั้งหลวงจีนธรรมรสจีนศาสน
(ยวตชู) แทน
๓. พระอาจารย์จีนวังสมาธิวัตร (โล่งเซ่ง) วัดมังกรกมลาวาส
มีฐานานุกรม ๒ รูป คือ
ปลัดขวา หลวงจีนคณาณัติจีนพรต (ทันบุน) วัดทิพยวารีวิหาร
ปลัดซ้าย หลวงจีนธรรมรสจีนศาสน (ยวตชู) วัดบำเพ็ญ-
จีนพรต

ตั้งแต่พระญวนได้สมณฐานันตรศักร์ก็ได้รับนิมนต์เข้ารับบัจจยทาน
ในงานพิธีหลวงตั้งกล่าวมา คณาจารย์ที่เป็นผู้ใหญ่ก็คิดระเบียบการพิธีเพิ่มเติม

คล้ายกับพระสงฆ์ไทยขึ้นอีกหลายอย่าง เช่น สวดมติกา สวดสัปตปกรณ และ สวดอนุโมทนา ยถาสัพพี เป็นต้น ตลอดจนพิธีกาลทาน เช่นกรานกรฐิน เป็นแต่สวดในภาษาญวน เรื่องนี้พระญวนชี้แจงว่า ในคัมภีร์ญวนก็มีทั้ง ๓ ปีฎก เหมือนกับคัมภีร์ของพระไทย เป็นแต่พระสงฆ์ในเมืองญวน เมืองจีน เลือกประพจน์แต่คติที่เหมาะสมแก่ภูมิประเทศ ครั้นมาอยู่ในประเทศสยามนี้ เมื่อเห็นสมควรจะมีกิจพิธีเพิ่มเติมขึ้น ก็ไปค้นเอามาจากคัมภีร์ของญวน หาได้มาคิดขึ้นใหม่ไม่ แต่มีพระญวนบางองค์ได้พยายามศึกษาพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ไทย เช่นพระครูคุณานัมมสมาจารย์ (หลับ) วัดสมณานัมบริหาร ซึ่งยกย่องเกียรติคุณกันมาแต่ก่อนว่าเป็นผู้ประพจน์เครื่องครัด ก็ปรากฏว่าได้ไปศึกษาวินัยต่อสมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหารซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กันกับวัดสมณานัมบริหาร ความซื่อซึ้งยังมีสืบมาเหมือนอย่างพระครูคุณานัมมสมาจารย์ (บ๊) ที่ถึงมรณภาพนั้นเป็นผู้คุ้นเคยกับข้าพเจ้ามาก ได้สนทนากันถึงเรื่องพระธรรมวินัย ข้าพเจ้าก็สังเกตเห็นว่าได้ศึกษามากทั้งพระธรรมวินัยตามลัทธิญวน และลัทธิไทย ทั้งตั้งใจปฏิบัติกิจในศาสนาโดยซื่อ จึงเป็นผู้ซึ่งข้าพเจ้านับถือตั้งแต่ได้คุ้นเคยกันมาจนตลอดอายุของท่าน.

หอสมุดแห่งชาติ
๒๔ ก.ย. ๒๕๑๔
กรมศิลปากร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร นายสนั่น บุญยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๗